

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Naxçıvan Bölməsi
Əlyazmalar Fondu**

FƏRMAN XƏLİLOV

**NAXÇIVANIN ELMİ,
ƏDƏBİ VƏ MƏDƏNİ MÜHİTİ:
TƏDQİQLƏR**

Üçüncü kitab

*AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət
Heyətinin 25 may 2021-ci il tarixli
08/09 nömrəli qərarı ilə (protokol
№ 8) çapa tövsiyə edilmişdir.*

Naxçıvan-2021

Elmi redaktoru: **Əbülfəz Quliyev,**
*AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor*

Rəyçi: **Teymur Kərimli,**
*AMEA-nın həqiqi üzvü
filologiya elmləri doktoru,
professor*

Fərman Xəlilov. Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühiti: tədqiqlər. Naxçıvan “Əcəmi” Nəşriyyat və Poliqrafiya Birliyi, 2021, 216 s.

Kitaba filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilovun məqalələri toplanılmışdır.

“Elm”, “Ədəbiyyatşünaslıq”, “Mətbuat, maarif və mədəniyyət”, “Rəy, müsahibə və təəssüratlar” bölmələrində qruplaşdırılan məqalələrdə Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühiti ilə bağlı müxtəlif problemlərdən bəhs olunur.

4700000000
053-2021

© “Əcəmi” 2021

MÜNDƏRİCAT

<i>Müəllifdən</i>	5
-------------------------	---

I BÖLMƏ

Elm

1.1. Naxçıvanın əlyazmalar xəzinəsi	6
1.2. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda qorunan türkdilli qədim əlyazma və çap kitabları	25
1.3. Müəllimlərinin vurğunu: akademik Məmməd Cəfər Cəfərov	31
1.4. Ədəbiyyatşünaslığımızın tapıntısı və itkisi	35
1.5. Pedaqoji ənənələrin layiqli davamçısı	44
1.6. Naxçıvan ədəbi mühiti Şərq və Qərb kontekstində	46
1.7. Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid dəyərli tədqiqat əsəri	50

II BÖLMƏ

Ədəbiyyatşünaslıq

2.1. Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin Naxçıvan ədəbi mühitində rolu	57
2.2. Seyid Səbrinin şəxsi arxivi	71
2.3. Müzəffər Nəsirlinin şəxsi arxivi	79
2.4. “Naxçıvan şuralaşdı” şeirinin müəllifi kimdir	98
2.5. Naxçıvan ədəbi mühitində yetişən görkəmli şair: Hüseyn Razi	105
2.6. Əvəz Sadıqın publisistik yaradıcılığının Naxçıvan mərhləsi	125

III BÖLMƏ

Mətbuat, maarif və mədəniyyət

3.1. Naxçıvanda Dövlət Tarix Muzeyinin yaradılması və onun fəaliyyətinin ilk illərinə aid bəzi sənədlər	140
---	-----

3.2.	“Şərq qapısı” qəzetinin ilk müxbirlərindən Biri: Seyid Səbri	148
3.3.	“Şərq qapısı” qəzetinin ilk qadın müxbirləri	156
3.4.	Naxçıvan teatrında yeni tamaşa: “İsmət”	168

IV BÖLMƏ

Rəy, müsahibə və təəssüratlar

4.1.	Gənc tədqiqatçının ilk monoqrafiyası	175
4.2.	“Günaydın, ulu yurdum” ədəbi musiqili proqram. Naxçıvan Dövlət Televiziyası. 26 iyul 2011	179
4.3.	Anam haqqında kiçik bir xatirə	192
4.4.	İmam Xomeyninin vəfatının 26-cı ildönümü münasibətilə 1-6 iyun 2015-ci ildə İranda keçirilən tədbirlər haqqında təəssüratım	205

MÜƏLLİFDƏN

“Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühiti: tədqiqlər” seriyasından olan üçüncü kitabımıza daxil edilən məqalə, müsahibə, rəy və təəssüratlar 2017 və 2019-cu illərdə çap olunan birinci və ikinci kitablarda olduğu kimi müxtəlif illərdə qələmə alınmışdır.

Oxucular kitabdakı materiallardan Naxçıvanda elm, ədəbiyyat, mətbuat, maarif və mədəniyyət sahələrində böyük xidmətləri olan tanınmış şəxsiyyətlər haqqında, onların göstərilən sahələrdəki özünəməxsus xidmətlərinə dair xeyli məlumatlar ala biləcəklər. Bu materialların əksəriyyəti vaxtilə müxtəlif elmi jurnallarda və digər mətbuat orqanlarında çap olunmuşdur. Lakin onların toplu halında oxuculara çatdırılmasını da faydalı bir iş hesab etmək olar. Kitabda bizim indiyədək heç yerdə dərc edilməyən bəzi yazılarımız da verilmişdir ki, bunların da oxucuların marağını cəlb edəcəyini düşünürük.

Kitabdakı məqalələrdə toxunduğumuz problemlər, onların elmi şərh, irəli sürdüyümüz yeni fikir və mülahizələr, istinad etdiyimiz fakt və məlumatlar, arxiv sənədləri, xatirə materialları gələcəkdə həmin istiqamətlərdə araşdırmalar aparan tədqiqatçılara müəyyən istiqamət vermək baxımından da əhəmiyyətlidir.

1.1 .NAXÇIVANIN ƏLYAZMALAR XƏZİNƏSİ.

AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin 7 avqust 2002-ci il tarixli sərəncamı ilə yaradılan AMEA Naxçıvan Bölməsinin tərkib hissələrindən biri kimi 8 aprel 2005-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. Artıq 15 ildir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında əlyazmaşünaslıqla bağlı Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətini həyata keçirən Fondun əsas məqsəd və vəzifələri qədim əlyazma və çap kitablarının toplanılması, sistemləşdirilməsi, kataloqlaşdırılması, tədqiqi, nəşri və təbliğidir. Fondun bu günədək keçdiyi inkişaf yolu və qazandığı elmi nailiyyətlər onun 15 illik fəaliyyəti haqqında söz açmağa imkan verir.

Qeyd etdiyimiz kimi Fond 8 aprel 2005-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. Onun ilk elmi əməkdaşları Şəmsi Pənah oğlu Əhmədov və Fəxrəddin Aydın oğlu Eylazov olmuşdur. Həmin il Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri cənab V.Talıbov tərəfindən Fondun arxivinə ilk əlyazma – M.T.Sidqinin Naxçıvanın axundu Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaniyə Azərbaycan dilində yazdığı 19 səhifəlik məktubunun avtoqrafının surəti hədiyyə edilmişdir. Sonra bölmənin sədri akademik İ.Hacıyev tərəfindən 4, əməkdaş F.Eylazov tərəfindən 1 əlyazma da Fonda bağışlanmışdır. O vaxt Azərbaycanın Pakistandakı səfiri Eynulla Mədətlinin göndərdiyi bəzi əlyazma nümunələri isə Fondun vitrininə yerləşdirilmişdir.

İki aydan sonra, yəni 13 iyun 2005-ci ildə elmi əməkdaşlar Şəmsi Əhmədov, Fəxrəddin Eylazov və Aynur Cəlilovanın iştirakı ilə Fondun ilk iclası keçirilmiş və iki

məsələ diqqət mərkəzinə çəkilmişdir: Əlyazmalar Fondunun təşkili vəziyyəti və nəzərdə tutulan təşkilati işlər.

Bu məsələlərin müzakirəsindən sonra 26 bənddən ibarət qərar qəbul edilmişdir. Həmin bəndlərin çoxu görülməli işlərə aid olsa da, 16-cı bənddən aydın olur ki, Fondun ilk iclasının keçirilməsindən əvvəlki işlər nədən ibarət olmuşdur. Bu bənddə yazılır: **“Fond fəaliyyətə başladığı 8 aprel 2008-ci il tarixdən bu günə qədər, yəni iki ay ərzində onun ilk əməkdaşları sahə ilə bağlı təşkilati, elmi, metodiki, direktiv sənəd və ədəbiyyatların toplanılması, öyrənilməsi, görülməli işlərin məzmununu və həcmi dərəcələndirilməsi, işin bütövlüklə mənimsənilməsi üçün xeyli sənəd və ədəbiyyatla tanış olmuş, dərəcələndirilməsi ilə məsləhətləşmələr aparılmışdır. Fondun əməkdaşı Əhmədov Şəmsi Pənah oğlunun Bakıda fəaliyyət göstərən AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutuna qısamüddətli ezamiyyəyə göndərilməsi həm əməkdaşların adı çəkilən institutun fəaliyyəti ilə yaxından tanış olmasına, həm də 30-a yaxın təşkilati, elmi, metodiki, direktiv sənəd və digər ədəbiyyatların gətirilməsinə kömək etmişdir. Bu materiallar əməkdaşlarımız tərəfindən öyrənilmiş və istifadə olunmaqdadır”**.

Bu iclasdan sonra Fondun həyata keçirilən ən mühüm təşkilati işlərdən biri Bölmənin Rəyasət Heyətinin 19 oktyabr 2005-ci il tarixli qərarına əsasən Əlyazmalar Fondunu zənginləşdirmək məqsədilə muxtar respublikanın ərazisində mövcud olan qədim əlyazma və çap kitablarının toplanması, dəyərinin müəyyənləşdirilməsi və alınması üçün Əlyazmaların Qəbulu Komissiyasının yaradılmasıdır. Bir qədər sonra isə Fondun kitabxana və Şərq

otağının yaradılması burada elmi mühitin daha da canlanmasına səbəb olmuşdur.

Bu gün Fondun kitabxanasında Azərbaycan, ingilis və rus dillərində 300-dək müasir çap kitabları saxlanılır. Onların əksəriyyəti əlyazmaşünaslıq və mətnşünaslığa aiddir.

Şərq otağında isə əsasən Azərbaycan, fars və ərəb dillərində müasir dövrdə çap olunan elmin humanitar sahələrinə aid kitab, jurnal, məcmuə, albom, disket və kasetlər qorunur. Burada Qurani-şərifin ərəb, fars, türk, Azərbaycan, ingilis, fransız, alman və rus dillərində çap olunmuş variantları, Azərbaycan, İran və digər müsəlman ölkələrinin tarixi, ədəbiyyatı, maarif və mədəniyyəti, təbiəti, coğrafiyası, məişəti və adət-ənənələrinə aid bir sıra qiymətli kitablar vardır.

Kitabxana və Şərq otağında saxlanılan kitablar Fond əməkdaşları və digər araşdırıcıların tədqiqat zamanı müraciət etdikləri zəngin mənbələrdir.

13 iyun 2005-ci ildə Fondun keçirilən ilk iclasdan sonra atılan addımlardan biri muxtar respublikanın ərazisində mövcud olan qədim əlyazma və çap kitablarını əldə etmək üçün xüsusi komissiyanın yaradılması idisə, digəri Fondun arxivini zənginləşdirmək üçün Bölmə rəhbərliyi tərəfindən bir sıra yerli təşkilatlara, Naxçıvandakı Türkiyə və İran konsulluqlarına, həmçinin Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi vasitəsilə xarici ölkələrdəki bəzi səfirliklərimizə müraciət edilməsi idi. Bu müraciətlərdə əsas məqsəd xarici ölkələrin kitabxana, arxiv, institut, universitet, akademiya, muzey və fondlarında Naxçıvana aid materialların müəyyənləşdirilməsi və onların, yəni qədim əlyazma və çap kitablarının surəti, elmi ədə-

biyyat, müxtəlif kataloqlar, kaset, disk və mikrofilmlərin əldə edilməsinə nail olmaq idi. Bəzi müraciətlərə müəyyən cavablar alınmışdır. Məsələn, Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini X.Xələfov Bölmənin sədri akademik İ.Hacıyevin 21 iyul 2005-ci iltarixli məktubda cavab olaraq bildirir ki, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının elmi müəssisələrində, kitabxana və digər aidiyyəti qurumlarında Naxçıvanla əlaqədar məlumatlar tapılmamışdır. X.Xələfovun İ.Hacıyevə ünvanladığı 26 oktyabr 2005-ci il tarixli məktubda isə qeyd olunmuşdur ki, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığındakı Azərbaycan səfirliklərindən əldə edilmiş məlumatlara görə Böyük Britaniyada Naxçıvan haqqında materiallar mövcuddur. X.Xələfov Naxçıvan haqqındakı materialların 6 səhifəlik siyahısını da məktubuna əlavə etmişdir.

İ.Hacıyevin X.Xələfova yazdığı məktubda siyahıda göstərilən 5 materialın Bölməyə göndərilməsini məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Bütün bunlar Bölmə rəhbəri və Fond əməkdaşlarının o vaxt bu elmi müəssisənin təşkilindəki marağını və əməli işlərini təsdiq edən faktlardır. Fond yaranandan bu günədək onun arxivi və kitabxanası müxtəlif yollarla zənginləşdirilmişdir. Qədim əlyazma və çap kitablarının:

- Fond əməkdaşları tərəfindən hədiyyə olunması yolu ilə

- muxtar respublikanın ərazisində yaşayan müxtəlif sakinlər tərəfindən bağışlanılması yolu ilə

- dəyəri ödənilməklə alınması yolu ilə

- ekspedisiyalar vasitəsilə

- müxtəlif təşkilatların hədiyyə verməsi yolu ilə.

Hələ 2005-ci ilin əvvəllərində Fondun əməkdaşları ilk ekspedisiyalarını Ordubad, Şərur, Kükü, Keçili, Mahmudoba, Badamlı, Bənəniyar, Dizə, Gənzə və başqa yerlərdə həyata keçirərək əlyazmaların mövcudluğunu müəyyənləşdirmək və onları əldə etmək üçün bir sıra işlər görmüşdülər. Həmin ildə Fondun arxivinə 6 ədəd əlyazma daxil edilmişdir. 2006-cı ildə isə 38 adda əlyazma və çap kitabı əldə edilmişdir ki, bunlardan 33-ü satın alınmış, 5-i isə hədiyyə edilmişdir.

2007-ci ildə Fondun əməkdaşı F.Eylazov AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutuna ezam olunmuş, oradan 33 əlyazmanın mikrofilmni gətirmişdir. Bunların içərisində naxçıvanlı müəlliflərdən Ziya Ordubadi, Həlali Ordubadi, Fəqir Ordubadi, Qüdsi Vənəndi, Məhəmmədtağı Culfayi, Mirzə Mehdi Naxçıvaninin əsərləri də vardır.

F.Eylazov 2007-ci ildə Əlyazmalar İnstitutundan həm də Fondun kitabxanası üçün 31 adda profilə uyğun müxtəlif kitab, monoqrafiya, metodik vəsait və bir sıra direktiv sənədlər gətirmişdir.

Naxçıvan MR Nazirlər Kabinetinin 10 iyul 2007-ci il tarixli 58 nömrəli qərarı və Naxçıvan MR Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin 12 iyul 2007-ci il tarixli 123 nömrəli əmri ilə Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılan 105 qədim əlyazma və çap kitablarının Fondun balansına daxil edilməsi də bu istiqamətdə atılan addımlardan biri idi.

2008-ci ildə isə Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri cənab V.Talıbovun göstərişi əsasında C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Muxtar Respublika Ədəbiyyat Muzeyindən 69 nüsxə əlyazma və çap kitabı Fondun balansına keçirilmişdir. Bu ənənə sonralar da davam etdirilmişdir.

Bir neçə nümunə: Fondun fəaliyyətini həmişə diqqət mərkəzində saxlayan Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri cənab V.Talıbov müntəzəm olaraq öz şəxsi kitabxanasından Fonda qiymətli əlyazma və çap kitabları hədiyyə etmişdir. 2017-2019-cu illərdə Naxçıvan MR Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən Fonda 63 qədim əlyazma və çap kitabı, AMEA-nın həqiqi üzvü Möhsün Nağısoylu və müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən bəzi naxçıvanlı müəlliflərin əsərlərinin əlyazma və çap kitabları bağışlanmışdır. Fondun direktoru F.Xəlilov AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda ezamiyyədə olarkən 15-dən çox əlyazma və çap kitabının elektron variantını Fonda gətirmişdir. F.Xəlilov həm də öz şəxsi kitabxanasından Fonda 90 adda əlyazma və çap kitabı bağışlamışdır.

Fonda verilən hədiyyələr içərisində Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin 1925-1928-ci illərdə keçirilən iclaslarının protokolları (ərəb əlifbası ilə surəti), dosent Lətif Hüseynzadənin “Naxçıvanda yaradılmış Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti haqqında xatirələri” (ərəb əlifbası ilə əsli), Большая энциклопедия. 14-й том (1896), Hindu şah Naxçıvanın “Sihahul-əcəm” əsərinin Türkiyə Respublikasının Ayasofiya və Süleymaniyyə kitabxanalarında saxlanılan nüsxələrinin surəti, A.Berjenin “Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” kitabı, “1926-cı il Naxçıvan Cümhuriyyəti içərisində icra olunmuş ümumittifaqlar təhririnin yekunları”, Namiq Kamalın 1899-cu ildə Türkiyədə çap olunan “Vətən, yaxud Silistrə”, Mirzə Sadıq ibn-Molla Əsədulla Təbrizinin “Dəftəri-ədəbiyyə” kimi qiymətli əlyazma və çap kitabları vardır.

2005-2006-cı illərdə Fondun üç şöbəindən yalnız biri – Əlyazmaların toplanması şöbəsi, 2007-2016-cı illərdə isə ikisi – Əlyazmaların toplanması və Əlyazmaların kataloqlaşdırılması, tədqiqi və nəşri şöbələri fəaliyyət göstərmişdir.

Əlyazmaların toplanması şöbəsinin (şöbə müdiri F.Eylazov) səmərəli fəaliyyəti nəticəsində Fondada mühafizə edilən qədim əlyazma və çap kitablarının sayı 500-ü keçmişdir. Bunlar elmin müxtəlif sahələrinə – tarix, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, nücum, fiqh, məntiq, riyaziyyat, tibb, coğrafiya, həmçinin bədii ədəbiyyata aid qiymətli materiallardır. Fondada qorunan bu materialların 90-dan çoxu əlyazma, qalanı isə daşbasma üsulu ilə və elektrik mətbəəsində çap olunan kitablardır. Buradakı Qurani-Kərimin incə nəstəliq xətti ilə ərəbcə yazılmış bəzi ayələri və məşhur dua nümunələri toplanan çox kiçik formatlı əlyazma təxminən 500 il bundan əvvələ aiddir. Bundan başqa 1117 hicri qəməridə (miladi 1705) müəllifi Abdulla Məhəmməd Nasiri olan 400 il bundan əvvəl yazılmış “Ehticac” adlı əlyazma (ərəbcədir) və 1224 hicri qəməridə (miladi 1824) çap olunan Hacı Molla Əbdülkərim ibn-Məhəmmədəli Xorasaninin “Ənisül-vaizin” kitabı (farscadır) fondada qorunan ən qədim əlyazma və çap kitabıdır. Birinci əlyazmada əhli-beytlə xilafət arasındakı münasibətlərdən, ikincisində isə imamların həyatından bəhs olunur.

Fondada qorunan ən qədim türkdilli kitab isə Əsgər ibn-Hüseyn bəy Ordubadinin sifarişi ilə katib Məşədi Hacı ağa Təbrizi tərəfindən üzü 1857-ci ildə köçürülən M.Füzulinin Azər-baycan dilində olan “Leyli və Məcnun”

poemasıdır. Əlyazmaya rəssamı naməlum olan 22 rəngli miniatür də daxil edilmişdir.

Fonda mühafizə olunan Nizami Gəncəvi, Mirzə Fətəli Axundzadə, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Sərraf Təbrizi, Mirzə Əli xan Ləli, Zünuzu, Məhəmmədbağır Xalxali, Mirzə Ələkbər Sabir və digər azərbaycanlı müəlliflərlə yanaşı Əbülqasım Firdovsi, Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi, Qaani, Mirzə Həbib Şirazi, Nazim, Qumri, Hüseyn Qulpayqani, Namiq Kamal və başqa fars və türk klassiklərinin şeirləri və poemaları, həmçinin mənsur “İsgəndərnamə”, “Kəlilə və Dimnə”, “Əlfə leylətun və leylətin” (“Min bir gecə”) kimi bədii əsərlər Şərqi dünyasında öz dövrü üçün aktual mövzulara həsr olunan dəyərli sənət inciləridir.

Kitabların digər bir qismi isə vaxtilə mollaxana, mədrəsə və üsuli-cədid məktəblərində dərs vəsaitləri olmuşdur. “Gülüstan”, “Bustan” (Sədi Şirazi), “Əbvabül-cinan” (Məhəmməd Rəfiəddin Qəzvini), “Cameyi-Abbasi” (Bəhaəddin Məhəmməd Amili), “Nisabüs-sibyan” (Əbu Nəsr Fərahi), “Dəftəri-ədəbiyyə” (Mirzə Sadiq ibn-Molla Əsədulla Təbrizi), “Anadolu yavrusunun kitabı” (Məhəmməd Asim, Əhməd Cavad), “Elmi-heyvanat” (Camo Cəbrayılbəyli), “Qiraət kitabı” (A.Şaiq) belə nümunələrdəndir.

Fonda daxil olan əlyazma və çap kitablarının qeydə alınması, şifrələnməsi və onlara müəyyən texniki xidmət göstərilməsi laborantlardan Rəya Əsgərova, Ülviyyə Əliyeva, Xavər Quliyeva, komputer operatorlarından Jalə Quliyeva və Leylan Yusifzadə tərəfindən yerinə yetirilmişdir.

Əlyazmaların kataloqlaşdırılması, tədqiqi və nəşri şöbəsi (şöbə müdiri fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent S.İbrahimov) də öz fəaliyyətini lazımi səviyyədə qurmağa səy göstərmişdir. Bu şöbədə Fondun arxivində mühafizə olunan qədim əlyazma və çap kitablarının demək olar ki, hamısına ilkin elmi rəylər yazılmış, onların adı, müəllifi, katibi, tərcüməçisi, yazılma və çap olunma tarixi və yeri, xətti, həcmi, ölçüsü və məzmunu müəyyənləşdirilmişdir.

Şöbənin ən uğurlu işlərindən biri 2018-ci ildə “Farsdilli əlyazmalar və əski çap kitabları kataloqu”nu hazırlaması və onun nəşrinə nail olmasıdır. Kataloqa Fondda qorunan farsdilli 48 əlyazma və 134 əski kitabın qısa təsviri verilmişdir. Elmin müxtəlif sahələrinə aid olan bu kitabların əksəriyyəti Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindən – Şərur, Sədərək, Kəngərli, Babək, Culfa, Ordubad, Şahbuz rayonlarının ərazilərindən toplanılmışdır. Hazırda şöbədə Fondda qorunan türkdilli əlyazmaların kataloqunun çapa hazırlanması işi başa çatdırılmaq üzrədir.

2016-cı ilin noyabr ayınadək Fonda rəhbərlik əvvəlcə elmi işçilərdən Ş.Əhmədova, sonra isə F.Eylazova həvalə edilmişdir. 2016-cı ilin noyabr ayında filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov Fonda ilk direktor təyin olunmuş, bu gənc eimi müəssisənin fəaliyyətini daha da canlandırmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir:

- **Əlyazmaların mühafizəsi, gigiyenası və bərpaşı şöbəsi** (şöbə müdiri filologiya üzrə elmlər doktoru F.Xəlilov) ilk dəfə olaraq fəaliyyətə başlamışdır (2016). Şöbədə qısa müddət ərzində Fondada qorunan naqis kitabların bir qismi bərpa olunmuş, 200-dək kitab cildlənmiş və

onlara müəyyən gigiyenik xidmət göstərilmişdir. Bu işlərin həyata keçirilməsində bərpaçılar İsmayıl Qasimov və Günay Məmmədzadənin böyük zəhməti olmuşdur.

- Yeni kadrlar işə cəlb edilmişdir (2017-2018). Bunların hamısı Fondun profilinə uyğun ixtisas sahibidir.

- Fond bəzi zəruri texniki cihaz və lazımı avadanlıqlarla təmin olunmuşdur (2017-2019). Bu da Fondun qorunan əlyazma və çap kitablarının elektron variantının hazırlanmasına başlamağa imkan vermişdir.

-AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalanmışdır (2017). Bu müqavilədə hər iki tərəfin birgə tədqiqatlar və təcrübə mübadiləsi aparması, gənc əməkdaşların peşəkarlıq səviyyəsini artırmaq üçün nəzəri və təcrübə məsləhətlərinin verilməsi işinin təşkili, qarşılıqlı yardım əsasında tərəflərin kitabxana və arxivlərinin zənginləşdirilməsi və digər məsələlər öz əksini tapmışdır. Bu əməkdaşlığın əsas məqsədi qədim əlyazma və çap kitablarının toplanılması, bərpası, kataloqlaşdırılması, mühafizəsi, tədqiqi, nəşri və təbliği vasitəsilə Azərbaycan xalqının elmi və ədəbi-mədəni potensialını, həmçinin milli və dini dəyərlərini nümayiş etdirməkdən ibarətdir.

- Təbriz Universiteti və Təbriz Mərkəzi Kitabxanası, Təbrizdəki “Əxtər” nəşriyyatı, Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanası və digər müəssisələrlə əvvəllər mövcud olan əməkdaşlıq daha da gücləndirilmişdir. Təbriz Universiteti və Təbriz Mərkəzi Kitabxanası ilə əlaqələrin yaradılmasında İran İslam Respublikasının Naxçıvandakı Konsulluğunun yardımından istifadə edilmişdir.

- Fondada tamamilə yeni bir istiqamətdə, yəni Naxçıvanın elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və maarif xadimlərinin şəxsi arxivlərinin yaradılması istiqamətində işə başlanılmışdır (2018). Yaradılan ilk şəxsi arxiv keçən əsrin 20-70-ci illərində Naxçıvan ədəbi mühitində özünəməxsus iz buraxan şair, publisist və dramaturq Seyid Səbri Əsədliyə məxsusdur. Həmin arxivə daxil olan sənəd və materiallar əsasında F.Xəlilovun yazdığı “Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi: Seyid Səbri” adlı monoqrafiyası 2018-ci ildə Naxçıvanda “Əcəmi NPB” tərəfindən çap olunmuşdur. Monoqrafiyaya S.Səbrinin şəxsi arxivində qorunan öz xətti ilə yazılmış lirik və satirik şeirləri, meyxanaları, felyetonları, publisistik yazıları, səhnəcik və pyesləri də əlavə edilmişdir.

Fond fəaliyyətə başlayandan bu günədək əməkdaşlar beşillik plan işlərinə uyğun və digər mövzularda səmərəli tədqiqat işləri aparmışdır. Araşdırmaların əksəriyyətinin əsas tədqiqat obyektini Naxçıvan ərazisindən toplanan və Fondada mühafizə olunan əlyazma və çap kitabları olmuşdur. Əsasən o əlyazma və çap kitabları tədqiqata cəlb edilmişdir ki, ya müəllifi, ya katibi, ya tərcüməçisi, ya nəşiri, ya himayəçisi və ya sifarişçisi naxçıvanlı olsun. Başqa müəlliflərin də əlyazma və kitabları öyrənilmişdir. Məhəmməd həsən Ordubadinin həyatı və əsərləri, Bayrək Quşçuoğlunun əlyazmaları, Mirzə Müslim Qüdsinin “Divan”ının filoloji təhlili, XV əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Gülşəni-raz”ın elmi-tənqidi mətni, Salik Ordubadinin yaradıcılığı, Müseyib Naxçıvanının “Həqayıqi ət-tarix” əsəri, Mirzə Mehdi xanın üzü Naxçıvanda köçürülmüş “İxtisarnamə-ye ovliya-ye adəmiyyət” əlyazması, Əbubəkr ibn-Xosrov əl-Ustadinin “Münisnamə”si,

Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” əsərinin filoloji təhlili, Əli Əkbər ibn-Məhəmmədrza Dəllak Naxçıvanının “Muxtarnamə” əsərinin paleoqrafik xüsusiyyətləri, Heyran Xanımın “Divan”ı, Hatif İsfəhani Ordubadinin “Tibnamə” əsəri, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvanının “Səhabəd-Dümu”, “Qürrətül-əbsar”, “Məzahir ən-Nur” əsərləri, Əliqulu Mirzayi Naxçıvanının “Əqaid-e fəlsəfə” əsəri, Fazil Naxçıvanının haşiyyə və xülasə yazdığı “Böyük Qarabaddın” əsəri, Kazım Ordubadinin “Tibbə dair qeydləri”, Orta əsr Azərbaycan təzkirələri, Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin protokolları, Fəzlullah Səid Təqi Firuzabadının dövrü, mühiti və həyatı, Seyid Səbrinin əlyazmaları, Kərbəlayi Kazım Ordubadinin “Sərifi-Mir” əsəri belə tədqiqat işlərindəndir.

Həmin araşdırmalar 2005-ci ildən bu günədək ayrı-ayrı vaxtlarda fondada fəaliyyət göstərən tədqiqatçılar – filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəmsi Əhmədov, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səbuhi İbrahimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aynur Cəlilova, dissertantlar Fəxrəddin Eylazov, Zeynəb Məmmədova, Ceyhun Əliyev, Kübra Vəliyeva və Nicabət İslamova tərəfindən yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqata cəlb olunan əsərlər tarix, dilçilik, ədəbiyyat, məntiq, fəlsəfə, həndəsə, astronomiya elmlərini, təfsir və hədis sahələrini əhatə edir. Bu əlyazma və çap kitablarının öyrənilməsi onların aid olduğu dövrün ədəbi mühitini və mədəni inkişafının hansı səviyyədə olduğunu izləməyə imkan vermişdir.

Aparılan tədqiqat işlərində əlyazma və çap kitablarının mövzu və məzmunu, eyni zamanda paleoqrafik və

orfoqrafik xüsusiyyətləri də öyrənilmiş, mühüm elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Fond əməkdaşlarının tədqiqatlarının nəticələrini əks etdirən Hatif İsfəhani (Ordubadi). “Tibnamə”. Tərcümə edən F.Eylazov. (Naxçıvan, “Əcəmi” NPB, 2015, 240 s.), “Məhəmməd Naxçıvaninin Təbriz Milli Kitabxanasına hədiyyə etdiyi kitabların kataloqu”. Tərcümə edən F.Eylazov. (Naxçıvan: Tusi, I c. 2014, 128 s., II c. 2017, 142 s.), “Farsdilli əlyazma və əski çap kitabları”. Tərtib edənlər F.Xəlilov, F.Eylazov. (Naxçıvan: “Tusi” nəşriyyatı, 2018, 120 s.), Suli Fəqih. “Yusif və Züleyxa”. Tərtib edən S.İbrahimov. (Bakı: “MBM” MMC, 2008, 476 s.), Əbubəkr ibn-Xosrov əl-Ustad. “Munisnamə”. Tərtib edən S.İbrahimov. (Bakı: ATU, 2008, 143 s.), F.Xəlilovun “Maarif fədaisi: Həsən bəy Qazıyev”. (Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2016, 88 s.), “Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühiti: tədqiqlər. (Naxçıvan: Əcəmi NPB, Birinci kitab 2017, 248 s., İkinci kitab 2019, 200 s.), Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi: Seyid Səbri. (Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2018, 264 s.), S.İbrahimovun “Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Səhabət-Dümu” əsərində fəlsəfi düşüncələr”. (Bakı: ATU, 2009, 146 s.), “Naxçıvanın mənəvi, mədəni irsinə dair əlyazma mətnləri”. (Bakı: Elm və təhsil, 2017, 336 s.), Nemətullah Naxçıvani: XV əsrin görkəmli təsəvvüf və təfsir alimi”. (Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2018, 104 s.), F.Eylazovun “Şirazin “Gülşəniraz” əsərində kamil insan surəti” (Bakı, ADPU, 2015, 186 s.), A.Cəlilovanın “Bayrək Quşçuoğlu”. (Bakı: Səda, 2005, 200 s.) adlı kitab və monoqrafiyaları özünəməxsus elmi əhəmiyyətə malikdir.

2005-2019-cu illərdə Fond əməkdaşlarından F.Xəlilovun “Məmmədhüseyn Təhmasibin bir əlyazmasının izi ilə” / Məmmədhüseyn Təhmasib: taleyi və sənəti. (Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2017, s. 47-55), “Mirzə Əli Möcüzün şəxsi fondu” / Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı: tədqiqlər. İkinci kitab. (Bakı: “ULU” İKF, 2016, s. 78-87), “AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda qorunan farsdilli əlyazmalar və çap kitabları” // AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Əlyazmalar yanmır. Elmi məqalələr toplusu. (Bakı, 2018 № 2, s. 139-143), F.Eylazovun “Şeyx Mahmud Şəbüstəri və onun “Glçəni-raz” əsəri haqqında” // AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası. (Naxçıvan 2006, № 4, s. 214-218), “Məhəmmədhəsən Ordubadi və onun bir əlyazması haqqında” // AMEA Naxçıvan Bölməsi. Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası. (Naxçıvan, 2007, № 1, s. 188-190), ““Gülşəni-raz” əsərinin türkcəyə tərcüməsi və onun mü-tərcimi haqqında”. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. (Bakı, 2017, № 6, s. 374-381), S.İbranimovun “Əl-Ustadın “Munisnamə” əsəri haqqında”. AMEA Naxçıvan Bölməsi. Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası. (Naxçıvan, 2007, № 1, s. 196-200), “Orta əsr əlyazma mətnlərində Naxçıvan mədəniyyətinə dair” // Dövlət və Din. İctimai fikir toplusu. (Bakı, 2011, № 2, s. 37-41), Ə.M.Naxçıvaninin ““Əqaidə-fəlsəfə” kitabı haqqında” // Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər, (Naxçıvan, 2013, № 2, s.124-130), Ş.Əhmədovun “Əlyazmalar mədəni irsimizin bir hissəsidir” // AMEA Naxçıvan Bölməsi. Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası. (Naxçıvan, 2006, № 2, s. 192-196), “Səməd Sərdarniyanın “İrəvan müsəlmanlar

yurdudur” kitabı haqqında” AMEA Naxçıvan Bölməsi. Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası. (Naxçıvan, 2006, № 4, s. 219-224), “Mirzə Müslim Qüdsinin “İrəvanın vəsfi” məsnəvisi haqqında”. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası. (Naxçıvan, 2007, № 1, s. 191-195), A.Cəlilovanın “Orta əsr təriqətləri və əhli-həqq şairi Bayrək Quşçuoğlu haqqında” // “Azərbaycan” jurnalı. (Bakı, 2006, № 10, s. 183-188), “Sufizmə bir baxış və Azərbaycan sufi şairi Bayrək Quşçuoğlunun türk sufi ədəbiyyatında yeri” // Folklor/ədəbiyat. Üç aylıq kültür dərgisi. (Ankara, 2007, № 3, s. 67-75), C.Əliyevin “Naxçıvanda katiblik sənəti nümunələri” // AMEA Naxçıvan Bölməsi. Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası. (Naxçıvan, 2008, № 1, s. 244-247), Z.Məmmədovanın “Salik Ordubadinin məhəbbət lirikası” // AMEA Naxçıvan Bölməsi. Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası. (Naxçıvan, 2007, № 1, s. 196-200), “Mətn anlayışı və mətnin oxunması” // AMEA Naxçıvan Bölməsi. Xəbərlər. İctimai və humanitar elmlər seriyası. (Naxçıvan, 2008, № 1, s. 248-25), N.İslamovanın “Əbu Mütənəbbi görkəmli ərəb şairi kimi”// Bakı İslam Universiteti. Elmi Axtarışlar. Elmi məqalələr toplusu II buraxılış. (2018, s. 138-143), “Sufilik və Baba Nemətulla Naxçıvanının əsərlərində sufiliyin tərənnümü” // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Elmi Əsərlər. (Bakı, 2018, № 2 (7), s. 61-64), “Şərqdə lüğətçiliyin inkişafı və Cövhəri ilə Firuzabadının əsərlərinin müqayisəsi” // AMEA Naxçıvan Bölməsi, Xəbərlər, (Naxçıvan, 2019, №1, s. 206-209), K.Vəliyevanın “Ərəb yazısı qədim paleoqrafiyanın əsası kimi” // “Naxçıvan” Universiteti. Elmi əsərlər (İqtisadiyyat,

filologiya, tarix, coğrafiya, pedaqogika və psixologiya, riyaziyyat), (Naxçıvan, 2018, № 2, s. 113-116), “Kərbəlayi Kazım Ordubadinin “Sərfi-Mir” əlyazması haqqında” // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Elmi Əsərlər. (Bakı, 2018, № 2 (7), s. 46-53), “Azərbaycan və ərəb dillərində tibbi terminlərdə kök və ön şəkilçilərin müqayisəli şəkildə ifadə formaları” // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. (Bakı, 2019, № 3, s. 118-123) adlı məqalələri isə Fondada aparılan elmi araşdırmaların istiqamətləri haqqında daha ətraflı təsəvvür əldə etməyə imkan verir.

Fondun əməkdaşları bir sıra respublika və beynəlxalq konfranslarda, simpoziumlarda da iştirak etmiş, tezis və məruzələrinin mətni dərc olunmuşdur: F.Xəlilov. Naxçıvanda türkoloji qurultaya hazırlıq // I Türkoloji qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. I hissə. 14-15 noyabr 2016-cı il. (Bakı: Elm və təhsil, 2016, s. 41-45), Mirzə Əli Möcüzün dini şeirləri // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. “Azərbaycan əlyazmaları dünyaya kitabxanalarında” mövzusunda III Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları, 13 iyun 2018, (Bakı, 2018, s. 67-70), Naxçıvanın qədim abidələri və maddi mədəniyyət nümunələrinə aid ilk tədqiqlər // Naxçıvan: islam mədəniyyətinin paytaxtı. 7-8 sentyabr 2018-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq konfransın materialları. (Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2019, s. 125-131); S.İbrahimov. Naxçıvan tarixi və ədəbi mühitinə dair qaynaqlar // “Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik” elmi-praktik konfransının materialları. (Bakı: Nurlan, 2007, s.219-227),

Восточная философия в Нахчыванских рукописях (конец XIX – начало XX веков). Международный центр науки образования. Научная дискуссия: инновации в современном мире. Сборник статей по материалам XXIV международной заочной научно-практической конференции. (Москва, 2014, №4, с. 82-88), Naxçıvanın görkəmli islam alimləri. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, İslam Tarixi, İncəsənəti və Mədəniyyəti Araşdırma Mərkəzi, AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun birgə təşkilatçılığı ilə “İslam sivilizasiyası Qafqazda”. 11-12 iyul 2019-cu ildə keçirilmiş II Beynəlxalq Simpoziumun materialları. (Bakı, 2019, s. 262-268), F.Eylazov. Некоторые заметки о переводе суфийского источника «Гюлшени-раз». Международный центр науки образования. Научная дискуссия: инновации в современном мире. Сборник статей по материалам XXIV международной заочной научно-практической конференции. (Москва, 2015, №4, с. 93-97), AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda saxlanılan naxçıvanlı müəlliflərin əlyazmalarına bir baxış. “Naxçıvan müstəqillik illərində: hədəflər, inkişaf, nəticələr”. 3-4 dekabr 2015-cü ildə keçirilmiş elmi konfransın materialları. (Naxçıvan:”Əcəmi” NPB, 2016. s. 266-273), Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin həyatı və yaradıcılığı // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” III beynəlxalq konfransın materialları. 13 iyun 2018-ci il. (Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.147-149), Ş.Əhmədov. Əlyazmalar yazılı folklorun mənbəyi kimi // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə”

IV uluslararası konfransının materialları. Oktyabr. (Bakı, 2006, s. 360-362), Füzuliyə bir baxış // Beynəlxalq Füzulişünaslıq konfransının materialları. 13-14 noyabr, (Urmiya, 2007), Naxçıvan əlyazmalarına dair // “Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik” elmi-praktik konfransının materialları. (Bakı: Nurlan, 2007, s. 210-218), K.Vəliyeva. Azərbaycan və ərəb dillərində tibbi mətnlərin tərcüməsində qrammatik ekvivalentlilik problemləri // Tərcümə Problemləri Respublika elmi-praktik konfransının tezləri (Bakı, 2019, s.125-126)

Ümumiyyətlə, 2005-2019-cu illərdə Fond əməkdaşlarının 25 kitab və monoqrafiyası, “Naxçıvan”, “Axtarışlar”, “Qobustan”, “Dil və ədəbiyyat”, “Filologiya məsələləri”, “Əlyazmalar yanmır”, “Dövlət və din”, “Mədəniyyət. Az”, AMEA Naxçıvan Bölməsi və Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, Naxçıvan Dövlət Universiteti, “Naxçıvan” Universiteti və AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Elmi əsərləri”, “Məmmədhüseyn Təhmasib: taleyi və sənəti”, “Baba Nemətulla: taleyi və sənəti”, “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı: tədqiqlər”, habelə “Folklor/Edebiyat” (Türkiyə), “Beynəlxalq Füzulişünaslıq konfransının materialları” (İran), “Lap Lambert Academic Publishing” (Almaniya), “Transylvanian review” (Rumıniya), “International journal of science and research” (Hindistan), “Международный научный журнал” (Rusiya) kimi jurnal, məcmuə, kitab, konfrans materiallarında isə 300-dən çox məqalə və məruzəsi çap olunmuşdur.

Şöbə müdirləri S.İbrahimovun “Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji-tekstoloji tədqiqi (XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəlləri)”, F.Eylazovun “XV əsr tərcümə abidəsi

“Gülşəni-raz”ın elmi-tənqidi mətni və filoloji təhlili”, kiçik elmi işçi K.Vəliyevanın “Azərbaycan və ərəb dillərində tibb terminləri və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri” mövzularında filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyalar üzərində işləmələri də onların elmi fəaliyyətinin əhatə dairəsinin göstəricilərindəndir.

İndiyədək Fondada keçirilən seminarlarda əməkdaşların “Məhəmməd Naxçıvani və Azərbaycan əlyazmaşünaslığı”, “Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsərində sufi dünyagörüşü”, “Salik Ordubadinin divanının bədii xüsusiyyətləri”, “Naxçıvan əlyazmalarının paleoqrafik xüsusiyyətləri”, “Təzkirələrin tərtib prinsipləri” və başqa mövzularda etdiyi məruzələr də buradakı elmi mühitin çoxşaxəli istiqamətlərini nümayiş etdirir.

Fondun əməkdaşları elmi fəaliyyətlə yanaşı bölmədaxili və Naxçıvan MR səviyyəsində keçirilən müxtəlif tədbirlərdə də fəal iştirak etmiş, həmçinin respublika mətbuatı, radio və televiziya verilişlərində həm öz elmi araşdırmaları, həm də Fondun fəaliyyəti haqqında oxucuları, tamaşaçıları və dinləyiciləri məlumatlandırmışlar.

Beləliklə, 15 illik fəaliyyətinə nəzər salarkən aydın olur ki, xalqımızın dəyərli mənəvi sərvətlərindən sayılan qədim əlyazma və çap kitablarının yorulmaz toplayıcısı, etibarlı qoruyucusu, səriştəli araşdırıcısı və təbliğatçısı olan AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu bu müddət ərzində üzərinə düşən vəzifələri ləyaqətlə yerinə yetirməyə nail olmuşdur.

2019.

1.2.AMEA NAXÇIVAN BÖLMƏSİ ƏLYAZMALAR FONDUNDA QORUNAN TÜRKDİLLİ ƏLYAZMA VƏ ÇAP KİTABLARI.

AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda türkdilli qədim əlyazma və daşbasma üsulu ilə çap olunan kitablarla yanaşı, XIX əsrin sonlarından etibarən elektrik mətbəəsində çapdan çıxan kitablar da mühafizə olunur. Bunların hamısının ümumilikdə sayı 200-dən çoxdur. Həmin əlyazma və çap kitablarının əksəriyyəti Naxçıvan Muxtar Respublikasının müxtəlif ərazilərindən toplanılmışdır. Onlar elmin müxtəlif sahələrinə və bədii ədəbiyyata aiddir. Fondada qorunan ən qədim türkdilli əlyazma kitabı 1857-ci ildə Əsgər ibn-Hüseyn bəy Ordubadinin sifarişi ilə Məşədi Hacıağa Təbrizi tərəfindən üzü köçürülən M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasıdır. Azərbaycan dilində olan həmin əlyazmaya müəllifi (rəssamı) naməlum olan 22 rəngli miniatür də daxil edilmişdir. Digər əlyazmaların əvvəli və ya sonu naqis olduğu üçün yazılma, yaxud çap olunma tarixini dəqiq şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Lakin təxmini də olsa yəqin etmək olur ki, həmin əlyazma və daşbasma üsulu ilə çap olunan kitablar XX əsrin ilk on illiyinədək yazılmış və ya çap olunmuşdur. Buna misal olaraq M.Füzulinin “Qəzəlləri”, Vəli Şirazi tərəfindən tərcümə olunan “Gülşəni-raz”, Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa”, Məhəmmədağa Sidqinin “Növhe və sinəzənləri”, Aciz Qaradağının “Şeirləri”, müəllifi bəlli olmayan dini-fəlsəfi “Risalə”, “Muxtar-namə”, “Rüstənamə” və digər əlyazma və çap kitablarını göstərmək olar.

Fondada qorunan elə türkdilli əlyazma və daşbasma kitabları da vardır ki, onların yazılma və çap tarixləri

bəllidir. Məsələn, Şüayinin “Divan”ı (1860), Axund Molla Hüseyin Marağayinin “Əbyat və qəside dər mədhe-cənab əmirəlmöminin”i (1878), Məhəmməd Bağır Xalxalının “Sələbiyyə”si (1894), Məhəmmədtağı Sidqinin Axund Molla Məhəmməd Naxçıvaniyə məktubu (1898), Seyid Rza Sərrafın “Divan”ı (1911) və başqaları.

XIX əsrin sonlarından 1940-cı illərədək çap olunan kitablar da artıq nadir nüsxələr sırasındadır. Elektrik mətbəəsində çapdan çıxan və 100-dən çox “yaşı” olan bu kitablar bir neçə on ildən sonra qədim çap kitabları hesab olunacaqdır. Məhz buna görə də həmin illərdə çap olunan kitabların da Fondada mühafizə olunması məqsədəuyğun sayılmışdır. Bu kitablar ərəb, latın və kiril əlifbasındadır və Bakı, Tiflis, İstanbul, Misir, Qahirə, Daşkənd, Leypsiq və başqa şəhərlərdə çap olunmuşdur. Məhəmməd Akif bəyin “Bin bir hədis” (1889), Namiq Kamalın “Vətən, yaxud Silistrə” (1899), Doktor Abdulla Cövdətin “Oyanınız, oyanınız” (1907), Helmizadə İbrahim Rəfətin “Həzrəti Ömər və ədaləti” (1908), “İncili-şərif. Yühənnaya görə” (1909), Müştəri Müctəhidzadə Qarabağının “Riyazül-aşiqin” (1910), Corci Zeydanın “Mədəniyyəti-islamiyyə tarixi” (1911), Fərhad Ağazadənin “Ədəbiyyat məcmuəsi” (1912), Mahmud bəy Mahmudbəyov və Abbas Səhhət Mehdizadənin “Yeni məktəb” (1916), Məhəmməd Asim və Əhməd Cavadın “Anadolu yavrusu” (1918), Camo Cəbrayılbəylinin “Elmi heyvanat” (1922), Abdulla Şaiqin “Qiraət kitabı” (1924), İsmayıl Hikmətin “Türk ədəbiyyatı tarixi” (1925), Hüseyin Cavidin “Uçurum” (1926), Salman Mümtazın “El şairləri” (1927), Nazim Hikmətin “Günəşi içənlərin türküsü” (1928), Məmməd Səid Ordubadinin “Leninə və digər ciddi şeirləri” (1929),

Hümmət Əlizadənin “Dağ qızı” (1930), İsmayıl Hafizin “Gülüş” (1931), Nəcəf bəy Vəzirovun “Əsərləri”, (1935), Sabit Rəhmanın “Pozğun”, (1936), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Marallarım” (1937), Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” (1938), Molla Vəli Vidadinin “Şeyrlər” (1939), Mir Cəlalın “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” (1940) və başqaları belə kitablar sırasındadır. “İttihad”, “Osmaniyyə”, “Ədəb”, “Cahan”, “Qarabet”, “İqdam”, “Əsr”, “Səda”, “İsmailiyyə”, “Qeyrət”, “Orucov qardaşları”, “Trud”, “Qızıl Şərq” və başqa (məsələn, Qafqaz canişininin basmaxanası, Babi-Ali cəddəsinin 38 nömrəli mətbəəsi, Tiflis namestnikinin divanxanasının mətbəəsi, Azərnəşr, Məktəb Nəşriyyatı, Azərbaycan Xalq Komissarlığının Nəşriyyatı, Azərpoliqrəf Nəşriyyatı, Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin Nəşriyyatı, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin Nəşriyyatı, Xarici Dillər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı) mətbəə və nəşriyyatlarda çap olunan bu kitabların hər birinin özünəməxsus paleoqrafik xüsusiyyətləri vardır. Həmin kitablar onların nəşrini həyata keçirən bu mətbəə və nəşriyyatların fəaliyyətini, kitabşünaslıq tarixindəki rolunu və əhəmiyyətini dəyərləndirmək üçün də qiymətli mənbələrdir.

Fondda qorunan türkdilli əlyazma və əski çap kitablarının ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti vardır. Bu kitablar həm də Azərbaycan dilinin keçdiyi inkişaf yolunu izləməyə geniş imkanlar yaradır.

Türkdilli əlyazma və çap kitablarında rast gəlinən miniatürlər isə sübut edir ki, azərbaycanlı rəssamlar Yaxın

və Orta Şərq incəsənətinə də özünə məxsus töhfələr vermişdir.

Fondda saxlanılan 1920-1940-cı illərdə Azərbaycan dilində çap olunmuş kitabları belə qruplaşdırmaq olar:

1. Klassiklərin və XVIII-XIX əsrlərdə yaşayıb-yaradan azərbaycanlı müəlliflərin kitabları
2. Müasir Azərbaycan müəlliflərinin kitabları
3. Xarici müəlliflərin Azərbaycan dilinə tərcümə olunan kitabları
4. Elmi, fəlsəfi və ictimai-siyasi məzmunlu kitablar
5. Dərslilər.

Klassiklərin, xüsusilə XVIII-XIX əsrlərdə yaşayan azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərinin əksəriyyəti 1925-1928-ci illərdə Salman Mümtazın tərtibi ilə Azərbaycan ədəbiyyatı seriyasından İmadəddin Nəsimi, Molla Pənah Vaqif, Ağa Məsih Şirvani, Nişat Şirvani, Ağa Bağır Şirvani, Məhəmmədhusəyn xan Müştəq, Mirzə Nəsrulla bəy Didə, Mehdi bəy Şəqaqi, Qövsi, Kərbəlayi Allahi Arif, Mirzə Şəfi Vazeh, Baba bəy Şakir, Aşıq Abdulla, Qasım bəy Zakirin kitablarıdır. Bu tipli kitabların nəşrini digər redaktor və tərtibçilər, həmçinin 1923-cü ildən fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı (Azər-nəşr) da yerinə yetirməyə nail olmuşdur. Bir neçə nümunə: “Nakam” (1928) – tərtib edəni Əliabbas Müznib, “Tapmacalar” (1928) – tərtib edəni Vəli Xulufli, “Natəvan” (1928) – redaktoru Hənəfi Zeynalli, H.Cavid. “Uçurum” (Azər-nəşr, 1926), Ə.Nəzmi. “Sijimqulunamə” (Azər-nəşr, 1927), C.Məmmədquluzadə. Bəlkə də qaytardılar” (Azər-nəşr, 1927), “Oktyabr alovları” (Azər-nəşr, 1927).

Fondda qorunan müasir Azərbaycan yazıçı, şair və ədəbiyyatşünaslarından Mehdi Hüseynin “Daşqın” (1933), Ənvər Məmmədخانlının “Bakı gecələri” (1936), Sabit Rəhmanın “Gənclik hekayələri” (1936), Rəsul Rzanın “Çinar” (1939), Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi materialları” (1925-1926), İsmayıl Hikmətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (1928) kimi kitabları da ilk nəşr olduqları üçün müəyyən elmi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti elan edildikdən dərhal sonra ictimai-siyasi, bunun ardınca isə bədii, elmi və fəlsəfi əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcümə işlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Belə tərcümə əsərləri həm o zamanın dövrü mətbuatında, həm də ayrıca kitab şəklində çap olunmuşdur. 1920-1940-cı illərdə işıq üzü görən tərcümə kitablarının müəyyən qismi fondda mühafizə edilir. Həmin kitabların çox yığcam siyahısına nəzər salmaq kifayətdir ki, onların mövzusu, məzmunu, sovet ideologiyasına uyğunluğu və oxucuların bədii zövqünün hansı istiqamətdə formalaşdırılmasının arzu edilməsi haqqında təsəvvür əldə edə bilək. Budur onların bəzisi: A.P.Pavlov. Dənizin dibi və dənizin vücuda gətirdiyi ərz təbəqələri. Tərcümə edəni Camo Cəbrayılbəyli (1923), A.P.Stançinski. Siyasi savad. Tərcümə edəni Rəşid Yusifzadə (1926), U.Şekspir. Hamlet. Tərcümə edəni Cəfər Cabbarlı (1926), A.İbrahimov. Qocalıq günlərində. Tərcümə edəni Aşiyə Şəmsəddinova (1928), M.Qorki. İzergil qarı və qeyri hekayələr. Tərcümə edəni Ə.Haqverdiyev (1928), V.Hüqo. Səfillər. Tərcümə edəni Mikayıl Rəfil (1933), A.S.Puşkin. Belkinin hekayələri. Tərcümə edəni Hacıbaba Nəzərli (1934), Y.İ.Perelman. Əyləncəli

geometriya. Tərcümə edəni Q.Səlimov (1938), İ.Krivel-yev. Qadin və din. Tərcümə edəni Hüseyn Şərifov (1939).

Azərbaycan tərcüməçiliyi tarixində özünəməxsus dəyəri olan həmin kitablar o dövrdə bu işlə məşğul olan müəlliflərin tərcüməçilik səriştəsini müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək üçün zəngin material verir.

Fondda saxlanılan əlyazma və çap kitabları içə-risində türkdilli dərsləklərin də xüsusi yeri vardır. Fonddakı Mirzə Sadiq ibn Molla Əsədulla Təbrizinin “Dəftəri-ədəbiyyə” (1906), F.Ağazadənin “Ədəbiyyat məcmuəsi” (1912), M.Mahmudbəyov, A.Səhət Mehdi-zadənin “Yeni məktəb” (1916), M.Asim və Ə.Cavadın 8 kitabdan ibarət olan “Anadolu yavrusunun kitabı” (1918) kimi dərsləklər 1920-ci ilədək mövcud olmuş və tədris prosesində istifadə edilmişlər. C.Cəbrayılbəylinin “Elmi-heyvanat” (1922), A.Şaiqin “Qiraət kitabı” (1924), H.Zey-nallı, A.Şaiq və A.Musaxanlının “Ədəbiyyat dərsləri”. Birinci və ikinci kitablar (1927) adlı dərsləkləri isə keçən əsrin 20-30-cu illərində çap olunmuşdur.

Bu kitablar Azərbaycanda məktəb tarixinin öyrə-nilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Fondda mühafizə olunan türkdilli əlyazma və çap kitabları haqqında oxuculara sistemli məlumat vermək üçün bu kitabların kataloqunun hazırlanıb çap edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Kataloq iki hissədən ibarətdir. Birinci hissəyə əv-vəlcə əlyazmalar və daşbasma üsulu ilə çap olunan kitab-lar daxil edilmiş onların adı, müəllifi, katibi, yazılma və çap olunma tarixi, xətti, ölçüsü, həcmi, necə başlaması və bitməsinə aid məlumatlar verilmişdir. Sonra elektrik mət-bəəsində çap olunan kitablar “Bədii ədəbiyyat”, “Dilçilik

və ədəbiyyatşünaslıq”, “Tarix və ictimaiyyat”, “İlahiyyat və fəlsəfə”, “Pedaqogika, dərslik və dərs vəsaitləri”, “Təzkiyə, müntəxəbat və məcmuələr” başlıqları altında müvafiq mövzular üzrə quruplaşdırılmışdır. Bu hissəyə daxil olan əlyazma və çap kitablarının hamısı ərəb əlifbasındadır, yazılma və çap olunma tarixi isə 1930-cu ilədəkdir.

Kitabın ikinci hissəsinə əsasən latın, qismən də kiril əlifbasında olan kitablar daxil edilmişdir. I hissədə mövzular üzrə quruplaşdırılan, II hissədə isə latın və kiril əlifbasında olan kitabların təsvirində “başlanır”, “bitir” üsulundan istifadə etmək məqsədəuyğun sayılmamışdır.

Ərəb əlifbasında olan kitabların müəllifi və kitabların adı həm ərəb, həm də latın qrafikalı müasir Azərbaycan əlifbasında göstərilmişdir. Hər iki hissənin sonunda oxucuların kataloqdan istifadəsinə kömək məqsədi ilə göstəricilər başlığı ilə xüsusi bir hissə verilmişdir.

Haqqında bəhs olunan tükdilli kitabların Azərbaycan oxucusunun bədii zövqünün formalaşmasında, dünya mədəniyyəti ilə tanış olmasında, həmçinin Azərbaycanda tərcümə sənətinin və məktəb tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti vardır.

2020.

1.3.MÜƏLLİMLƏRİNİN VURĞUNU: AKADEMİK MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROV. Keçən əsrin 80-ci illərində Naxçıvan Dövlət Arxivində muxtar respublikanın elm, ədəbiyyat, mədəniyyət və maarif xadimlərinin şəxsi fondunun yaradılması işinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Mən də bu işə cəlb edilmişdim. İş başlayandan sonra 1986-cı ildə vaxtilə Naxçıvanın pedaqoji mühitində öz dəst-xətti ilə seçilən ustad müəllim, tanınmış maarif xadimi,

Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi Murad Tutayuqun (1904-1970) şəxsi arxivində olan materiallarla tanış olmaq üçün oğlu Xaspolad həkimə müraciət etdim. O nəinki məni atasının arxivində olan müxtəlif sənədlər, əlyazmalar və fotoşəkillərlə tanış etdi, hətta onların əksəriyyətini mənə verdi ki, arxivdə atasının şəxsi fondunu yaradaq. Belə bir fondu yaratmağa nail olduq.

Bu yazımda M.Tutayuqun şəxsi arxivində rast gəldiyim ona yazılan bir məktub və tələbələri ilə birlikdə çəkdiyi bir fotoşəkil üzərində dayanmaq istəyirəm. Məktubun müəllifi vaxtilə Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunda M.Tutayuqun tələbəsi olmuş, bu il Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədrinin Sərəncamı ilə 110 illik yubileyi keçirilən akademik Məmməd Cəfər Cəfərovdur.

İndiyədək heç yerdə çap olunmayan həmin məktubda yazılır: “Mənim əziz müəllimim! Salam və ehtiram. 24 iyun tarixli məktubunuzda ürəkdən qopan sözlərinizlə şagirdinizi – məni çox sevindirdirmisniz. Mənim hər cəhətdən nümunə götürdüyüm ən istəkli müdərrişlərimdən biri, bəlkə də birincisi Siz olmusunuz desəm, həqiqəti etiraf etmiş olaram. Siz həssas qəlbiniz, məğrur təbiətiniz, gözəl əxlaqınız, fövqəladə natiqlik istedadınız, hərtərəfli, universal biliyiniz, həm də çox incə, mənəli yumorunuz ilə mənə çox dərin və unudulmaz təsir buraxmışınız. Mən onu da bilirəm ki, həqiqi bir xalq müəllimi və ləyaqətli, münəvvər, ziyalı, vətəndaş kimi gənc nəslin tərbiyəsində Sizin xidmətiniz çox böyükdür. Yazırsınız “professor”. Professor yox, olsa-olsa Sizin zəhmətinizi itirməyən şagirdinizəm.

Mən Sizi bir də Kabla Baxşəlinin ailəsi ilə bağlılığımıza görə tez-tez xatırlayıram. O kişinin mənim üzərində mənəvi atalıq qayğısı olmuşdur. Onun və dostu – bizim yeznənin qardaşı Şatır Fərəcin çörəkçi dükanı mənim ilk məktəbim olmuşdur. Mən ilk estetik tərbiyəni də orada almışam. Kabla Baxşəlinin “Sarəng”, “Mirzə Hüseyn segahı” və başqa muğamlar üstündə oxuduğu qəzəllər (M.T.Sidqidən), onun gözəl, məlahətli səsi indi də mənim qulaqlarımda səslənir...

Unudulmaz Murad müəllim!

“Qoca müəllim” sözlərini yazırsınız. Mən heç inana bilmirəm ki, Siz qocala bilərsiniz. Ağıllı adamlara nə qocalıq?

Hörmətlə Sizin M.Cəfər”.

Məktubun üzünü köçürüb Bakıya – Məmməd Cəfər müəllimə göndərdim və ona ünvanladığım kiçik həcmli məktubumun bir yerində yazdım: “Məktubu çox səmimi və son dərəcədə təvazökarlıqla yazmısınız... Onu bir neçə dəfə oxudum, təsirləndim. Öz müəlliminə ehtiramın əyani nümunəsi kimi bu məktubu yeri gəldikdə şagirdlərimə oxumağı qərara almışam.

Birlikdə çəkdiyiniz fotosəkil isə məktubunuzun səmimiyyətini tamamlayır. Fotosəkildə Siz sağ əlinizlə M.Tutayuqu qucaqlamış və onu özünüzə tərəf sıxmısınız. Bununla sanki müəlliminizə yazdığınız məktubdakı “mənim hər cəhətdən nümunə götürdüyüm ən istəkli müdərirlərimdən biri, bəlkə də birincisi Siz olmusunuz” sözlərinizi əyani şəkildə yaddaşlara həkk etdirmisiniz”. Fotosəklin arxasına isə bu sözləri yazdım: “Hörmətli Məmməd Cəfər Müəllim! Ola bilsin ki, bu fotosəkil sizdə yoxdur. Gəncliyinizin yadigarı kimi onu Sizə göndər-

məyim şəxsiyyətinizə və yaradıcılığınıza sonsuz ehtiramımın kiçik təzahürüdür”.

Fotoşəkildə Məmməd Cəfər müəllimin Naxçıvan Pedaqoji Texnikumundakı müəllimlərindən Murad Tutayuyq, Hadı Mirzəzadə, Əsəd Cəfərli, tələbə yoldaşlarından Yunis Hüseynov, Yusif Qəmərli, Hüseyn Ələkbərov, Zeynalabdin Hənifəyev və başqaları əks olunmuşdur.

Təxminən bir aydan sonra Məmməd Cəfər müəllimdən cavab məktubu gəldi: “Məktubunu və fotoşəkli aldım. Təkcə məni deyil oxuyanların hamısını sevindirdi, maraqlandırdı...”

Mən Bakıya oxumağa gedəndən sonra müəllimlərimi unutmamış, hamısına məktub yazmışam. Bakıya gələnlərə də ilk sualım bu olmuşdur: Murad müəllim, Həsən Səfərli, Şıvkət xanım necədir? Onlardan da məktub almışam...

Universitetdə işlədiyim illər idi. Bacısından soruşdum ki, Murad müəllimdən xəbər varmı? Dedi: “Bir az xəstədir”. Məktub yazıb səhhətini soruşdum. Sonra onun cavab məktubuna cavab yazdım” (4, s. 128).

Yeri gəlmişkən, Məmməd Cəfər müəllim 2010-cu ildə çap olunan dəyərli “Xatirələr”ində də M. Tutayuyq və digər müəllimlərini çox böyük hörmətlə yad etmişdir. İki nümunə.

1. “Riyaziyyat müəllimi Murad Tutayuyq həm də rus ədəbiyyatının gözəl bilicisi idi... Onun Puşkin və Qorki haqqında məruzələri məni heyran etmişdi. Bir müəllim kimi son dərəcə ciddi bir tərbiyəçi idi” (11, s. 179).

2. “Texnikumda müəllim böyük nüfuz sahibi idi. Uzaqdan müəllimlərin hər hansı birisinin gəldiyini görənlər tələbələr komandirini görənlər əsgərlər kimi əmr almadan sıralanıb salam verər, ancaq müəllim ötüb keçdikdən sonra

pozuluşardılar. Tələbələrin nəinki dərəcə münasibətinə, hər bir hərəkətinə, əxlaqi davranışlarına nəzarət etməyi hər müəllim özünün mühüm vəzifəsi sayırdı” (11, s. 179-180).

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun müəllimlərinə məhəbbəti, ehtiramı, sədaqəti və etiqadını gənclər üçün ibrətli bir nümunə məktəbi hesab etmək olar.

2019.

1.4.ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞIMIZIN TAPINTISI və İTKİSİ. 55 illik ömür möhlətində onun müxtəlif vəzifələri və titulları olmuşdur: baş laborant, kabinə müdiri, müəllim, baş müəllim, dekan müavini, prorektor, direktor müavini, fəlsəfə doktoru, dosent, elmlər doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, Lakin qısa və ümumiləşdirilmiş şəkildə onu professor Hüseyn Həşimli kimi qəbul etmək ürəyimcədir. Çünki bu ad ona çox yaraşır.

Hüseyn Həşimlini onun tələbəlik illərindən tanıyıram. Sadə, utancaq, səbirli, çalışqan, zəhmətkeş, böyük-küçük yeri bilən bir gənc idi...

Sonralar müxtəlif tədbirlərdə və qeyri-rəsmi görüşlərdə onun istedadından xəbər verən halların və faktların da şahidi olmuşam ki, bu da mənə belə qənaətə gəlməyə əsas verib ki, ədəbiyyatşünaslıq elmimizə öz dəsti-xətilə seçilə biləcək və gələcəyi parlaq bir tədqiqatçı qədəm qoyur. Belə də oldu.

1973-cü ildə təyinat üzrə Culfa rayonunun Milax kənd orta məktəbində işləyəndə 13 yaş məndən kiçik olan Hüseyn Həşimli Teyvaz kənd orta məktəbinin şagirdi idi. Böyük qardaşı Həsənqulu Həşimov isə Milax kənd orta məktəbində oxuyurdu və mənim şagirdlərimdən biri idi. Kaş o vaxt Hüseyn Həşimlinin də müəllimi olaydım və indi fəxr edəydim ki, o, mənim şagirdim olub.

Böyük elmi uğurlar qazanacağına ümidlər bəslənirdi. İlk elmi nailiyyətləri onun bu ümidləri doğruldacağına nişanələri idi. Bircə fakt: hələ tələbə ikən, yəni 1984-cü ildə Bakıda keçirilən Respublika tələbə konfransında “Azərbaycan ədəbiyyatında alleqoriya” mövzusunda “Azərbaycan ədəbiyyatında alleqoriya” mövzusunda mürəzzəti H.Həşimlinin “Ən yaxşı elmi-tədqiqat işinə görə” medalına layiq görülməsi ilə nəticələnmişdi.

Sonralar H.Həşimlinin elmi fəaliyyəti öz mündəricəsinə görə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının dəyərli səhifələrinə çevrildi. Onun elmi-tədqiqat işlərini iki istiqamət üzrə qruplaşdırmaq olar:

1. Ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında duran Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, mətnşünaslığı və bir sıra aktual nəzəri problemlərinin tədqiqi.

“Azərbaycan ədəbiyyatında Avropa mənşəli lirik janrlar” (2001), “Əlipaşa Səburun poeziyası” (2002), “Azərbaycan soneti və mənşur şeiri: janrın təşəkkül mərhələsi” (2003), “Məhəmməd Hədinin mənşur şeirləri” (2005), “Kıbrıslı yazar “Fyuzat” dərgisində” (2006), “Hüseyn Cavid poeziyasının janr novatorluğu” (2007), “Salman Mümtazın tədqiq olunmamış bəzi əsərləri haqqında” (2014) **məqalələri**, “Azərbaycan poeziyasında sonet və terset” (2003), “Azərbaycan ədəbi mühiti və türk dünyası” (2009), “Əli Məhzun və “Ədəbiyyata dair” əsəri” (2009), “Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı” (2009), “Fərhad Ağazadənin “Ədəbiyyat məcmuəsi”ndə ədəbi-elmi fikir” (2012), “Səid Səlməsi” (2013), “İzzədin Həsənoğlunun ədəbi irsi” (2016) **kitabları** bu qəbildəndir.

2. Naxçıvan ədəbi-mədəni mühitinin açılmamış səhifələrinin araşdırılması.

““İqbal” qəzeti naxçıvanlı yazarlar haqqında” (1999), “Naxçıvanlı yazıçılar və “Yeni fyuzat”jurnalı” (2012),””Şeypur” jurnalı və Naxçıvan” (2014), Ələkbər Qərib Haxçıvanlının 1920-ci illərdəki yaradıcılığı (2015), “Naxçıvanlı ziyalılar Birinci dünya müharibəsi illərində Türkiyəyə yardım hərəkətində fəal iştirak ediblər” (2018) **məqalələri**, “Naxçıvanlı yazarlar və “Məktəb” jurnalı” (2019), “Əli Səbri Qasimov: ömür yolu və yaradıcılığı” (2020) **kitabları** buna misal ola bilər.

Ümumiyyətlə, hər iki istiqamətdə uzun illər boyu apardığı gərgin axtarışların və araşdırmalarının nəticələri onun bu gün bizə miras qoyub getdiyi 30 kitab və monoqrafiya, 350-dən çox məqalə, tezis və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır. 4 kitabı və 50-dək məqaləsi isə Türkiyə, İran, Qazaxıstan, Türkmənistan, Bolqarıstan, Misir, Gürcüstan, Ukrayna və Rusiyada nəşr olunmuşdur.

Hüseyn müəllimlə görüş və söhbətlərimiz 2010-cu illərdəki ara-sıra və təsadüfdən-təsadüfə olurdu. Ancaq mən 2013-cü ildə AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun ədəbiyyatşünaslıq şöbəsinin müdiri kimi iş başlayandan və elə həmin ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində təşkil olunan fəlsəfə doktorluğu üzrə Dissertasiya Şurasına üzv, 2015-2017-ci illərdə isə həmin şuranın Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə seminar sədri təyin edildikdən sonra əlaqələrimiz daha da genişləndi və möhkəmləndi. Həmin vaxtlar Hüseyn müəllim NDU-da işləməklə yanaşı, Dissertasiya Şurasının üzvü, bir qədər sonra isə sədr müavini idi.

Bu illərdə onun tədqiqatçı diapazonunun genişliyi, elmi erudisiyası, nəzəri hazırlığı, faktları mənalandırmaq bacarığı, novatorluğu, polemika mədəniyyəti, opponentə ehtiramı və nəhayət, təşkilatçılıq qabiliyyətinə daha yaxından bələd oldum.

Hüseyn müəllimlə vəfatınadək müxtəlif şəraitlərdə - toyda, yasda, qonaqlıqlarda, tanışlarla görüşlərdə və şəxsi söhbətlərimizdə saatlarla vaxt keçirmişik. Uzun müddəti əhatə edən bu görüş və söhbətlərdə mən ona məxsus digər keyfiyyətləri də müşahidə etmişəm.

Əvvəla, Hüseyn müəllim yumşaqxasiyyətli, heç kəsin qəlbinə dəyməyən, dilində “yox” kəlməsi olmayan, eyni zamanda ciddi və ağırtəbiətli bir insan idi. Hamı ilə məsafə saxlamağı bacarırdı. Hər adamla zarafat etməzdi. Lakin çox incə yumor hissində malik idi. Onun yerinə salaraq dediyi yumorlu sözlər nəzərdə tutulan hədəfin on qatından keçərdi. Yüksək səviyyədə təmkinli idi. Bu təmkindən böyük də, kiçik də nümunə götürə bilərdi. Güclü yaddaşa malik idi. Həm məişət zəminində, həm də elmi baxımdan ən kiçik detalları belə unutmazdı. Mütəxəssis kimi hər gün onda bir irəliləyiş olurdu. Buna onun geniş mütaliə dairəsi, zəhmətsevərliyi, elm adamları və müəssisələri ilə sıx əlaqələri imkan verirdi. Dissertantlarını və tələbələrini düzgün istiqamətə yönəltməyi bacaran səriştəli elmi rəhbər və müəllim idi.

Son vaxtlar Hüseyn müəllimlə tez-tez söhbətlər edirdik. Gah telefonda, gah müxtəlif tədbirlərdən sonra, gah iş yerində və hətta yolda rastlaşanda. Söhbətlərimizin əsas məzmununu ədəbiyyat məsələləri, apardığımız araşdırmalar, gələcək iş planlarımız təşkil edirdi. Hüseyn müəllim ərsəyə gətirdiyi məqalə, kitab və monoqrafiyalar

üzərində işləyərkən rastlaşdığı müəyyən çətinliklərdən, araşdırmalar zamanı yeni sənəd və faktlarla rastlaşarkən keçirdiyi hisslərdən, arxiv və kitabxanalarda işləməyin əzabı və ləzzətindən, Naxçıvan ədəbi mühitinə aid müxtəlif mənbələrdən əldə etdiyi materiallar əsasında yazacağı məqalə və kitablardan həvəslə danışardı. Danışdıqca hiss olunurdu ki, elm aləminə çox gənc yaşlarında qədəm qoyduğu illərdəki kimi sönməz maraq, tükənməz enerji və yazıb-yaratmaq eşqi ona hakim kəsilib.

Hüseyn müəllimin məlumat dairəsi əhatəli idi. Ədəbi mənbələrə yaxşı bələd idi. Üzərində işlədiyim mövzulara aid bir neçə dəfə yeni fakt və məlumatları diqqətimə çatdırması məni heyran etmişdi. Ümumiyyətlə, Hüseyn müəllimlə ədəbiyyatşünaslığa aid nədən danışsaydın, o hökmən həmin mövzuya aid çoxlarına bəlli olmayan bir neçə mənbə göstərməli idi.

Mən həm sovet dönməndə, həm də müstəqillik illərində respublika və müxtəlif ölkələrin arxiv və kitabxanalarında bir sıra materiallarla tanış olmuş və onların qeydiyyatını aparmışdım. Bunların içərisində Naxçıvan ədəbi mühitinə aid xeyli sənəd və məlumatlar da var idi. Materiallar o qədər çox idi ki, onları tədqiq etmək və üzə çıxarmaq illər tələb edirdi. Yaşını və enerjisini nəzər alaraq söhbətlərimizin birində Hüseyn müəllimə təklif etdim ki, əgər arzu edərsə, bu materialların bir qismini ona verə bilərəm. Naxçıvanlı şair Molla Mahmud Çakər, Əliqulu Qəmküsarin qardaşı, tanınmış jurnalist Rzaqulu Nəcəfov, XX əsrin əvvəllərində Tiflisdə çıxan “Yeni fikir” qəzetində dərc olunmuş Naxçıvanla bağlı materiallar bu qəbildən idi. O razılaşıdı və bildirdi ki, məndə də bu məsələlərlə bağlı vaxtilə topladığım xeyli material vardır.

Gələcəkdə həmin istiqamətlərdə araşdırmalar aparıb nəticələrini ortaya qoymaq fikrindəyəm (Hüseyn müəllim həmişə deyərdi ki, şəxsi arxivində olan materiallardan bundan sonra 20 il də yazsam görər).

Nə mən imkan tapıb həmin materialları Hüseyn müəllimə verə bildim, nə də o bu işi başa çatdırmağa macal tapdı...

Hüseyn müəllim zəngin bir kitabxanaya da malik idi. Ən lazımlı kitabları oradan tapmaq olardı. Bilirdi ki, mənim də şəxsi kitabxanamda az kitab yoxdur. Dəfələrlə onunla kitab mübadiləsi etmişdik. Kitabxanadan söz açmağım mənə həmişə üzəcək bir məqama toxunmağıma körpü salmaq üçündür...

Onun istifadə üçün mənə verdiyi son kitab “Molla Nəsrəddin” jurnalının komplekt şəklində 2010-cu ildə çap olunan VII cildi idi. Dörd-beş ay ondan istifadə etdim. İşimi bitirdikdən sonra qaytarmaq üçün onu və Hüseyn müəllimə hədiyyə edəcəyim professor Nazim Axundovun “Azərbaycan satira jurnalları” adlı monoqrafiyasını (bu monoqrafiya Hüseyn müəllimin kitabxanasında yox idi) iş otağımda diqqətçəkən bir yerə qoydum. Lakin kitabları Hüseyn müəllimə çatdırı bilmədim. Əcəl aman vermədi... Hərdən gözüm həmin kitablara sataşanda üzülür, narahat olur və Hüseyn müəllimə hefsilənirəm... Bu məqamda Hüseyn müəllimin oğlu gənc hüquqşünas Turqay Həşimlinin atasının vəfatından bir neçə gün sonra yazdığı beş bəndlik şeirin ilk bəndini xatırlatmasam olmaz:

*Bu gün girdim otağına
Hər tərəf qan ağlayırdı.*

*Kitabın da qəlbi varmış,
Atama yas saxlayırdı...*

Təxminən 30 il bundan əvvəl Hüseyn müəllimdən şair Rəsul Rzanın “Qızıl gül olmayaydı...” adlı kiçik bir kitabçasını almışdım. Kitabı itirdiyimə görə geri qaytara bilmədim. Ancaq Hüseyn müəllimə söz verdim ki, o kitabdən tapıb hökmən geri qaytaracağam. İllər keçdi bu vədimə əməl edə bilmədim. Heç Hüseyn müəllim də məndən o kitabı istəmədi. Bundan sonra da istəməyəcək... Kaş ki:

*Qızıl gül olmayaydı,
Sarılıb solmayaydı,
Bir ayrılıq, bir ölüm
Heç biri olmayaydı...*

Hüseyn müəllimin məndə yadigar qalan 10-dan çox kitabı da vardır. Bunlar onun avtoqrafı ilə mənə hədiyyə edilmişdir. Həmin avtoqraflarda da Hüseyn müəllimin diqqətcilliyi, etikası, təvazökarlığı, yaşca özündən böyüklərə ehtiramı hiss olunur. Mənə hədiyyə etdiyi 2020-ci ildə çap olunan “Əli Səbri Qasimov: ömür yolu və yarıdaıcılığı” adlı son kitabına yazdığı aşağıdakı sözlər bunun kiçik bir nümunəsidir ***”Görkəmli alim, dəyərli tədqiqatlar müəllifi çox hörmətli Fərman müəllim üçün ən xoş arzularla”***.

Avtoqrafdan söz düşmüşkən. Hüseyn müəllim mənim 2013-cü ildə çap olunan “Ömür yolu” adlanan biblioqrafiyama mənə bağlılanmış kitablara yazılan avtoqrafların da daxil edilməsini (biblioqrafiyaya Hüseyn

müəllimin də bir avtoqrafı salınıb) bu istiqamətdə bir yenilik hesab edirdi və deyirdi ki, mən də öz bibliografiyamı hazırlayanda bu təcrübədən istifadə edəcəyəm. Qismət olmadı...

Hüseyn müəllimdə çoxlarında olmayan bir keyfiyyət də var idi. Təzə aldığı, yaxud ona hədiyyə olunan kitabları yubatmadan oxumaq.

2017-ci ildə çapa hazırladığım “Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühiti: tədqiqlər” adlı 250 səhifəlik kitabımın kompüter variantını ona verdim ki, oxuyub fikrini bildirsin. Kitaba müxtəlif illərdə çap olunan və təzə yazdığım məqalələr daxil edilmişdi. İki gündən sonra Hüseyn müəllim kitabı “Tədqiqatçı səriştəsi və üzə çıxan həqiqətlər” sərlövhəli rəyi ilə birlikdə mənə qaytardı. Rəy xoşuma gəldi. Hüseyn müəllimin **“Xeyli qismi ilə əvvəldən tsniş olduğum bu kitabdakı materialları böyük maraq və həvəslə oxumaq sözün əsl mənasında mənə zövq verdi”** sözləri də mənə xoş təsir bağışladı. Bu rəyi ön söz kimi 2017-ci ildə “Əcəmi” nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilən həmin kitaba daxil etdim. Bu seriyadan olan 2019-cu ildə nəşr edilən ikinci kitabın rəyçisi də Hüseyn Həşimli oldu. Nəzərdə tutmuşdum ki, 2021-ci ildə həmin seriyanın davamı kimi çap etdirəcəyim üçüncü kitabın elmi redaktoru o olsun...

Hüseyn müəllim professor elmi adını almaq məqsədilə Azərbaycan Prezidenti yanında Ali Attestasuya Komissiyasına təqdim etmək üçün “Azərbaycan xalq cümhuriyyəti dövründə satirik poeziya” adlı dərslük hazırlamışdı. Məndən xahiş edəndə ki, həmin kitaba rəyçi olum, dərhal razılıq verdim. Kitabla tanışlıq onun müəllifinin çox səriştəli bir tədqiqatçı olduğundan xəbər

verirdi. Bu kitab da 2017-ci ildə Bakıda “Elm və təhsil” nəşriyyatında çap olundu.

Vəfatından təxminən üç ay əvvəl Naxçıvan Dövlət Televiziyasında dosent Ramiz Qasimovun apardığı “Söz məclisi” adlı verilişdə iştirakımız zamanı Hüseyn müəllimin konkret bir mövzu ətrafında necə dəqiq və əhatəli məlumatları bilməsinin və məharətlə tamaşaçılara çatdırmasının bir daha şahidi oldum. Veriliş professor Əziz Şərifə həsr olunmuşdu.

Hüseyn müəllimin 2019-cu ilin oktyabr ayından AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini vəzifəsinə təyin olunması onu mənə bir addım da yaxınlaşdırmışdı. Bölmənin ayrı-ayrı institutlarında çalışsaq da, işlə bağlı tez-tez görüşür, telefonla söhbətləşir və müxtəlif tədbirlərdə iştirak edirdik.

Əməkdaşlığımızın getdikcə genişləndiyi, elmi yaradıcılığının və ictimai-siyasi fəaliyyətinin çiçəkləndiyi bir dövrdə onun ölüm xəbəri mənim üçün gözlənilməz və sarsıdıcı oldu...

Dostum və həmkarım professor Hüseyn Həşimlinin vəfatı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ağır itkisidir. O. yaşını qabaqlayan xeyli elmi nailiyyətlər qazanmışdı. Potensial imkan verirdi ki, fundamental tədqiqatları ilə daha geniş arenada məşhurlaşsın. Əcəl buna da aman vermədi...

Allah rəhmət eləsin.

2020.

1.5.PEDAQOJİ ƏNƏNƏLƏRİN LAYİQLİ DAVAMÇISI.
XIX əsrin sonlarında Naxçıvanda əsas M.T.Sidqi tərəfindən qoyulan yenitipli məktəb və pedaqoji ənənələr

XX əsrdə davam etdirilərək kamala çatdırılmışdır. Həmin istiqamətdə fəaliyyət göstərən pedaqoq və alimlərin hər birinin özünə məxsus xidməti olmuşdur. Bu baxımdan keçən əsrin 80-ci illərində Naxçıvan pedaqoji mühitinə qədəm qoyan və sonralar professor səviyyəsinədək yüksələn Elbəyi Maqsudov öz pedaqoji fəaliyyəti və elmi yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edən ciddi, zəhmətkeş və məhsuldar bir alim kimi tanınmışdır.

Mən E.Maqsudovun adını ilk dəfə Bakıda filologiya elmləri doktoru, professor Əziz Əfəndizadədən eşitmişəm. Ə.Əfəndizadə o dövrdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində çox böyük xidmətləri olan görkəmli bir alim idi. Respublikanın müxtəlif regionlarında fəaliyyət göstərən ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dili müəllimləri Əziz Əfəndizadəni “müəllimlər müəlimi” adlandırırdı. O, Azərbaycanın müxtəlif kənd, şəhər və rayonlarında Azərbaycan dili fənnini tədris edən qabaqcıl müəllimlərin, demək olar ki, hamısını yaxşı tanıyırdı. Babək rayon Gərməçataq kənd orta məktəbində işləyən E.Maqsudovun sorağı da gedib ona çatmışdı. Məndən soruşanda ki: “Elbəyi müəllim necədir, işləri yaxşıdır mı?” – sözün düzü, onu tanımadığımı bildirmədim, – “yaxşıdır”, – dedim.

Naxçıvana qayıdan kimi onun haqqında maraqlandım. O vaxt Naxçıvan Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kabinetinin müdiri işləyən filologiya elmləri namizədi mərhum Adil Bağirov (sonralar AMEA-nın müxbir üzvü seçilmişdi) məni Elbəyi müəllimlə tanış etdi. Tanışlığımızın ilk günündən onun vəfatınadək çox görüşlərimiz, söhbətlərimiz, müxtəlif tədbirlərdə və elmi məclislərdə iştirakımız oldu. Hətta bir

müddət Naxçıvan Türk Liseyində Elbəyi müəllimlə iş yoldaşı da olduq. Elbəyi müəllimlə mənim birgə fəaliyyətimdən biri də hələ sovet dönmündə Y.Məmməd-əliyev adına Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indiki Naxçıvan Dövlət Universiteti) Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsinə qəbul imtahanlarında iştirakımız idi. Biz heç birimiz həmin inistitutda işləmirdik. O vaxt belə bir ənənə var idi ki, qabaqcıl orta məktəb müəllimlərini də qəbul imtahanlarına cəlb edirdilər.

Beləliklə, bütün bu proseslərdə mən E.Maqsudovu sadə, təvazökar, iradəli, etibarlı, zəhmətkeş, məsuliyyətli bir insan, yorulmaz bir tədqiqatçı kimi tanıdım və bu gün də onu belə xatırlayıram.

E.Maqsudovun elmi və pedaqoji fəaliyyətinə ustadı professor Ə.Əfəndizadənin güclü təsiri olmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun direktor müavini hörmətli Ənvər Abbasovun E.Maqsudovun anadan olmasının 60 illiyi münasibəti ilə 2015-ci ildə “Azərbaycan müəllimi” qəzetində dərc etdiyi məqaləsini “Əziz Əfəndizadə məktəbinin davamçısı” adlandırması təsadüfi deyil. E.Maqsudovun da ustadı kimi, elmi yaradıcılığının əsas istiqamətini Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri təşkil edirdi. İstər “Azərbaycan dili dərslərində fənlərarası əlaqədən (rus dili fənni ilə) istifadənin imkanları və səmərəli yolları”, “Azərbaycan və türk dilinin müqayisəli tədrisinin tələbələrin linqvistik tərakkürünün inkişaf etdirilməsinə təsiri” mövzularındakı namizədlik və doktorluq dissertasiyalarında, istərsə “Ana dili dərslərində dillərarası əlaqədən istifadənin ümumi məsələləri”, “XXI əsrin öyrənciləri üçün Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan testlər”, “Rusca-türkcə, türkcə-azərbay-

canca qarşılıqlı dilçilik terminləri lüğəti”, “Dillərarası əlaqə təliminin metodikası”, “Dillərin müqayisəli tədrisi: imkanlar və vasitələr”, “Azərbaycan dilinin Türkiyə türkçəsi ilə əlaqəli tədrisi üçün çalışmaları”, “Poetik-praktik Azərbaycan dili” kimi monoqrafiya və kitablarında, istərsə də 150-dən çox məqalə və məruzələrində E.Maqsudov Azərbaycan dilinin tədrisinə aid elmi-nəzəri və praktiki işlərlə bağlı bir sıra orijinal fikir və mülahizələr irəli sürmüş, eyni zamanda onların tətbiqinə nail olaraq xeyli uğurlu nəticələr əldə etmişdir.

E.Maqsudovun məqalə, monoqrafiya və kitabları, tərtib etdiyi proqramlar, məruzə və çıxışları Azərbaycan dili fənninin tədrisi ilə məşğul olan müəllimlər üçün çox faydalı idi. Bu məqamda E.Maqsudovu “Naxçıvanın Əziz Əfəndizadəsi” adlandırsaq, mənəcə, səhv etmərik.

Nəticə olaraq deyə bilərəm ki, E.Maqsudov Naxçıvan pedaqoji mühitində orijinal dəst-xətti ilə seçilən alimlərdən biri idi. O, tədqiq etdiyi problemlərə özünə məxsus baxış bucağından yanaşaraq elmi müşahidə və mülahizələrində daha çox novatorluğa üstünlük verirdi. Məhz buna görə də E.Maqsudovun pedaqoji irsi bu gün də öz aktuallığını itirməmiş və tez-tez müraciət olunan dəyərli mənbəyə çevrilmişdir.

2021.

1.6. NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ ŞƏRQ VƏ QƏRB KONTEKSTİNDƏ. Azərbaycanda həmişə başqa xalqların ədəbiyyatı və mədəniyyətinə böyük hörmət bəslənilmiş, yeri gəldikcə onların ənənələrindən istifadə edilmiş və milli ənənələrlə sintez edilərək ortaya çıxarılmışdır. Bu gün belə bir mövzuda araşdırmaların aparılması olduqca aktual bir məsələdir. Düzdür, indiyədək həmin

mövzu ilə bağlı Azərbaycanın müxtəlif şair və yazıçılarının əsərlərinə istinadən müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin hələlik mövzuya aid bütöv və sistemli bir tədqiqat işi ortaya qoyulmamışdır. Bu baxımdan AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı Nərgiz İsmayılovanın “XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb meyilləri” adlı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyanın böyük elmi əhəmiyyəti vardır.

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Birinci fəsildə (**“Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb ənənələrindən istifadə meyilləri”**) qədim və orta əsrlərdə Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq ənənələri məsələlərindən bəhs olunur. Bu fəsil bəlkə də yersiz görünə bilər. Lakin diqqət etdikdə məlum olur ki, qədim və orta əsrlərdə Naxçıvanda Şərq ədəbiyyatı ənənələrindən istifadə etməyi tədqiq edib ortaya qoymaq həm də o deməkdir ki, XIX-XX əsrlərdə meydana çıxan Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq ənənələrinə meyillər boş yerdə meydana gəlməyib. Bunun bir təməli var, zəmini var. Buna görə də birinci fəsildə qədim və orta əsrlərdə Naxçıvan ədəbi mühitində fəaliyyət göstərən naxçıvanlı müəlliflərin əsərlərində Şərq ənənələrindən istifadəni tədqiq etməyə ehtiyac var idi ki, bu da dissertasiyada demək olar ki, nəzərə alınıb. Dissertasiyanın II fəsli **“XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb ənənələrinə münasibət”** adlanır ki, ayrı-ayrı yarım bölmələrdə XIX əsrin əvvəllərində, ikinci yarısında Naxçıvan ədəbi mühitində meydana çıxan əsərlər tədqiqata cəlb olunub, Qərb ənənələrindən istifadə yolları araşdırılıb,

aşkara çıxarılıb və onun elmi qiyməti verilib. XIX əsrin ikinci yarısında “Əncüməni-şüəra” məclisinin üzvlərinin yaradıcılığında, əsərlərində meydana çıxan Şərq meyilləri araşdırılıb. Həmin vaxtda Türkiyədə də eyni adda “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisi olub. O məclisin üzvlərinin əsərləri ilə Ordubaddakı “Əncüməni-şüəra” məclisinin üzvlərinin əsərləri arasında paralellər, müqayisələr aparılıb və maraqlı elmi nəticələr əldə edilib.

Məhəmməd Tağı Sidqinin pedaqoji fəaliyyətindən çox yazılıbdır, lakin iddiaçı diqqəti bu yarım fəsildə tamam başqa bir istiqamətə, yəni mövzusunə uyğun istiqamətə yönləndirməyi bacarmış, onun yaradıcılığında Şərq və Qərb meyillərini daha qabarıq şəkildə araşdırıb ortaya çıxarmağa müvəffəq olmuşdur. Dissertasiyada bir çox yazıçıların, şairlərin əsərləri tədqiqata cəlb edilmiş və bu baxımdan qiymətləndirilmişdir.

Ədəbi ənənələrdən faydalanmada iki istiqamət özünü göstərir. Məşhur tarixçi A.Toynbenin fikrincə, ədəbi ənənələrdən istifadə iki istiqamətdə baş vermişdir. “Zelotizm” adlandırılan prosesin birinin adı belə adlanır. Təhdidə məruz qalan mədəniyyətlərin öz qabığına çəkilərək ənənəçi olmasıdır. Müəllif “Əncüməni-şüəra”çıları bu istiqamətdə getdiyini müəyyənləşdirir. Nə qədər Qərb təsirləri ortada olsa da, onlara çox meyil göstərməyib özünü qorumaq, milli ənənələri qorumaq baxımından ənənəçiliyə fikir veriblər. İkinci istiqamət “herodianizm” adlanır, yəni rəqib mədəniyyətin maddi və mənəvi silahlarını öz xeyrinə istifadə etməyi öyrənməkdir. Cəlil Məmmədquluzadə, Eynəli bəy Sultanov, Məmməd Səid Ordubadi, Hüseyn Cavid bu istiqamətdə gediblər, yəni onlar Qərb mədəniyyətini, ədəbiyyatını, ənənələrini öyrə-

nib onları əxz etməklə yanaşı, milli ənənələrlə o ənənələri sintez etməyi bacarmışlar. Bu da milli ənənələri qorumaq deməkdir ki, bu kimi məsələlər dissertasiyada çox ciddi elmi əsaslarla müəyyənləşdirilir.

Üçüncü fəsilə XX əsrdə və müstəqillik dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində Şərqi və Qərbi ədəbi ənənələrindən istifadənin yeri və əhəmiyyətindən bəhs edilir. Sovet dövründə Qərbi meyillərinin zəifləməsinin səbəb və nəticələri araşdırılır. Müəllifin fikrincə, Naxçıvan sərhəd zonasında yerləşməsi, sovet ideologiyasının güclü olması, repressiya qorxusu Qərbi mədəniyyəti və ədəbiyyatına meyili zəiflədən amillər idi. Bu məsələlər dissertasiyada öz ətraflı elmi şərhini tapmışdır.

Dissertasiyada həmin illərdə Naxçıvanda yaşayan Hüseyn Razi, Hüseyn İbrahimov, Kəmalə Ağayeva kimi şair və yazıçıların əsərləri ciddi təhlilə cəlb edilib. Müstəqillik illərində yazıb-yaradan şairlərdən Elman Həbib, Muxtar Qasımzadə, Vaqif Məmmədov, Asim Yadigar kimi şairlərin əsərləri bu istiqamətdə araşdırılmış və bir sıra diqqətəlayiq elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür.

N.İsmayılovanın dissertasiyasını müasir ədəbiyyatşünaslığımızda müəyyən əhəmiyyətə malik olan elmi tədqiqat işi hesab etmək olar.

2016.

Qeyd: N.İsmayılovanın bu dissertasiyası 2020-ci ildə Türkiyənin Ankara şəhərində “Naxçıvan ədəbi mühiti Şərqi və Qərbi kontekstində” adı ilə monoqrafiya şəklində nəşr olunmuşdur.

1.7.NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNƏ AİD DƏYƏRLİ TƏDQIQAT ƏSƏRİ. Naxçıvan Muxtar Respublikası dialekt və şivələrinin ardıcıl şəkildə

toplanılması, qeydə alınması, nəşri və tədqiqi işlərinə 1950-1955-ci illərdə başlanılmışdır. Bu işdə dilçilərdən M.Şirəliyev, R.Rüstəmov, K.Ramazanov, A.Bayramov, A.Aslanov, E.Əlizadə və başqalarının müəyyən xidmətləri olmuşdur. Aparılan araşdırmalar Naxçıvan, Şərur, Ordubad, Şahbuz və Culfa regionlarının dialekt və şivələrini əhatə etmişdir. M.Şirəliyevin redaktorluğu və müəllifliyi, K.Ramazanov, R.Rüstəmov, B.İbrahimov, A.Vəliyevin həmmüəllifliyi ilə hazırlanan və 1962-ci ildə çap olunan “Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri” adlı kitabı məhz bu araşdırmaların ümumiləşdirilmiş nəticəsi kimi dəyərləndirmək olar. Bundan sonra keçən əsrin 90-cı illərində Naxçıvan, Ordubad, Şahbuz dialekt və şivələrinin öyrənilməsində T.Həməzəyev, M.Zeynalov, Ə.Muxtaroglu, M.Əhmədov və K.İmanquliyevanın apardıqları tədqiqatlar başlanmış bu işlərin uğurlu davamı kimi diqqəti cəlb edir.

Müstəqillik illərində, xüsusilə 2003-cü ildə AMEA Naxçıvan Bölməsi fəaliyyətə başladıqdan sonra bu istiqamətdə aparılan işlər daha da ardıcıl və səmərəli olmuşdur. Bu illər ərzində bölmənin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun dilşilik şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən Naxçıvan dialekt və şivələrinin toplanılması və qeydə alınması işləri elmi baxımdan daha yüksək səviyyədə nizama salınaraq həyata keçirilmiş, AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyevin “Naxçıvan ağızları” (2009), “Naxçıvan ağızları söz varlığı” (2010) adlı kitabları, N.Əliyeva ilə birlikdə tərtib etdiyi “Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti” (2017), müəlliflər kollektivi ilə birlikdə hazırladığı “Naxçıvan dialekt və şivələrinin atlası” (2015), Z.İsmayılın Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi

məsələləri” (2018), L.Səfərovanın “Azərbaycan dilinin Culfa şivələrinin fonetikasi” (2019) monoqrafiyaları çap olunmuş, tədqiqatçılardan R.Zülfüqarov “Naxçıvan dialekt və şivələrinin terminoloji leksikası (Ordubad və Culfa rayonlarının materialları əsasında)” mövzusunda fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası müdafiə etmiş (2015), Z.İsmayılova “Naxçıvan dialekt və şivələrində derivatologiya problemləri”, S.Məmmədov isə “Azərbaycan dilinin Culfa şivələri” mövzusunda dissertasiya üzərində işləməkdədir. Göründüyü kimi Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi sahəsində indiyədək müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Lakin həmin dialekt və şivələrin leksikası ayrıca tədqiqat predmeti kimi öyrənilməmişdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi dialekt və şivələrin, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikasında da yeniləşmə, inkişaf və zənginləşmə prosesi baş vermişdir. Bu baxımdan sovet dövründə aparılan araşdırmalarda tədqiqat predmetinə müasir yanaşmaya rast gəlinməməsi təbiiidir. Bütün bu amillər “Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası” mövzusunun müasir tələblər əsasında sistemli və bütöv şəkildə tədqiqatını zəruri edir.

Nuray Yadigar qızı Əliyevanın dissertasiyası məhz belə bir aktual mövzuya həsr olunmuşdur. Onun bu mövzuya müraciət etməsi təsadüfi deyil. Çünki o, uzun illər Naxçıvanda dialekt materiallarının toplanılması, qeydə alınması və araşdırılmasında fəal iştirak etmiş, müəyyən təcrübə qazandıqdan sonra bu istiqamətdə 100-dək məqalə dərc etdirmiş, “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri” (2012), “Naxçıvan dialektlərinin frazeologiyası” (2015), “Naxçıvan dialekt və şivələrinin etnoqrafik leksikası”

(2018), “Naxçıvan ağızlarının sözlük bilimi” (2019) kimi kitab və monoqrafiyaları ərsəyə gətirmişdir.

AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyevlə birlikdə hazırladığı 3000 dialekt sözü özündə birləşdirən “Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti” isə (2017) N.Əliyevanın bu sahədə necə səmərəli fəaliyyət göstərdiyini nümayiş etdirir.

N.Əliyevanın “Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası” adlanan dissertasiyası giriş, dörd fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın I fəsilində (**“Naxçıvan dialekt və şivələrində mənşəyinə görə leksika”**) muxtar respublikanın müxtəlif regionlarından toplanılan türkmənşəli və alınma leksik vahidlər tədqiqata cəlb olunur. Fəslin birinci bölməsində müqayisəli etimoloji araşdırma yolu ilə “çinçavat”, “görk”, “tar”, “qut”, “tənəkə”, “tıncıxmax” və başqa türkmənşəli sözləri şərh edən iddiaçı istinad etdiyi mənbələrə və tanınmış dilçi alimlərin irəli sürdüyü elmi mülahizələrə əsaslanaraq linqvistik təhlillər aparır, bir sıra yeni və orijinal mülahizələr irəli sürür. Onun bəzi tədqiqatçılardan fərqli olaraq “çinçavat” leksik vahidinin kökü hesab edilən “çin” hissəsinin Çin ölkəsinin adı ilə əlaqələndirilməsini doğru hesab etməməsi maraqlıdır.

Naxçıvan dialekt və şivələrində alınma sözlərin öyrənilməsi indiyədək bir qədər diqqətdən kənar qaldığı üçün I fəslin ikinci bölməsində iddiaçının bu istiqamətdəki araşdırmaları və əsaslandırılmış elmi şərhini öz yeniliyi ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Ərəb, fars, rus və rus dili vasitəsilə bəzi Avropa dillərindən Naxçıvan dialekt və şivələrinə keçən leksik vahidlərin və hibrid sözlərin ətraflı izahı və təhlili inandırıcı olmaqla yanaşı, iddiaçının mü-

qayisəli və sistemli təhlil metodundan istifadə etməklə öz mülahizələrini əsaslandırma bacarığını büruzə verir.

Dissertasiyanın dörd bölmədən ibarət olan II fəslində (**“Naxçıvan dialekt və şivələrində istifadə dairəsinə görə leksika”**) ədəbi dildə işlənməyən və bir çoxu yalnız Naxçıvan dialekt və şivələri üçün xarakterik olan “cab”, “cəhə”, “sumaxpalan”, “cəri”, “düdəmə”, “cırtqoz”, “cav-qannamax”, “sonqulamax”, “qəzilləmək”, “tıxlama”, “bildir-bıldır”, “dördəmə”, “gupban”, “cızdıx”, “carramax” kimi nitq hissələri (isim, sifət, fel və zərflər), təqlidi köklərdən törəyən leksik vahidlər, həmçinin muxtar respublikanın ayrı-ayrı ərazilərində heyvandarlıq, arıçılıq, atçılıq, əkinçilik, yemək və geyim mədəniyyəti, məişətdə işlədilən əşyalar və müxtəlif adət-ənənələrlə bağlı işlədilən və müəyyən terminoloji funksiya daşıyan dialektlər tədqiqata cəlb edilir, onların leksik-semantik baxımdan səciyyəvi xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Müəllifin həm ədəbi dildə, həm də şivələrdə eyni nitq hissəsi kimi çıxış edən dil vahidlərində məna genişlənmələri prosesini izləməsi və onların məna çalarlarının şərhini üzərində dayanması da razılıq doğurur.

Üçüncü fəsil **“Naxçıvan dialekt və şivələrində aktiv və passivliyinə görə leksika”** adlanır. Bu fəslin birinci bölməsində (“Naxçıvan dialekt və şivələrində arxaizmlər”) müəllif ədəbi dilə nisbətən dialekt və şivələrdə köhnəlmə prosesinin ləng getməsini xüsusi olaraq vurğulayır və öz tədqiqatında məhz şivələrdə yaşayan “arı”, “bəhrə”, “əyə”, “qaxmax”, “qanrılmax”, “pitik” kimi sözlərin şərhini üzərində dayanır.

Bu fəslin ikinci bölməsi Naxçıvanın dialekt və şivələrində neologimlərə həsr olunub. Burada əvvəlcə

türkmənşəli neologimlərin yaranmasına təsir edən amillər nəzərdən keçirilir. Lakin o da diqqətə çatdırılır ki, neologizmlərin çoxu alınma sözlərdir. Yazıçı və şairlər tərəfindən yaradılan neologimlərə də rast gəlmək olur ki, bunlar da çox az halda dialekt və şivə səviyyəsində işləyə bilər.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində neologizmlərlə bağlı aparılan tədqiqatların nəticələrinin müəyyən qisminin bu gün köhnəliyini nəzərə alsaq, N.Əliyevanın həmin istiqamətdəki araşdırmalarının nə dərəcədə mühüm elmi əhəmiyyətə malik olması haqqında daha aydın təsəvvür edə bilərik.

Dissertasiyanın IV fəslində (**“Naxçıvan dialekt və şivələrində sözün məna qrupları”**) müəllif dialekt və şivələrdə omonim, sinonim, antonim və çoxmənalı sözlərin hər birinin özünəməxsusluğu haqqında söz açır, müxtəlif nitq hissələrinə aid konkret nümunələrə istinad etməklə fikir və mülahizələrini əsaslandırır. Onun elmi müşahidələrinə görə, omonimlərin dialekt və şivələrin lüğət tərkibində ədəbi dilə nisbətən daha orijinal və rəngarəng növlərinə rast gəlinir. Dialekt və şivələrdə ədəbi dildə olmayan sinonimlər də vardır. Antonimlərin çoxu sifətdir. Çoxmənalı leksik vahidlərin içərisində isim və feillər üstünlük təşkil edir və s.

Müəllif dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsilərində tədqiqata cəlb etdiyi saysız-hesabsız dialektoloji vahidlərin mənalarnı uzun illər boyu Naxçıvanın müxtəlif ərazilərində qeydə aldığı nümunələrlə izah etdikdən sonra yenə konkret misallarla həmin sözlərin meydana çıxmasını və dildəki funksiyasını addımbaddım izləyir. Bununla da kifayətlənməyən müəllif yeri gəldikcə haqqında bəhs

etdiyi sözlərin tərkib hissələrini, yəni kök və şəkilçilərinin semantikasını və morfoloji funksiyasının aydınlaşdırılmasının üzərində dayanır, şərhini verdiyi sözlər haqqında irəli sürdüyü fikir və mülahizələrə aid Azərbaycan, hətta digər tükdilli xalqların dialekt və şivələrində, həmçinin qədim adidələrində qeydə alınmış və klassik ədəbiyyat nümunələrində işlədilmiş həmin sözlərin müxtəlif variantlarda məna çalarlarını da izah edir. Beləliklə, bu şərhətmə prosesi müəllifin bütün elmi müşahidələrini, mülahizələrini və ehtimallarını əsaslandırır və inandırıcı edir.

İddiaçı dissertasiya boyu özünün məntiqli, konkret faktlara əsaslanan elmi şərhləri ilə sanki oxucunun əlindən tutub bütün Naxçıvan ərazisini gəzdirir, onu müxtəlif dünyagörüşlü, sadə, zəhmətkeş, xalq ruhu ilə nəfəs alan, milli ənənələrə sadıq insanlarla görüşdürür, onların düşüncə tərzini, məişəti, adət-ənənələri, ailə və cəmiyyətdaxili münasibətləri, yaşadıqları məkanın təbiəti və digər səciyyəvi xüsusiyyətləri, nəhayət, əsrlərdən bəri ata-babaların miras qoyub getdiyi dilə sadıqlığı, onu qoruması və yaşatması ilə bizi tanış edir. Məhz buna görə iddiaçının “Naxçıvan dialekt və şivələri xalqın və dilin tarixini özündə yaşadan bir mənbədir” qənaətinə gəlməsi doğru və əsaslıdır.

İddiaçının fikrincə, Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid tədqiqatdan kənar qalan leksik vahidlər də vardır. Şübhəsiz ki, gələcək tədqiqatlar zamanı belə leksik vahidlər üzə çıxarılaçaq və araşdırmaya cəlb olunacaqdır.

Dissertasiyada 274 elmi və bədii ədəbiyyata, həmçinin bəzi internet resurslarına istinad edilmişdir. Tədqiqat işində istifadə edilən sitatlar yerinə düşür. Onlar ya müəllifin fikrini möhkəmləndirir, ya ehtimallarını güclən-

dirir, ya hər hansı bir iddiasını əsaslandırır, ya da tədqiqatçıları yeni araşdırma istiqamətlərinə yönəldir.

N.Əliyevanın “Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası” adlı dissertasiyası bu istiqamətdə sistemli şəkildə yazılan ilk tədqiqat əsəridir.

2021.

II BÖLMƏ

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

2.1.TƏDQIQ VƏ TƏTƏBBÖ CƏMİYYƏTİNİN NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ ROLU. 1925-ci ilin əvvəllərində fəaliyyətə başlayan Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətini (NTTC) bir elmi qurum kimi AMEA Naxçıvan Bölməsinin təməli hesab etmək olar. Yaradılmasında əsas məqsəd Naxçıvan diyarının maddi-mədəniyyət abidələrini, tarix və etnoqrafiyasını, ədəbiyyatını, iqtisadiyyat və təbiətini ətraflı və planlı şəkildə öyrənmək olsa da, cəmiyyətin 1925-1930-cu illərdə Naxçıvanda ədəbi mühitin formalaşmasında da özünəməxsus rolu və əhəmiyyəti olmuşdur.

NTTC yaradılanadək Azərbaycanın paytaxı Bakıda, digər regionlarda, o cümlədən Naxçıvanda da yeni sosialist mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə müxtəlif tədbirlər həyata keçirilirdi. 1921-ci ildən nəşrə başlayan “Şərq qapısı” qəzetinin 1925-ci ilin may ayında dək çap olunan nömrələrindən həmin dövr ərzində Naxçıvanda savadsızlığa qarşı mübarizə, maarif işlərinin təşkili, yeni mədəniyyət ocaqlarının yaradılması, mətbuatın inkişafı istiqamətlərində görülən işlərin ümumi mənzərəsi haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək, həmçinin yeni həvəskar ədəbi qüvvələrin publisistik və bədii yaradıcılığı, əsərlərinin mövzu dairəsi, məzmunu və ideyası barəsində də məlumatlar almaq mümkündür. Bəhs edilən dövrdə “Şərq qapısı” qəzetində dərc edilən publisistik yazılarda yeni sovet quruluşunun təbliğinə üstünlük verilməklə yanaşı, iqtisadi, ictimai, siyasi, mədəniyyət və məişət

məsələləri də işıqlandırılırdı. Açıq və gizli imzalarla dərc olunan bu yazıların sərlövhələri onların həmin dövr üçün nə qədər aktual olduğunu nümayiş etdirir: Ə.Hacıyevin “Fəhlə və kəndli birliyi”, Ə.Sadıqın “Həmkarlar hərəkatı”, Tamaşaçının “Teatro və musiqi”, Gənc tələbəin “Maarif ocaqlarındakı mövhumat”, Ə.Şərifin “Əlifba və mədəniyyət”, S.Bağirovanın “Türk qadını elmlə olmalıdır”, S.Rasizadənin “Səhiyyə işləri”, Ə.Abbasovun “Hamam”, K-nın “Naxçıvan cümhuriyyətində ovçuluq” adlı məqalələri və digər yazılar yeni şəraitdə Naxçıvanda start götürən publisistikanın ilk nümunələri idi.

NTTC yarananaqədər Naxçıvan ədəbi mühitində gənc yaradıcı qüvvələr poeziyaya daha çox meyil edirdilər. Onlar qismən lirik və ciddi, daha çox isə ictimai eybəcərlikləri ifşa edən şeirlər yazırdılar. “Şərq qapısı”nın 1923-1925-ci il nömrələrində “Fəhlə” imzası ilə dərc olunan “Əşar”, Q.Kəngərlinin “Bir komsomolistanın bacılarına xitabı” Tələbə Sadıqın “Yetər artıq”, S.Səbrinin həmin dövrdə yazılan, lakin sonralar işıq üzünə çıxan “Ey fələk”, “İnsaf eylə”, “İnsan ol” adlı lirik və ciddi şeirlərinin (21, s. 138-142) mövzusunun sovet quruluşunun tərənnümü, qadın hüququnun müdafiəsi, kapitalizmin lənətlənməsi, çar Rusiyası zamanı məzlumların zülmə məruz qalması, ülvə duyğuların ifadəsi təşkil edirdisə, Aleq, Kefli, Tələbə, Həkimbaşı, Müxlis, Qaragöz, L.Həli, M.Babayev imzalı müəlliflərin “Balaca felyeton” ümumi başlıqlı yazılarının əsas tənqid hədəfləri savadsızlıq, qadın hüquqsuzluğu, fırıldaqçı mollalar, keçmişdə zəhmətkeşlərin istismarı, nadanlıq, çoxarvadlılıq idi.

Sovet ədəbiyyatının təşəkkülü dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində ilk addımlarını atan ədəbi qüvvələrin

təşkilatlanması və istiqamətləndirilməsinə böyük ehtiyac duyulurdu. Elmi qurum olmasına baxmayaraq, bu missiyanı da NTTC öz üzərinə götürmüşdü. Cəmiyyətin yaradılmasının ilk ilində iqtisadi, ictimai, təbii, arxeoloji, etnoqrafik, türkoloji, tarix bölmələri ilə yanaşı, ədəbiyyat bölməsi də fəaliyyətə başlamışdı. Bu bölməyə H.Cavidin böyük qardaşı tanınmış pedaqoq və həvəskar şair Şeyx Məhəmməd Rasizadə rəhbərlik edirdi (22, s. 15). Ədəbiyyat bölməsi gənc yaradıcı qüvvələri istiqamətləndirmək üçün müxtəlif ədəbi müzakirələr təşkil edir, onların diqqətini günün aktual problemlərinə cəlb etməyə çalışırdı. 1925-1930-cu illərdə “Şərq qapısı” qəzetində cəmiyyət üzvlərinin və digər müəlliflərin dərc edilən publisistik yazıları, şeir və nəsr əsərləri göstərir ki, artıq əvvəlki illərə nisbətən onların qələmi xeyli dərəcədə püxtələşmişdir.

Həmin illərdə “Şərq qapısı” qəzetində bədii əsərləri və publisistik yazıları işıq üzü görən müəlliflərin əksəriyyəti NTTC-nin üzvləri olmuşdur. Publisistik yazılarda mövzu və məzmun baxımından əvvəlki ənənələrin davam etdirilməsi və diqqətəlayiq novatorluq müşahidə edilirdi. Bu yazılarda hiss olunan yenilik müəlliflərin elm, mədəniyyət, incəsənət və ədəbiyyat məsələlərinə diqqət yönəltmələri idi. Burada da şübhəsiz ki, NTTC-nin təsirini görməmək olmaz.

Cəmiyyətin sədri Vahab Həsənzadənin “İzhari-təşəkkür”, elmi katibi Mirbağır Mirheydərzadənin “Asari-ət iqə”, “Ölkəşünaslığın əhəmiyyəti”, üzvlərdən Əvəz Sadıqın “Məktəb muzeyləri haqqında”, ““Şərq qapısı”nın getdiyi və gedəcəyi yol”, Seyid Səbrinin “Quyulu dağ”, “Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətində”, Lətif Hüseynzadənin “Maarif evi”, Qəzənfər Hacılıının “Yeni əlifba ilə

yazanlara latın əlifbası haqqında” adlı məqalələri o dövrkü Naxçıvan ədəbi mühitində publisistikanın yeni mövzuları idi.

Bədii yaradıcılıq istiqamətində də NTTC üzvlərinin aparıcı və nümunəvi mövqeyinin ədəbi mühitin formalaşmasında mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi yeni sovet quruluşu şəraitində Naxçıvan ədəbi mühitində poeziya iki istiqamətə yönəldilmişdi. Bu ənənə (lirik, ciddi və tənqidi şeirlər yazmaq) NTTC-nin fəaliyyəti dövründə də davam etdirilməklə bərabər, nəsr və dram əsərləri də meydana çıxmışdır. Bunu NTTC-nin fəal üzvləri Seyid Səbri və Mehdi bəy Hacınskinin həmin dövrdəki yaradıcılığını izləməklə daha aydın təsəvvür etmək olar.

Seyid Səbri “Şərq qapısı” qəzetinin ilk müxbirlərindən biri idi. 1925-1927-ci illərdə həmin qəzetdə “Darülmüəllimində”, “Hansı vasitələrlə qəzetəmiz intişar tapar”, “Tazə həkim”, “Axşam texnikumu lazımdır”, “Ordubad qəzasında asari-ətiqə”, “Naxçıvan ölkəsində yeni əlifba işləri” və s. kimi 20-dən çox publisistik yazısı dərc edilmişdir.

Bəhs edilən dövrdə onun “Gənclərə”, “8 mart”, “Elmə rəğbət”, “Məktəbli şərqisi”, “Azərbaycan dağları” kimi şeirləri isə maarif və mədəniyyətin təbliği, qadın azadlığı, təbiət və məhəbbətin tərənnümü və vətənpərvərlik mövzularına həsr olunmuşdur.

S.Səbrinin 1925-ci ildə qələmə aldığı “Cəhalət pərdəsi” adlı birpərdəli vodevili həmin dövrdə Naxçıvan ədəbi mühitində dramaturgiya sahəsində atılan ilk addımlardan biri idi. O, bir sıra şeir və publisistik yazılarında olduğu kimi bu vodevilində də nadanlıq və geriliyin

ictimai bir bəla kimi cəmiyyətin inkişafına əngəl törətdiyini oxucuların diqqətinə çatdırır.

NTTC fəaliyyətini dayandırandan sonra da, yəni 1933-1936-cı illər arasında S.Səbrinin kupletləri və meyxanaları əsasında hazırlanan bədii kompozisiyalar tamaşaçılara təqdim olunmuşdur.

Vaxtilə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin parlamentinin üzvü, tanınmış ictimai-siyasi xadim Mehdi bəy Hacınski bəhs edilən dövrdə Naxçıvanda müxtəlif məsul vəzifələrdə işləməklə yanaşı, NTTC-nin ən fəal üzvlərindən biri idi. O, bədii yaradıcılıqla da məşğul olur, “Pınəçi”, “Abdal”, “Avara” kimi gizli imzalarla “Şərq qapısı” qəzetində “Balaca felyeton”larını dərc etdirirdi. Nəzm və nəsr ilə yazılan bu felyetonlarda tez-tez arvad alıb boşayan kərbəlayilər, azyaşlı qızları ərə verənlər, vaxtlarını avaraçılıqla keçirənlər, “dam altında ərizə yazanlar”, “qadınpərəstlər”, qızları təhsildən yayındıranlar, ana dilinə xor baxanlar kəskin şəkildə tənqid və ifşa edilirdi. M.Hacınskinin felyetonları o dövrdə Naxçıvan ədəbi mühitində bu istiqamətdə qələmini sınayan gənc yazarlar üçün bir örnək idi.

M.Hacınskidən başqa “Anatollu”, “Laməzhəb”, “Meymun”, “Əntər” imzaları ilə yazan müəlliflər də öz “Balaca felyeton”larını “Şərq qapısı” qəzetində dərc etdirirdilər. Bu qəzetdə işıq üzü görən həm M.Hacınskinin, həm də digər müəlliflərin felyetonlarında “Molla Nəsrəddin” jurnalının, xüsusilə mahir felyeton ustası Cəlil Məmmədquluzadənin güclü təsiri hiss olunur. Bu təsir həmin felyetonların nəzm və nəsrin növbələşməsi ilə yazılması, ifadə tərzini, birinci şəxsin dilindən xüsusi ədəd və

ironiya ilə təhkiyə olunması, tənqid və gülüş hədəflərinin ifşa üsullarında daha çox özünü büruzə verirdi.

NTTC-nin ədəbiyyat bölməsində aparılan müzakirələr gənc yazarların mövzu axtarışına və müxtəlif janrlara müraciət etməsinə yardımçı olurdu. 1926-1930-cu illərdə “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunan Məmurənin “Türk qadını”, Güllünün “Şanlı gün”, “Dədə” imzalı müəllifin “Gənc oğula”, Avaranın “Qızıl əsgər”, Müzəffər Asimin “Qalibiyyət müjdəsi” şeirləri, Nemət Nəimin “Zavallı Nədimə” hekayəsi ədəbiyyat aləminə yeni qədəm qoyan gənc müəlliflərin yaradıcılıq axtarışlarının bəhrəsi idi.

Ədəbi qüvvələrin səfərbər edilməsində ədəbiyyat bölməsinin imkanları məhdud idi. Məhz buna görə də NTTC rəhbərliyi yaradıcı qüvvələri daha əhatəli şəkildə təşkilatlandırmağı məqsədəuyğun hesab edir. Ədəbiyyat bölməsi yaradıldıqdan düz bir il sonra, yəni 3 sentyabr 1926-cı ildə NTTC-nin ümumi iclasında Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin Naxçıvan şöbəsinin yaradılması məsələsi qaldırılır. Cəmiyyətin üzvü Əvəz Sadiq şöbənin Nizamnaməsini oxuyur (22, s. 50). İclasda 9 nəfər – Vahab Həsənzadə (sədr), Əvəz Sadiq (katib), Mirbağır Mirheydərzadə, Mehdi bəy Nacinski, Qəzənfər Hacı, Şərif Əfəndizadə, Şeyx Məhəmməd Rasizadə, Rza Paşazadə və Həsən Səfərli şöbənin rəyasət heyətinin tərkibinə daxil edilir (71, 1926, 8 sentyabr). Altı gündən sonra Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığı Ədəbiyyat Cəmiyyəti məsələsini müzakirəyə çıxarır və onun təşkil edilməsinə başlanılması haqqında qərar çıxarır. İki aydan sonra isə Xalq Maarif Komissarlığının şura iclasında Naxçıvan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin iş planı və birillik smetası təsdiq edilir (22, s. 102).

Beləliklə, sovet dövründə Naxçıvanda ilk dəfə olaraq yaradıcı qüvvələri öz ətrafına toplayan bir cəmiyyətin təməli qoyulur. Araşdırmalar göstərir ki, həmin cəmiyyətin yolu heç də hamar olmamışdır.

NTTC-nin üzvü Ə.Sadıqın “Şərq qapısı” qəzetinin 1928-ci il 38-ci nömrəsində dərc etdirdiyi ““Qızıl qələm” Ədəbiyyat Cəmiyyəti” adlı məqaləsindən aydın olur ki, 1926-cı ildə yaradılan bu ədəbiyyat cəmiyyəti “Mərkəzin rəhbərliyi olmadığından... bir iş görmədi”. Sonra Ə.Sadıq qeyd edir ki, 1928-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan “Qızıl qələm” cəmiyyətinin məsul katibi Süleyman Rüstəmzadə Naxçıvana gələrək burada “Qızıl qələm” cəmiyyətinin yaradılmasına nail olur. Əslində akad. İ.Həbibbəylinin yazdığı kimi “Qızıl qələm” cəmiyyəti “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qısa müddət ərzində fəaliyyət göstərmiş “Yaşıl qələmlər” ədəbi cəmiyyətinin əksinə olan, bolşevik ideyalarına yol açan ədəbiyyat təşkilatı kimi düşünülmüşdü” (17, s. 436).

“Qızıl qələm” cəmiyyətinin də ömrü uzun olmur. Bu cəmiyyətin böhrana düşməsinin səbəbləri 1929-cu ilin dekabr ayında jurnalist Məmmədəli Tarverdiyev və Xəlil Fikirlinin “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunan məqalələrində göstərilmişdir.

M.Tarverdiyev yazır: “Nə üçün gərək Naxçıvan gənclərinə gələcəkdə böyük ümidlər verən yazıçılar cəmiyyəti yox halına düşsün? Nə üçün gərək Naxçıvan Yazıçılar Cəmiyyəti müsavətçi Əhməd Cavada qarşı öz qərar və protestosun etməkdən, bir daş kimi sussun?... Nə üçün cəmiyyət yağsız makina kimi birdən-birə dayanmışdır?... Çünki cəmiyyətin heyəti pozğun və zəif bir haldadır” (72, s. 1).

X.Fikirli isə M.Tarverdiyevin iddialarını müdafiə etməklə yanaşı, təşkilatın böhranlı vəziyyətə düşməsinin günahını cəmiyyətin məsul katibi Əli Zəbunda görür: “Əli Zəbun... yeni qüvvələri gözdən qaçırır. O yalnız keçmişin yazıçılarını qüvvə sanır... Zətən Əli Zəbunda bir az da bədbinlik var desək səhv etmərik. O, həmişə keçmişin və Cavadların fikirlərini də bəzən müdafiəyə qalxır” (19, s. 3).

Göründüyü kimi Naxçıvanda “Qızıl qələm” cəmiyyətinin süqutunun əsl səbəbi “Cavadların fikirlərini müdafiəyə qalxan” Əli Zəbunlar və “keçmişin yazıçıları”nın “bolşevik ideyalarına yol açan ədəbiyyat təşkilatı kimi düşünülmən” bir cəmiyyəti yaratmaqdan imtina etmələri idi.

Bəli, “Qızıl qələm” cəmiyyətində birləşən ədəbi qüvvələr “köhnələr” və “təzələrdən” ibarət idi. “Köhnələr” klassik ədəbiyyata möhkəm tellərlə bağlanan, milli ənənələr üzərində köklənən, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilənlər, “təzələr” isə proletar ədəbiyyatını yaradacaq təcürübəsiz yeni ədəbi qüvvələr idi. Bu iki qüvvə arasında fikir müxtəlifliyi və ixtilaf “Qızıl qələm” cəmiyyətinin buxovuna çevrilmişdi. Həmin məsələnin sorağı “Molla Nəsrəddin” jurnalına da gedib çıxmışdı. Jurnalın 2 mart 1928-ci il 9-cu nömrəsində “İki müxbirin məktubundan” ünvanı ilə dərc olunan ““Qızıl qələmlər” cəmiyyətində” adlı yazıda “gənclər klubunda şəhərin (Naxçıvan nəzərdə tutulur – F.X.) müəllim, müəllimə, tələbə və talibələri və maarif xadimlərinin” iştirakı ilə keçirilən iclasda cəmiyyət üzvlərindən “80 yaşlı Balabəyin Şeyx Sədinin firənglərə əsir düşüb Firəngistana getməsindən danışması”, “özünün sonet üsulunda yazdığı şeirlərdən oxuması”, həmçinin

Molla Mahmud Çakərin klassik üslubda bir şeir oxuması lağa qoyulurdu. Jurnalın üz qabığında həmin iclasa aid karikatura da verilmişdi.

Yazıda adı çəkilənlərdən biri Naxçıvanda Dövlət Tarix Muzeyinin əsasını qoyan NTTC-nin üzvü Balabəy Əlibəyovdur. Digəri isə “Molla Nəsrədin”in “köhnə dostu”, klassik üslubda müxtəlif janrlarda əsərlər yazan, ziddiyyətli bir həyat yolu keçmiş Molla Mahmud Çakərdir. Onların heç biri kommunist ideologiyasını qəbul etmirdi.

Kommunist ideologiyasını yeni ədəbi qüvvələrə aşılamaq işi də birdən-birə baş tutmurdu və vaxt tələb edirdi. Həmin proses Naxçıvanda hətta keçən əsrin 40-cı illərində davam etməkdə idi. Bunu o dövrdə ədəbiyyat aləminə qədəm qoyan, sonralar isə Naxçıvan ədəbi mühitinin aparıcı simalarından birinə çevrilən şair Hüseyn Razinin təmsalında incəliyində izləmək mümkündür.

NTTC-nin üzvlərinin əksəriyyəti də kommunist ideologiyasına uyğunlaşa bilmirdi. Axı “Azərbaycanda nisbi müstəqillik ideyalarına bəslənən ümidlər hələ ölməmişdi” üstəgəl “elmi qurumda fəaliyyət göstərənlərin çoxu “köhnə qvardiyanın” müstəqil qabiliyyətini itirməmiş nümayəndələri idilər” (27, s. 4) Onları narazı salan əsas problemlərdən biri ruslaşma siyasətinin həyata keçirilməsi idi. Bu narazılıq və müqavimət cəmiyyətin 20 noyabr 1925-ci ildə keçirilən iclasında ortaya atılan “hərgah biz ərəb ləhcəsinə yavuş idik, nə üçün ləhcəmiz getdikcə ruslaşır?” sualında açıq-aşkar hiss olunur.

“Şərq qapısı” qəzetinin 1925-ci ilin dekabrında çıxan 52-ci nömrəsində “Bisavad” imzası ilə dərc edilən “İdarələrımız türkləşməli, yaxud ruslaşmalı” adlı məqalədə isə müəllif öz mövqeyini kəskinliklə ortaya qoyur. Onun

fikrincə, bütün idarələrdə işlər türkcə (azərbaycanca – F.X.) aparılmalıdır ki, kəndli bir idarəyə gələndə yanında tərcüməçi gətirməsin.

NTTC-nin üzvü Mehdi bəy Hacınski 1926-cı ilin oktyabr ayında bu məsələyə yenə qayıdaraq “Pinəçi” imzası ilə yazdığı “Qorxaqlara” adlı felyetonunda türk dilində ruslaşma meyillərinə qarşı çıxır, bu dilə xor baxanları “qorxaq” adlandırır. Şeirinin son bəndi həmin “qorxaq”ların dilindəndir:

*Əmin olsun bizdə bu gün hər kişi,
Türk dili ilə türkün olmaz heç işi.
Türk dilinə biz vermərik rəvişi,
Nahaq yerə bir belə lağ eylədik,
Şad olarıq, damağı çağ eylədik*

(71, 1926, 3 oktyabr).

Bu gün vaxtilə sovet ideologiyasına boyun əyməyən, üzrlərinə “keçmişin qalığı”, “bədbin”, “yeni sosializm cəmiyyəti ilə ayaqlaşmayan” damğaları vurulan naxçıvanlı şair, yazıçı və jurnalistlərin həyat yolu və yaradıcılığına azərbaycançılıq ideologiyası mövqeyindən işıq salarkən etiraf olunmalıdır ki, onlara qarşı edilən hücumlar nahaq imiş.

NTTC-nin Naxçıvanda ədəbi mühitin formalaşmasına təsir göstərən təşəbbüslərindən biri də ziyalıların, yaradıcı qüvvələrin, oxucuların mütaliə dairəsini genişləndirmək idi. Bunun üçün cəmiyyət müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin idarəsindən, Sovet İttifaqının başqa respublikalarından kitablar gətirtdirir və bu kitabları yaymaq üçün elanlar verirdi (22, s. 40). Bəzi kitabların oxuculara çatdırılmasında NTTC ilə bərabər digər təşkilatlar da

müəyyən addımlar atırdı. Bu barədə “Şərq qapısı” qəzetinin 4 iyun 1925-ci il tarixli 33-cü nömrəsində dərc edilən bir “Bildiriş” diqqətəlayiqdir: “Bakıdan varid olmuş DövlətİTürk Tənqid və Təbliğ Teatrosunun aktyoru Əhməd Anatollunun çapdan çıxmış “Acı həqiqət” adlı kuplet kitabçası satışı qoyulur. Qiyməti 30 qəpikdir. Naxçıvan Dövlətİ Türk Teatrosunda satılacaqdır”.

Bütün bunlara baxmayaraq həmin işin təşkilində bir pərakəndəlik var idi. Məhz buna görə də 1925-ci ilin sonlarında Naxçıvanda Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının kitab mağazasının açılması kitab satışı işini nizama saldığı üçün ədəbi mühitdə əlamətdar hadisə oldu. Bu mağazaya cəmiyyətin üzvü Rza Paşazadə müdir təyin edildi. Əslən İrənin Xalxal qəsəbəsindən olan, 1905-1911-ci illər Məşrutə inqilabı və 1917-1920-ci illərdə Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanının iştirakçısı R.Paşazadə 1925-1929-cu illərdə Naxçıvanda kitab mağazası və “Zəhmət” məktəbinin müdiri olmaqla yanaşı, NTTC-nin keçirdiyi tədbirlərin ən fəal iştirakçılarında biri olmuşdur. Cəmiyyət tərəfindən ona verilən tapşırıqların çoxu məhz kitab işi ilə əlaqədar olurdu. Məsələn, həmin tapşırıqlardan biri belə idi: “Paşazadəyə müraciət olunaraq İrə ədəbiyyat və tarixlərində Ordubad haqqında yazılmış məlumatları cəm edib təhriri surətdə komisyona verməsi xahiş olunur” (22, s. 54).

Ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən, yazılı mənbələrə yaxından bələd olan R.Paşazadə vaxtilə görkəmli yazıçı C.Məmmədquluzadəyə də bu istiqamətdə kömək etmişdi: C.Məmmədquluzadə bu barədə yazır: “... İrə inqilabçılarında möhtərəm ədib yoldaşımız Paşazadə bizə nişan verdiyi “Həblülmətin” ruznaməsinin dörd ədəd

şümarəsində biz həqiqətdə məzkur şahzadələrin (Kəmalüddövlə və Cəmalüddövlə nəzərdə tutulur – F.X.) adlarını görürük” (29, s. 7).

“Şərq qapısı” qəzetinin 1925-1929-cu il nömrələrində dərc olunan bir sıra “Elan” və “Bildiriş”lərdən aydın olur ki, R.Paşazadə həmin illərdə Naxçıvanda kitab təbliği sahəsində diqqətəlayiq xidmətlər göstərmişdir. Onun müxtəlif təşkilatlarda etdiyi məruzələr, Azərnəşr mağazasının fəaliyyətini genişləndirməsi Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin kitaba olan ehtiyacını təmin etmək baxımından faydalı idi.

Naxçıvan ədəbi-mədəni mühitinin formalaşmasında teatr işinin təşkili də mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. 1925-1930-cu illərdə nəinki təkcə Naxçıvan şəhərində, həm də Şərur, Ordubad, Culfa, Əylis, Qazançı kimi rayon və kəndlərdə, Naxçıvan Darülmüəllimində də teatrı və dram dərnəkləri fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan Tənqid-təbliğ teatrı, Tiflis Türk Dram Cəmiyyəti Naxçıvanda qastrol səfərlərində olmuşdur. Adı çəkilən dram dərnəklərində və qastrol səfərlərində nümayiş etdirilən M.F.Axundovun “Hacı Qara”, Ü.Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm”, “Arşın mal alan”, Ə.Haqverdiyevin “Dağılan tifaq”, “Məşədi Qulam qiraət öyrənir”, H.Cavidin “İblis”, “Şeyx Sənan”, C.Məmmədquluzadənin “Ölülər”, A.Talıblının “Kef içində”, C.Cabbarlının “Aydın”, “Oqtay Eloğlu”, M.Nəsirlinin “Azadlıq günəşi”, B.Tomasın “Tələbələrin kələyi”, K.Qaldoninin “İki yetim”, F.Şillərin “Qaçaqçılar”, “Cəhənnəm”, “Qaçaq Kərəm”, “Ədalət qapıları”, “Vəzirin gözləri”, “Kar nöker” əsərlərinin tamaşaçıların estetik tərbiyyəsində mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Bu tamaşalarda NTTC-nin üzvlərindən Rza İsfəndiyarlı,

Həsən Səfərli, Əvəz Sadıq, Abbas Gülməmmədov, Qəzənfər Hacılı da bir aktyor kimi iştirak etmişlər. Həmin tamaşalar Naxçıvan ədəbi mühitində özünəməxsus iz buraxmış, şair və yazıçıların yaradıcılığının istiqamətləndirilməsinə öz müsbət təsirini göstərmişdir.

1926-cı ildə beynəlxalq əhəmiyyətə malik olan Birinci Türkoloji Qurultay Azərbaycanda keçiriləcəyi üçün bu möhtəşəm tədbirə təkcə paytaxt Bakıda yox, respublikanın digər regionlarında, o cümlədən Naxçıvanda da ciddi hazırlıq işləri aparılırdı. Bu işlərin yerinə yetirilməsi NTTC-yə tapşırılmışdı. Həmin ilin oktyabr ayında qurultayla bağlı müəyyən izahat və məlumatlandırma mərhələsi bitdikdən sonra Cəmiyyətin 5 noyabr 1925-ci il tarixli iclasında “Bakıda çağırılmış Türkoloji Qurultayın yaxınlaşması və ona hazırlıq görülməsi barəsində” məsələ müzakirə olunur. Sədr V.Həsənzadənin çıxışı dinləndikdən sonra qərar qəbul edilir ki, qurultaya hazırlıq aparılması “vacib və lazımdır. Bu barədə Cəmiyyətin türkoloji və ədəbiyyat bölməsi tezliklə gərək təşəbbüsatda bulunsun, bu yolda mühazirələr versin, maarif və ədəbiyyat xadimlərindən məlumat və materiallar toplansın” (22, s. 21).

Türkoloji və ədəbiyyat bölməsi bu qərarın icrasını yubatmır. Qısa müddət ərzində mühazirə mövzuları müəyyənləşdirilir, 13, 20, 27 noyabr və 4 dekabrda isə cəmiyyət üzvlərindən M.Rasizadə “Dillərin tülu və qürubu”, H.Səfərli “Türk dilinin mənşəyi və inkişafı”, Ə.Rüstəmov “Türk dilinin bugünkü vəziyyəti, ərəb və latın əlifbası ilə tovizh və tənziyi”, Ə.Qılmanov “Türk millətinin ibtidai tarixi və dini təsəvvürləri” mövzularında cəmiyyət üzvləri və həvəskarlar qarşısında çıxış edirlər.

Göründüyü kimi oxunan mühazirələr türk dilləri, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra aktual mövzuları əhatə etmişdir. Mühazirələrdə toxunulan məsələlərin çoxunun bu iclaslardan təxminən üç ay sonra keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda qaldırılmış problemlərlə səsləşməsi də diqqətəlayiqdir.

Oxunan bütün mühazirələr dinləyiciləri maarifləndirməklə yanaşı, Cəmiyyət üzvlərinin intellektual səviyyəsini də göstərir və onların mühazirələrə necə böyük həvəs və məsuliyyətlə yanaşdığını deməyə əsas verir.

NTTC-nin iclas protokollarda mühazirəçilərə verilən suallar və həmin suallara alınan cavablar da öz əksini tapmışdır. Mühazirəçilərin hazırlıq səviyyəsi və dinləyicilərin maraq dairəsi, yaşadıkları dövrdə ictimai-siyasi proseslərə münasibəti haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək üçün verilən bəzi suallara nəzər salmaq kifayətdir: “Dilin əsasının Nuhun üç oğlundan olması fəqət nəzəriyyədir, yaxud fənni-sübutlar var?”, “Dillər getdikcə artır, ya azalır?”, “Mədəniyyət ən əvvəl hansı millətdən başqa millətə keçmişdir?”, “Türklər nə zamandan oğuz və cığatay tayfalarından ayrılmışlar”, “Lisan və ədəbiyyatımızın tərəqqisi üçün Naxçıvanda nə kimi bir elmi müəssisənin olması lazımdır?”, “Nə üçün Nizami və Füzuli kimi şairlərimiz türkcə yox, farsca şeir deməyə başlamışlar?”, “Türküstan və Tatarıstan ayrı olduqlarını onların iki ismə - tatar və türk kəlmələrinə malik olduqlarını sabit edir. Siz onları birləşdirdiniz. “Stan” fars kəlməsidir. Xahiş olunur bu barədə bir qədər izahat verəsiniz” (22, s. 25-26).

Cəmiyyət tərəfindən birinci türkoloji qurultayda iştirak etmək üçün nümayəndə də göndərilmiş, hətta həmin nümayəndə - xalq maarif komissarı H.Musayev qurul-

tay haqqında təəssüratlarını mətbuatda çap etdirmişdir (36, s. 4).

Naxçıvanda Birinci Türkoloji Qurultaya hazırlıq işləri ilə əlaqədar olan tədbirlərin həyata keçirilməsi ədəbi-mədəni mühitdə bir canlanma yaratmış və şübhəsiz ki, yaradıcı ziyalılara öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, NTTC öz fəaliyyəti dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində publisistikaya elmilik gətirdi, klassik mədəni irsə sadıqlığını sübut etdi, gənc həvəskarların ədəbiyyat aləminə gəlməsinə təkan verdi, şair və yazıçıları istiqamətləndirdi, yaradıcı qüvvələrin təşkilatlanmasına səy göstərdi, ədəbi mühitin canlanmasına təsir etdi.

NTTC-nin Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühitindəki rolu çox yüksək dəyərə malikdir.

2020.

2.2. SEYİD SƏBRİNİN ŞƏXSİ ARXIVI. Seyid Səbri Mirsadiq oğlu Əsədli (1896-1974) Naxçıvan ədəbi-mədəni mühitinin yetişdirdiyi dövrünün tanınmış yaradıcı ziyalılarından biri olmuşdur. O, maliyyəçi-iqtisadçı kimi ömrü boyu ixtisasına uyğun istiqamətlərdə işləməyə üstünlük versə də, bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuş, həmçinin Naxçıvanda mətbuat, elm və teatr sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir.

S.Səbrinin şəxsi arxivinin əldə qalan hissəsi onun qızı Fatma Əsədli tərəfindən 2018-ci ildə AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fonduna hədiyyə edilmişdir. Fonda qəbul edilən materiallar içərisində (onlar qruplaşdırılaraq 11 qovluğa yerləşdirilmişdir) S.Səbrinin bədii əsərləri çoxluq təşkil edir. Bu əsərlərin əksəriyyəti kiril əlifbası ilə yazılmış avtoqraflardır (cəmi 3 avtoqraf ərəb

əlifbası ilədir). Lakin bəzi əlamətlər göstərir ki, bu əsərlərin bir qismi vaxtilə əski əlifba ilə yazılmış, sonralar isə onların üzü müəllifin özü tərəfindən kiril əlifbasına keçirilmişdir. Onun keçən əsrin 40-cı illərindən sonra ortaya çıxan əsərləri isə kiril əlifbası ilə yazılmışdır.

S.Səbrinin əlimizdə olan əsərləri 20 x 29 ölçülü 7 dəftərə, bəziləri isə cizgili və cizgisiz tək-tək və qoşa vərəqlərə yazılmışdır.

Birinci dəftər: “Səhnəciklər” adlandırılıb. Buraya əsasən 1925-1936-cı illərdə qələmə aldığı 2 səhnəcik (bunlardan biri nəzm, digəri isə nəsrə yazılıb), 1 bəhri-təvil, 6 kuplet və meyxana, 3 felyeton daxil edilib (52, qovluq-1).

İkinci dəftər: “Şeirlər” adlandırılıb. Buraya 90 şeir, 1 felyeton və S.Səbrinin nəzmlə yazdığı “Tərcümeyi-hal” daxil edilib (52, qovluq-2).

Üçüncü dəftər: “Azadlıq günəşi”. 3 pərdə 10 şəkilli nəsrə yazılan dram. 1963 (52, qovluq-5).

Dördüncü dəftər: “Qansoranlar”. 3 pərdə 9 şəkilli nəsrə yazılan dram. 1968 (52, qovluq-3).

Beşinci dəftər: “Qansoranlar”. 3 pərdə 9 şəkilli mənzum dram. 1969 (52, qovluq-3).

Altıncı dəftər: “Kimdir haqlı”. 3 pərdə 7 şəkilli nəsrə yazılan dram. 1970 (52, qovluq-4).

Yeddinci dəftər: “Kimdir haqlı”. 3 pərdə 7 şəkilli mənzum dram. 1970 (52, qovluq-4).

Tək-tək və qoşa vərəqlərə yazılmış şeirləri: “Gözəldir”, “Mənsiz”, “Bizi bu dərdə salanın”, “Baxmaq istəyir”, “Vəsiyyət, şəriət, nəsihət”.

Bu materialların araşdırılmasından aydın olur ki, S.Səbrinin əlimizə gəlib çatan bədii irsi lirik, satirik və

əxlaqi-didaktik şeirlərdən, bəhri-təvil, kuplet və meyxanalardan, kiçik həcmli səhnəcik və pyeslərdən ibarətdir. Bu əsərlərin heç birinin mətbu variantına rast gəlməmişik. Lakin güman edirik ki, onların hamısı olmasa da, bəziləri müəllifin sağlığında haradasa çap olunmuşdur. Ümumiyyətlə, tədqiqat zamanı belə bir vəziyyəti müşahidə etmişik ki, S.Səbri 1940-cı illərdən sonra yazılarını çap etdirməyə maraqlı göstərməmişdir. S.Səbrinin bədii əsərlərinin bəzisi yalnız onun vəfatından sonra müstəqillik illərində, yəni 2018-ci ildə bizim tərəfimizdən çap etdirilmişdir (21, s. 135-245).

S.Səbrinin əlimizə gəlib çatan “Fəhlə fakültəsi”, “Elmə doğru”, “Məktəbli şərqi”, “Sənət məktəbi”, “Gənclərə”, “8 mart”, “Azad qadın”, “Azər qadını”, “Oktyabr”, “Leninə”, “Ağlayırdım, gülürəm”, “Vətənim”, “Azərbaycanımız”, “Naxçıvan”, “Azərbaycan dağları”, “Can Araz”, “Bahar”, “Qaradır qaşın”, “Durnamsan”, “İnsaf elə”, “Mənsiz”, “Ey fələk”, “Yada düşdü”, “Dərviş”, “Xəstəxana”, “Dağa dayanmışam” və s. şeirlərinin əsas məzmununu maarif, elm və mədəniyyətin təbliği, qadın azadlığı, sovet hakimiyyətinə rəğbət, vətənə məhəbbət, təbiətə vurğunluq, məhəbbət və gözəlliyin tərənnümü, fəlsəfi düşüncələr, ictimai eybəcərliklərə nifrət təşkil edir.

S.Səbrinin şəxsi arxivində onun müxtəlif illərdə Naxçıvan teatrında aktyor və inzibati işçi kimi işləməsinə aid əmr kitablarında öz əksini tapan müvafiq əmrlərin surəti, müasirləri Naxçıvan MR Əməkdar artisti Əli Xəlilov və Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti Səməd Mövləvinin onun aktyorluq fəaliyyəti ilə bağlı xatirə və qeydləri, Naxçıvan teatrının rəhbərliyi və bəzi aktyorlarla birlikdə çəkdiyi fotosəkil də qorunub saxlanılır.

Bu sənəd və materiallar S.Səbrinin teatr sənəti ilə bağlılığını və bir həvəskar aktyor kimi Naxçıvan teatrındaki fəaliyyətini təsdiq edən faktlardır.

Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının 1932-1935-ci illərə aid şəxsi heyətinin əmr kitabları və əməkhaqqı cədvəllərində S.Səbrinin adına tez-tez rast gəlmək olur. Məsələn, 1933-cü ilə aid əməkhaqqı cədvəlində 17 noyabrda U.Şeksprin “Otello”, 11 dekabrda isə Əsli və Kərəm” tamaşalarında iştirakına görə S.Səbriyə əməkhaqqı yazılmışdır (39, v. 1, 3).

S.Səbrinin 1934-cü ildə C.Cabbarlının “Yaşar” pyesində kənd şura katibi, 1936-cı ildə isə “Od gəlini”ndə məzarçı rollarını ifa etməsi haqqında da məlumatlar vardır (10, s. 20).

Şəxsi arxivində qorunan əsərlərinin əlyazmalarındaki bəzi qeydlərdən aydın olur ki, 1933-1936-cı illərdə onun kupletləri və meyxanaları əsasında hazırlanan bədii kompozisiyalar tamaşaçılara təqdim olunmuşdur. 1936-cı ildə Naxçıvanın sovetləşməsinin 16-cı ildönümü münasibətilə yazdığı 1 pərdəli, 4 şəkili “Qızıl Naxçıvan” mənzum pyesi isə çox güman ki, Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Bu barədə S.Səbrinin pyesin əvvəlinə yazdığı belə bir qeydi vardır: “Yazılmışdır 23 iyun 1936-cı ildə. Təsdiq olunmuşdur Naxçıvan Mətbuat Müdirliyi tərəfindən 26 iyul 1936-cı ildə № 273 ilə. Tamaşaya qoyulmuşdur yubiley gecəsi (28 iyul – F.X.), rejissoru Səməd Mövləvi (52, qovluq-1, s. 8).

Şübhəsiz ki, teatr sənəti ilə bağlılığı S.Səbrinin dramaturgiya sahəsində qələmini sınağa da sövq etmişdir. Əvvəlcə o, ”Cəhalət pərdəsi” (1925), “Qızıl Naxçıvan” (1936) kimi səhnəciklər, sonralar isə “Azadlıq gü-

nəşi” (1963), “Qansoranlar” (1968), “Kimdir müqəssir” (1970) kimi irihəcmli pyeslər yazmışdır.

Bu əsərlərin məzmunu haqqında S.Səbrinin şəxsi arxivindəki əlyazmalarından tam məlumat almaq mümkündür. Həmin əsərlərlə tanışlıqdan aydın olur ki, S.Səbri 1925-ci ildə qələmə aldığı “Cəhalət pərdəsi” adlı birpərdəli vodevilində nadanlıq və geriliyin ictimai bir bəla kimi cəmiyyətin inkişafına əngəl törətdiyini oxucuların diqqətinə çatdırırsa, keçən əsrin 30-cu illərində yazdığı kiçik səhnəcik, kuplet, meyxana və “Qızıl Naxçıvan” pyesində sovet ideologiyası mövqeyində dayanaraq kəndli, fəhlə və komsomolçuların dilindən çar Rusiyası, bəy və xanları lənətləyir, sovet hakimiyyətini isə alqışlayır.

Zaman keçdikcə Səbri geniş həyatı müşahidələri nəticəsində dərk etməyə başlamışdır ki, “Qızıl Naxçıvan” əsərində ağızdolu tərifi göylərə qaldırdığı “sovet ölkəsi” və günü-gündən “boyu artan kolxozlar” heç də onun ümid etdiyi kimi ideal quruluş və qurum deyilmiş. Bu baxımdan 1970-ci ildə həm nəzm, həm də nəsr variantında yazdığı 3 pərdə 7 şəkildən ibarət olan “Kimdir haqlı” pyesi maraqlı doğurur. Müəllifin özünün qeyd etdiyi kimi “əsər kolxoz həyatından bəhs edir. Amal və məzmun kolxoz həyatında bağçılıq təsərrüfatını genişləndirmək, qohumbazlıq, tərəfkeşlik, oğurluq və xəyanət ilə mübarizə aparmaqdan ibarətdir” (52, qovluq-4).

Keçən əsrin 20-ci illərində İranın ictimai-siyasi vəziyyəti Azərbaycan yazıçılarının diqqətini cəlb etmiş və onlar bu mövzuda bir sıra qiymətli əsərlər yazmışlar. Şübhəsiz ki, bu əsərlərlə tanış olan və 1941-ci ildə Sovet ordusu sıralarında İrana keçərkən (15, v. 5) oranın ictimai-siyasi vəziyyəti, xalqın Rza şah münasibəti ilə tanış ol-

ması Səbrini də bu mövzuda əsər yazmağa həvəsləndirmişdir. Onun “Azadlıq günəşi” və “Qansoranlar” adlı pyesləri məhz bu həvəs və marağın nəticəsində meydana çıxmışdır.

“Azadlıq günəşi”ndəki hadisələr XX əsrin əvvəllərində cərəyan edir. Pyesdə İran sosial-demokratlarının şahlıq rejiminə qarşı etirazı və mübarizəyə qalxması öz əksini tapmışdır.

“Qansoranlar” pyesinin məzmunundan çıxan nəticə isə budur ki, müəllifin “qansoranlar” adlandırdığı tiplər şahdan tutmuş karxana sahibinədək ölkəni çapıb-talayan yerli “zəlilər” və canavar iştəhalı imperialist dövlətlərdir.

S.Səbrinin şəxsi arxivində mühafizə olunan 16 x 20 ölçülü kiril əlifbası ilə yazdığı biri 134, digəri isə 151 səhifədən ibarət olan iki dəftər də vardır (52, qovluq - 6, 7). “Məzəlilər. Mənim min bir gecəm” adlandırdığı bu dəftərlərə o, 1970-1972-ci illərdə topladığı “məzəli söhbət”, “satirik və yumoristik lətifələr, nəsihətlər, ibrətamiz misallar” daxil etmişdir. Bu materiallar həm S.Səbrinin maraq dairəsinin genişliyini, həm də publisistikasının bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir.

S.Səbrinin publisistikası haqqında daha dolğun məlumatı onun şəxsi arxivində saxlanılan digər materiallardan – “Söhbət”, “Yapma-boyalı adətlər”, “Sözə baxmaq ədəbdəndir”, “Salma məni nəzərdən” adlı qeyri-mətbu felyetonlarının əlyazmalarından almaq olur. “Xaltura” ilə məşğul olan taksi və dövlət maşınlarının sürücülərinin, şəhərdə su qıtlığına səbəb olan su idarəsinin bacarıqsız işçilərinin, avara və tüfeylilərin, xoşagəlməz adətlərin və digər neqativ halların tənqidinə həsr olunan bu felyetonların mövzu dairəsi, kompozisiya və süjeti, bədii səviyyəsi

yəsi, ümumi və xüsusi faklı olması, müəllifin ictimai fakt və hadisələri seçib mətnə daxil etməsi və onları müqayisələndirməsi, satirik və yumoristik gülüşdən bacarıqla istifadəsi göstərir ki, o, bu janrın tələblərini yaxşı bilmişdir.

S.Səbrinin şəxsi arxivində Naxçıvanda çıxan "Şərq qapısı", Tiflisdə nəşr olunan "Yeni fikir" qəzetlərinin 1925-1926-cı il nömrələrində dərc olunan yazılarının surətləri də vardır. Həmin yazılar "S.S.", "Səbri", "Seyid Səbri" imzaları ilə çap edilmişdir. "Bu gün", "Hansı vəsi-tələrlə qəzetimiz intişar tapar", "Axşam texnikumu lazımdır", "Tazə həkim", "Məhkəmədə", "Oğurluq", "Kooperativ lazımdır", "Quyulu dağ", "Ordubad qəzasında asari-ətiqə", "Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətində", "Oqtay Eloğlu", "İblis" sərlövhəli bu məqalələri o dövrün bir sıra aktual problemlərinə, məişət məsələlərinə, Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin (NTTC) fəaliyyətinə və Naxçıvanda göstərinən bəzi teatr tamaşalarına həsr olunmuşdur.

S.Səbrinin ömrünün son çağlarında "Şərq qapısı" qəzetində dərc etdirdiyi xatirəsindən isə məlum olur ki, o, bu qəzetin ilk müxbirlərindən biri olmuşdur (69, s. 4).

S.Səbrinin yuxarıda adını çəkdiyimiz "Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətində" adlı məqaləsindən öyrənirik ki, o, həmin cəmiyyətin iş planına yaxından bələd olmaqla yanaşı həm də onun uğurları, çətinlikləri, potensialı və perspektivi haqqında dolğun məlumatla malik imiş. Bu, heç də təsadüfi deyildi. Çünki Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivindən tapıb aşkara çıxardığımız NTTC-nin iclas protokollarında S.Səbri həmin cəmiyyətin ən fəal üzvlərindən biri kimi göstərilmişdir.

S.Səbrinin arxivində qorunan “Şəxsi işi”nin surəti (buraya onun özü tərəfindən yazılan tərcümeyi-halı, kadr-ların şəxsi qeydiyyat vərəqi, Naxçıvan MSSR Daxili İşlər Nazirliyi yanında Arxiv İdarəsi tərəfindən ona verilən 1956-cı il tarixli arayış daxil edilib), müxtəlif təşkilatlarda işləməsinə aid əmrlərin surəti, fərdi və kollektivlə birlikdə çəkilən foto şəkilləri də onun ədəbi-ictimai fəaliyyəti haqqında tam təsəvvür əldə etməyə imkan verir.

Bu sənədlərdən öyrənmək olur ki, Seyid Səbri 1896-cı ildə Naxçıvan şəhərində yoxsul bir ailədə anadan olmuşdur. Heç bir təhsili olmayan atası Mirsadiq kişi əvvəllər Naxçıvanın Şahbuz rayonunun Kükü, sonra isə Aşağı Uzunoba kəndlərində yaşamış və kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olmuşdur. Güzəranını təmin etmək üçün daha əlverişli şərait axtaran Mirsadiq kişi XIX əsrin 90-cı illərində Naxçıvan şəhərinə köçmüş, oğlu Səbri 15 yaşında ikən vəfat etmişdir. Atasının vəfatından sonra Səbri Naxçıvan şəhər məktəbində təhsilini yarımçıq qoymuş, lakin 1927-1931-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən fəhlə fakültəsində, 1931-1932-ci illərdə Bakı Plan İqtisad İnstitutunun iqtisad-maliyyə fakültəsində təhsil almışdır. İxtisas təhsili almamışdan əvvəl Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığında kuryer, Naxçıvan Şəhər Məhkəməsində iş icraçısı, Naxçıvan Duz Mədəni işçiləri məktəbində müəllim, Naxçıvan MSSR Mərkəzi Statistika İdarəsində iqtisadçı-maliyyəçi, ali orta təhsil aldıqdan sonra isə Azərbaycan SSR Tovuz Rayon İcraiyyə Komitəsi, Naxçıvan Şəhər Taxıl Tədarükü İdarəsi, Naxçıvan MSSR Maliyyə Nazirliyi, Naxçıvan Dövlət Dram Teatrı, Naxçıvan Şəhər Musiqi Məktəbi, Naxçıvan Şəhər Elektrik Şəbəkəsi, Naxçıvan Mineral Sular İstehsalat

Birliyi) inspektor, iqtisadçı, mühasib, baş mühasib, müfəttiş vəzifələrində işləmişdir (38, v.12, 34, 45; 39, v, 39; 40, v. 12, 31, 35).

Harada olmasından və harada işləməsindən asılı olmayaraq 50 ildən çox bədii yaradıcılıqla məşğul olmağa imkan tapan S.Səbri Naxçıvan ədəbi-mədəni mühitində söz sahibi olmuş, həm bədii, həm də publisistik əsərləri ilə oxucuların dünyagörüşünün maarifçilik istiqamətində formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir.

S.Səbrinin şəxsi arxivində mühafizə olunan materiallar əsasında biz ilk dəfə olaraq onun mühiti, həyatı, fəaliyyəti və yaradıcılığı haqqında monoqrafiya yazıb çap etdirmişik (21).

S.Səbrinin ədəbi irsinin bundan sonra da tədqiq olunmağa ehtiyacı vardır.

2019.

2.3. MÜZƏFFƏR NƏSİRLİNİN ŞƏXSİ ARXİVİ.

Naxçıvan ədəbi mühitində hələ yeniyetmə yaşlarında imzası görünməyə başlayan şair Müzəffər Nəsirli 50 ildən artıq bir müddət ərzində Naxçıvanda ədəbiyyat, mədəniyyət və təhsil sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Onun şəxsi arxivinin bir hissəsi vəfatından sonra keçən əsrin 80-ci illərində oğlu Namiq Nəsirli tərəfindən Naxçıvan Dövlət Arxivinə verilmişdir. 2021-ci ilin fevral ayında isə nəvəsi Anara Azər qızı Nəsirli şairin arxivinin qalan hissəsini AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fonduna hədiyyə etmişdir. Naxçıvan Dövlət Arxivinə verilən hissə 38 qovluqda əvvəlcə 714 nömrəli fondda mühafizə edilmiş, sonra həmin arxivdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Naxçıvan şöbəsinin 578 nömrəli fonduna keçirilmişdir.

M.Nəsirlinin Naxçıvan Dövlət Arxivində və AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda qorunan şəxsi arxivindəki sənəd və materialları belə qruplaşdırmaq olar:

1. Tərcüme-yi-hal sənədləri
2. Elmi və bədii əsərlərinin makina variantları
3. Şeirləri və məqalələri dərc olunan qəzet və jurnallar
4. Göndərdiyi və aldığı məktublar
5. Əlyazmaları
6. Haqqında olan yazılar
7. Fotoşəkillər
8. Arxivində saxlanılan digər materiallar

İndiyədək M.Nəsirlinin tərcüme-yi-halı və bəzi əsərlərinin siyahısı müxtəlif bibliografiya və ensiklopediyalara daxil edilmişdir (3, s. 520-521; 7, s.312, 320, 378, 422 541; 13, s. 677-678; 37, s. 193; 49, s. 10-12; 50, s. 282). Şairin AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondundakı şəxsi arxivində saxlanılan bir sıra sənəd və materiallar həmin mənbələrdə verilən tərcüme-yi-haldakı məlumatları təsdiq etmək baxımından müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Onun 1937-ci ilin sentyabr ayından 1938-ci ilin fevral ayınadək Ermənistan K(b)P MK-nın yanında Kommunist Universitetində Azərbaycan dili müəllimi, 1938-ci ildən 23 iyun 1941-ci ilədək İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan sektorunda ədəbiyyat kabinetinin laborantı, müəllimi, 1945-ci ilin may ayından 1953-cü ilin sentyabr ayınadək C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda baş müəllim, qiyabi şöbə üzrə direktor müavini, dil-ədəbiyyat fakültəsinin dekani, rus dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri və elmi işlər üzrə direktor müavini işləməsinə və 1941-1945-ci illərdə İkinci Dünya müharibəsində iştirakına və yaralanmasına aid mü-

vəfiq təşkilatlar tərəfindən verilən rəsmi arayış və əmrlərdən çıxarışlar bu qəbildəndir. Həmin arayış və əmrlər içərisində elələri də vardır ki, məhz onların vasitəsilə M.Nəsirlinin indiyədək mətbu yolla təqdim olunmuş tərcümeyi-halına düşməyən faktlar haqqında məlumat ala bilirik. Məsələn, bir arayışda qeyd olunur ki, M.Nəsirli 1928-1931-ci illərdə Naxçıvan məktəblərində müəllim işləmişdir. Müxtəlif illərdə Naxçıvan Şəhər Xalq Maarif Şöbəsinin müdiri olmuş P.Quliyev, Y.Ələkbərov və məktəb direktoru B.Zeynalovun imzaladığı əmr və arayışlardan isə aydın olur ki, o, 1954-1962-ci illərdə Naxçıvan şəhər 4 nömrəli məktəbdə tədris işləri üzrə direktor müavini və ədəbiyyat müəllimi, 1963-1964-cü dərs ilində isə Naxçıvan şəhər 1 nömrəli məktəbdə müəllim işləmişdir (53, qutu 3, qovluq 18, v. 10-11)

M.Nəsirlinin pedaqoji fəaliyyəti haqqında tam təsəvvür əldə etmək üçün bu sənədlərin də nəzərə alınması vacibdir.

Naxçıvan Dövlət Arxivində M.Nəsirliyə aid şairin öz sağlığında yazılan və tərtib olunan başqa sənədlərə də rast gəlinir. Müxtəlif illərdə yazılan təqdimat və xasiyyətnamələr, 1971 və 1975-ci illərdə səkkizinci və doqquzuncu çağırış Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin deputatı olarkən (50, s. 282) göstərdiyi fəaliyyətlə bağlı rəsmi məktub və arayışlar belə sənədlərdəndir. Bu sənədlər də M.Nəsirlinin tərcümeyi-halında yazılan bəzi məlumatları dəqiqləşdirmək və təsdiq etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Məsələn, 1971-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan Yazıçılar İttifaqına göndərilən təqdimatda M.Nəsirlinin fəaliyyətinə aid əsas faktlar öz əksini tapmışdır. Burada onun 1929-1932-ci illərdə Naxçıvan Proletar Yazıçılar

Cəmiyyətinin katibi olması faktı da təsdiqlənir (42, iş 33, v. 15).

Bu fakt həm də onu sübut edir ki, 1961-ci ildə M.Nəsirlinin Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan şöbəsinə məsul katib seçilməsi heç də təsadüfi olmamışdır. 1929-1932-ci illərdə bu sahədə qazandığı təcrübə və sonralar keşməkeşli yaradıcılıq yolu onu püxtələşdirmiş, həmin vəzifəyə təyin olunmasında həlledici rol oynamışdır. O bu vəzifədə 20 ilə yaxın çalışmışdır.

Şairin şəxsi arxivində 1961-1979-cu illərdə, yəni onun məsul katib olduğu dövrdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Naxçıvan şöbəsinin fəaliyyətinə dair də bir sıra sənədlər saxlanılmaqdadır.

M.Nəsirlinin şöbə adından “Şərq qapısı” qəzeti və “Ulduz” jurnalının redaksiyalarına, Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi, Azərbaycan KP Naxçıvan Vilayət Komitəsinin Təbliğat və Təşviqat Şöbəsi, Naxçıvan Şəhər Zəhmətkeş Deputatlar Soveti, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyəti, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Ədəbiyyat Fondu və Azərbaycan Radiosu Bədii Verilişlər redaksiyasına göndərdiyi, “Правда”, “Молодёжь Азербайджана”, “Литературный Азербайджан”, “Литературная газета”, “Кирпи” kimi qəzet və jurnalların redaksiyalarından, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, “Gənclik”, “Советский писатель” nəşriyyatlarından, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı, Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutu kimi elm və təhsil müəssisələrindən aldığı rəsmi məktublardan aydın olur ki, o, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Naxçıvan şöbəsinin məsul katibi olduğu illərdə şöbə Naxçıvan şair və yazıçılarının əsərlərinin müxtəlif qəzet, jurnal, almanax

və ayrıca kitab şəklində çap olunması, gənc ədəbi qüvvələrin yaradıcılığının istiqamətləndirilməsi, Naxçıvan ədəbi mühitində müxtəlif janrlarda meydana çıxan əsərlərin müzakirə edilməsi, Naxçıvan və Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarından dəvət olunmuş şair və yazıçılarla oxucuların görüşlərinin təşkil edilməsi, Azərbaycan və dünya yazıçılarının yubileylərinin keçirilməsi istiqamətində xeyli işlər görmüşdür. Görülən işlərin əksəriyyəti müsbət mənada öz nəticəsini vermişdir. Bircə nümunə: M.Nəsirli 19 iyul 1972-ci ildə “Şərq qapısı” qəzetinin redaktoru Vahid Bağırova göndərdiyi məktubda yazır: “Yazıçı Həsən Fətullayevin “Səda” adlı povesti inqilabi keçmişimizdən bəhs edir. O, çoxdan bəri həmin əsər üzərində işləyir. Oxunub müzakirə olunduqdan sonra əsər üzərində yenidən yaradıcılıq işi aparmış və göstərilən qüsurları düzəltmişdir. Buna görə də həmin povestin çap olunmasına kömək göstərmənizi xahiş edirik” (42, iş 22, v. 3).

M.Nəsirlinin bu məktubunun göndərilməsindən 2 ay yarım sonra H.Fətullayevin “Səda” povestindən bir parça (“Sədanın söhbəti”) “Şərq qapısı” qəzetinin 3 oktyabr 1972-ci il tarixli nömrəsində dərc edilmişdir.

Müxtəlif illərdə Naxçıvan şair və yazıçılarının əsərləri toplanan “Araz üzərində şəfəq” (1964), “Заря над Араксом“ (1964), ”Əlvan çiçəklər” (1966), “Naxçıvan nəğmələri” (1968), “Odlu ürəklər”, (1972), “Arazın işıqları” (1974), “Огни над Араксом“ (1974) kimi almanaxların hazırlanıb çapına nail olması da şöbənin uğurlu addımlarına misal göstərilə bilər.

M.Nəsirlinin şöbə adından Bakıya – “Gənclik” nəşriyyatının direktoruna göndərdiyi 15 dekabr 1972-ci il tarixli məktub isə bu təşkilatın gənc yaradıcı qüvvələrə

göstərdiyi qayğını nümayiş etdirir: “Güllü Məmmədova Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz qəsəbəsində yaşayır... Hekayələri “Azərbaycan”, “Ulduz”, “Azərbaycan qadını” məcmuələrində və Naxçıvanda nəşr edilən “Şərq qapısı” qəzetində çap olunmuşdur.

O, istedadlı gənc nasir kimi bizim yaradıcı gənclərin sırasına daxildir. Buna görə də onun “Ata fəmiliası”adlı ilk hekayələr kitabını sizə təqdim edərək nəşr olunmasına kömək etməyinizi xahiş edirik” (42, iş 27, v. 15).

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Naxçıvan şöbəsinin Naxçıvan Dövlət Arxivində saxlanılan əmr kitabları, iclas protokolları, sərəncamlarında və digər sənədlərdə həmin təşkilat tərəfindən görülən işlər haqqında daha ətraflı məlumatlar vardır ki, (41, iş 1-205) bu işlərin də həyata keçirilməsində M.Nəsirlinin böyük əməyinin olması açıq-aşkar görünür.

M.Nəsirlinin şəxsi arxivində ayrı-ayrı şəxslərə yazdığı və onlardan aldığı məktublar və müxtəlif illərə aid teleqramların bir qismindən də onun rəhbərlik etdiyi şöbənin fəaliyyəti haqqında məlumatlar almaq mümkündür. Məsələn, götürək ədəbiyyatşünas Yəhya Seyidovun M.Nəsirliyə yazdığı və ondan aldığı məktubları. Y.Seyidov öz məktubunda yazır: “Bu gün aldığım məlumata görə, may ayında (1972-ci ilin may ayı nəzərdə tutulur – F.X) Naxçıvan Yazıçılar İttifaqının səyyar plenumu keçiriləcəkdir. Bir sıra məsələlərlə yanaşı “Naxçıvan yazıçılarının yaradıcılığı” mövzusunda məruzə də olacaqdır və bu işi çox böyük etimad göstərərək mənə həvalə etmişlər. Düzü, sizin köməyiniz olmadan bu vəzifənin öhdəsindən layiqli gələ bilmərəm... Fikirləşirəm ki, məruzədə son beş

ilin, daha dürüstü, 1967-1971-ci illərin məhsulunu əhatə etmək yaxşı olardı...

Müzəffər müəllim, ümid edirəm ki, mənim məktubumu cavabsız qoymaz və öz məsləhətlərinizlə mənə kömək edəsiniz” (42, iş 32, v. 1-2).

M.Nəsirli cavab məktubunda yazır: “Sizin arzunuzu yerinə yetirərək 1965-ci ildən bu günədək Naxçıvan yazıçılarının və şairlərinin yaratdıqları və dərc olunmuş şeir, hekayələrini, oynanılmış dram əsərlərini sizə təqdim edirəm” (42, iş, 32, v. 3).

Naxçıvan şair və yazıçılarının 5 il ərzində yazdığı əsərləri toplayıb bir yerə yığmaq çox vaxt aparan və çətin bir iş olsa da, göründüyü kimi M.Nəsirli belə bir ağır işin öhdəsindən layiqincə gələ bilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, təxminən bir il sonra, yəni 1973-cü ilin iyun ayında Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Naxçıvanda keçirilən səyyar plenumunda Naxçıvan yazıçılarının yaradıcılığı haqqında Y.Seyidovun “Axtarış və yüksəliş yollarında” adlı məruzəsi çox uğurlu alınmışdır. Plenumun materialları “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 16 iyun 1973-cü il tarixli nömrəsində çap olunmuşdur.

M.Nəsirlinin gürcüstanlı professor, tarix elmləri doktoru Tsikitişvili Karlo Abramoviçin Tbilisidən göndərdiyi məktubuna yazdığı cavab da onun şöbənin məsul katibi kimi öz fəaliyyətində necə diqqətli olduğunu göstərir. Professor K. Tsikitişvili Şota Rustavelinin Azərbaycan dilində nəşr olunan “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” kitabının ona göndərilməsini xahiş edir. K.Tsikitişvili M.Nəsirliyə yazdığı 7 yanvar 1978-ci il tarixli minnətdarlıq məktubundan aydın olur ki, şair onun xahişini nəzərə almış və istədiyi kitabı ona göndərmişdir (42, iş 27, v. 4).

M.Nəsirlinin SSRİ və Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının plenum və qurultaylarında iştirak etməsinə dair məlumatları da ona göndərilən məktub və teleqramlardan ala bilirik. Bu baxımdan o vaxt Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının birinci katibi olan xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov-un teleqramları xüsusilə diqqəti cəlb edir. Həmin teleqramların məzmunundan öyrənmək olur ki, M.Nəsirli yazıçıların harada və nə vaxt keçirilən nüfuzlu plenum və qurultaylarda iştirak etmişdir. Belə teleqramların birində yazılır: “Dekabrın 4-də (1973) Yazıçılar və Yurnalistlər İttifaqlarının birgə plenumu açılır. Plenum “Yazıçı, jurnalist, beşillik” mövzusunun müzakirə edəcəkdir. Sizi plenuma dəvət edirik. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının birinci katibi Mirzə İbrahimov” (42, iş 26, v. 15).

M.Nəsirlinin şəxsi arxivində Süleyman Rüstəm, Osman Sarıvəlli, Əhməd Cəmil, Əli Vəliyev, Hüseyn Razi, Hüseyn Əzim, Ənvər Yusifoğlu, Nağı Nağıyev, Əli Tudə, Süleyman Vəliyev, Hüseyn İbrahimov, Kəmalə Ağayeva, Əbülfəz Naxçıvanlı, Seda Qədimova, İvan Tretyakov, Əli Səbri, Anatoli Yani, Məmməd Arif, Abbas Zamanov, Bəkir Nəbiyev, Lətif Hüseynzadə, Əli Xəlilov, Cəmşid Tağızadə, Nəcibə Hüseynova, Bayram Mehdiyev, Diana Nikolayevna kimi şair, yazıçı, jurnalist, tərcüməçi, alim və adi oxucuların, eyni zamanda SSRİ Yazıçılar İttifaqı, Azərbaycan, Türkmənistan, Tatarıstan, Özbəkistan, Gürcüstan Yazıçılar İttifaqı, Azərbaycan Dövlət Mətbuat Komitəsi, Naxçıvan Kənd Təsərrüfatı Texnikumu kimi təşkilat və təhsil müəssisələrinin əməkdaşlarının məktub, açıqca və teleqramları da qorunur. Bunları iki qrupa ayırmaq olar:

1. Müxtəlif məzmunlu məktub və teleqramlar

2. Təbrik məktubları, açıqcaları və teleqramları.

Bu məktub, açıqca və teleqramlar Naxçıvan, Bakı, Quba, Tiflis, İrəvan, Aşqabad, Daşkənd, Odessa və Krımdan göndərilmişdir.

Müxtəlif şəxslər tərəfindən M.Nəsirliyə göndərilən məktublar haqqında ətraflı şəkildə bəhs etməyə ehtiyac duymadığımız üçün onların bəzilərinin ümumi məzmunundan söz açmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Məsələn, tanınmış Azərbaycan aktyoru Ə.Xəlilov 1922-ci ildə fəaliyyətə başlayan Naxçıvan Pedaqoji Texnikumu haqqında yazdığı məqalənin dərc etdirilməsinə kömək istəyir. L.Hüseynzadə anadan olmasının 70 illiyini təbrik edən şairə minnətdarlığını bildirir, Anatoli Yani şairə həsr etdiyi şeirini və onun “Araz üstə şəfəq” şeirinin rus dilinə tərcümə etdiyi variantından bəhs edir və həmin şeirləri ona göndərir, professor B.Nəbiyev Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun hazırladığı “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı” kitabına daxil edilmək üçün şairdən tərcümeyihalını və fotosəklini istəyir, B.Mehdiyev şairdən “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” və bir neçə bədii kitabı ona göndərməsini xahiş edir, C.Tağızadə hekayəsinin hazırlanan almanaxda görmək arzusunu ifadə edir, H.Razi və O.Sarıvəlli şairin çapa təqdim etdiyi şeirlərinin üzərində bir qədər işləməyə ehtiyac olduğunu onun diqqətinə çatdırır, S.Qədimova İrəvanda azərbaycanlıların ədəbi mühiti haqqında məlumat verir və bu ədəbi mühiti canlandırmaq üçün şairin köməyinə ehtiyac hiss olunduğunu dilə gətirir, oxucu N.Hüseynova yazır: “Mən indi Qubada yaşayıram. Ancaq sizi heç vaxt unutmuram. Sizin şeirlərinizə harada rast gəlirəmsə, kəsib götürürəm” (42, iş 29, v. 6).

M.Nəsirliyə yazılan müxtəlif məzmunlu məktublar onun ədəbi və ictimai fəaliyyəti, yaradıcılıq qaygıları, diqqəti çəkən insani keyfiyyətləri, işinə məsuliyyəti, oxucularda yaratdığı təəssüratlar haqqında təsəvvür əldə etmək üçün dəyərli mənbələrdir.

M.Nəsirliyə göndərilən təbrik məktubları, açıqca və xüsusilə teleqramların (bunların sayı 70-ə çatır) sayı daha çoxdur. Sovet dövründə keçirilən müxtəlif dövlət səviyyəli bayramlar, yeni il və şairin 1971-ci ildə qeyd olunan 60 illik yubileyi münasibətilə göndərilən bu məktub, açıqca və teleqramlarda müəlliflərin ona ehtiramı və səmimi münasibəti öz əksini tapmışdır. Bir neçə nümunə:

“Əziz qardaşım Müzəffər! Səni və ailəni hələ də odu sönməyən ürəyimlə təbrik edirəm. Yeni ildə səndən yeni gözəl əsərlər gözləyirəm. Dostum, yaşa, var ol! Süleyman Rüstəm”.

“Sən ən çoxu 40 yaşında cavan kişiyyə oxşayırsan, nə üçün 60 yaşında olduğunu dünyayi-ələmə elan edirsən!? Görünür, sənin həmişəcavan qalmağına qibtə edən dostların səni tovlayıb başdan çıxarıblar.

Madam ki, aldanıbsan, 60 yaşın mübarək! Abbas Zamanov”.

“Siz çox qayğıkeş və təmizqəlblə insansınız. Arzu edirəm ki, belə insan 160 il yaşasın. Hörmətlə Kəmalə Ağayeva”.

Xalq yazısı Əli Vəliyevin təbrik teleqramında isə M.Nəsirlinin ictimai fəaliyyətinə də qısa şəkildə toxunulur: “İstəkli dostum Müzəffər, 60 illik yubileyini ürəkdən təbrik edib səni bərk-bərk qucaqlayıb, möhkəm öpürəm. Ədəbiyyatımızın fədakar əsgərlərindən biri kimi öz qələmini həmişə kəsərli saxlayıb bir çox gözəl kitab

yazmısan. Şeirlərindən vətənpərvərlik, vətəndaşlıq duyğuları, xalqa məhəbbət motivləri oxucuların ürəyinə yatmışdır. Sən həm istedadlı şairsən, həm də fəal ictimai xadimsən. Neçə ildir muxtar respublikada yazıçılar ittifaqına başçılıq edirsən. Özü də təşəbbüskar işləyirsən. Sevimli şair qardaşım, 60 yaş kişi üçün əsl yetkinlik dövrüdür. Şairdən ötrü bu yaş bahar illəridir. Sənə uzun ömür, cansağlığı arzulayıram. Həmişə gümrahlıq, çeviklik, qıvrıqlıq diləyirəm. Təkrar-təkrar səni öpürəm”.

M.Nəsirlinin fəaliyyətini əhatə edən 1920-1980-ci illərdə Bakı, Naxçıvan və Azərbaycanın digər regionlarında sovet ideologiyasının tələblərinə cavab verən mərasimlərlə yanaşı, bu gün belə öz aktuallığını itirməyən və milli maraqlara uyğun gələn tədbirlər də keçirilirdi. M.Nəsirlinin adına yazılan və şəxsi arxivində saxlanılan xeyli dəvətnamə, proqram, mandat, vəsiqə və buraxılış vərəqələri bu tədbirlər haqqındakı məlumatları özündə hifz etməkdədir. Bunlar həm o dövrdəki Naxçıvanın elmi, ədəbi, mədəni və ictimai-siyasi ab-havası haqqında təsəvvür əldə etməyə, həm də M.Nəsirlinin yaradıcı bir şəxs və ictimai xadim kimi fəaliyyətini izləməyə imkan verir.

Həmin dəvətnamə, proqram, mandat, vəsiqə və buraxılış vərəqələrindən aydın olur ki, müxtəlif illərdə Bakıda Azərbaycan sovet yazıçılarının II (1954), III (1958), IV (1965), VI (1976) qurultayları, Məhəmməd Füzulinin vəfatının 400 illiyinə həsr edilmiş elmi sessiya (1958), Muxtar respublika təbliğatçılarının I toplanışı (1968), “Yazıçı, yurnalist, beşillik” mövzusunda həsr olunan plenum (1973), xalq yazıçıları Mehdi Hüseyn və Mirzə İbrahimovun anadan olmasının 60 (1969, 1971) İmadəddin Nəsiminin 600 (1973), C.Cabbarlı, S.Vurgun,

S.Rüstəmin 70 (1969, 1976), Naxçıvanda Taras Şevçenkonun 150 (1954), Hüseyin Cavidin 80, (1963), Şota Rustavelinin 800, (1966), C.Məmmədquluzadənin 100 (1967), xalq artistləri Zəroş Həməzəyevanın 50 (1973), İ.Həməzəyevin 70 (1979) illiyi münasibəti ilə keçirilən təntənəli yubiley gecələri, Təbliğatçıların II respublika toplanışı (1969), Muxtar respublika yaradıcı ziyalılarının müşavirəsi (1969), Naxçıvanda Ordubad günləri (1969), Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Naxçıvan filialı məzunlarının birinci buraxılış gecəsi (1971), “Şərq qapısı” qəzetinin birinci nömrəsinin çapdan çıxmasının 50 illiyinə həsr olunmuş təntənəli iclas (1972), Mətbuat günü (1973), Əmək qəhrəmanları ilə yaradıcı ziyalıların görüşü (1974), Naxçıvan sərhədçilərinin 50 illiyinə həsr edilmiş təntənəli gecə (1974), Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkil edilməsinin 50 illik yubileyi (1974), Zəhmətkeşlərin Azərbaycan sovet ədəbiyyatı günləri iştirakçıları nümayəndələri ilə görüşü (1975), Faşizm üzərində qələbənin 30 illiyi (1975), Xankəndində Naxçıvan günləri (1974), Moskvada keçirilmiş SSRİ yazıçılarının V qurultayı (1971), Respublika, vilayət Yazıçılar ittifaqlarının və SSRİ Yazıçılar İttifaqı ədəbi jurnalları baş redaktorlarının ümumittifaq müşavirəsi (1977) kimi tədbirlər keçirilmiş və M.Nəsirli bu tədbirlərdə iştirak etmişdir.

O, fəaliyyəti dövründə sovet ideologiyasının tələblərinə cavab verən tədbirlərə də dəvət olunmuşdur. Buna misal olaraq bolşeviklərin lideri V.İ.Leninin müxtəlif illərdə keçirilən yubileyləri, Böyük Oktyabr sosialist inqilabı adlandırılan çevrilişin ildönümləri, pioner və komсомol təşkilatlarının yaradılması, SSRİ-nin təşkili, Sovet ordusu günü, 1 May beynəlxalq həmrəylik günü, Azər-

baycanda sovet hakimiyyətinin qurulması və s. kimi tədbirlərin adını çəkmək olar ki, bu da, heç şübhəsiz, o dövrün şərtlərinə uyğun olan reallıqlar idi.

M.Nəsirlinin sağlığında aşağıdakı kitabları çap olunmuşdur: “Həyat haqqında mahnı” (İrəvan: Hayrethrat, 1938, 24 s.), “İşıq” (Naxçıvan mətbəəsi, 1940, 19 s.), “And” (Naxçıvan mətbəəsi, 1943, 16 s.), “Sivəş sahillərində” (Naxçıvan mətbəəsi, 1945, 75 s.), “Qafqaz yollarında” Naxçıvan mətbəəsi, 1952, 102 s.), “Mənim respublikam, Naxçıvan mətbəəsi, 1958, 32 s.), “Araz sahilində” (Bakı: Azərnəşr, 1962, 68 s.), “Laləli dağlar” (Bakı: Azərnəşr, 1965, 74 s.), “Yanar üfüqlər” (Bakı: Gənclik, 1968, 36 s.), Əsgər toqqası (Bakı: Gənclik, 1973, 33 s.), “İki ürək” (Bakı: Gənclik, 1974, 184 s.), “Qaynar bulaq” (Bakı: Yazıçı, 1978, 76 s.).

Bu kitablara şairin lirik, həmçinin bir sıra ictimai-siyasi mündəricəli şeirləri və müxtəlif poemaları daxil edilmişdir. Bundan başqa Naxçıvan Dövlət Arxivində onun şəxsi arxivindəki bəzi qovluqlarda “Biz gedirik”, “Salam, Qız qalası”, “Sadə vətəndaşdan”, “Keşiyində dayanmışıq”, “Sülh”, “Müəllim düşüncələri”, “Bahar duyğusu”, “Ellər bayramı”, “Xəncan”, “Pambıqçı qızlar”, “Alqış sənə doğma vətən”, “Arpaçayı”, “Dünyanı dəyişən əllər”, “Vətən torpağı”, “Əcəmi yadigarı”, “Bir ovuc torpaq” və digər adlı şeirləri dərc olunan “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Kommunist”, “Azərbaycan müəllimi”, “Şərq qapısı” kimi qəzetlər də saxlanılır (41, iş 1-2).

Onun şəxsi arxivində həmin kitablarda və qəzetlərdə çap olunan şeirlərin və poemaların, eyni zamanda “Qönçəbəyimin nəğməsi”, “Dürdanə”, “Ürək sevməyəndə” adlı dram əsərlərinin, “Məhəbbət təcəssümü” telepyesinin,

həmçinin rus dilinə tərcümə olunan şeirlərinin demək olar ki, hamısının cildlənmiş və ayrıca qovluqlarda toplanan makina variantları saxlanılır. Bu variantların iki mühüm əhəmiyyəti vardır. Birincisi, burada müəllifin üzərində müəyyən düzəlişlər apardığı əsərlər vardır ki, onlar şairin yaradıcılıq prosesi ilə daha yaxından tanış olmağa imkan verir. İkincisi, makina variantlarında şairin elə əsərlərinə rast gəlmək olar ki, onlar yuxarıda adını çəkdiyimiz qəzet və kitabların heç birində yoxdur. Şübhəsiz ki, belə əsərlər M.Nəsirli tədqiqatçıları üçün istinad ediləcək ilk yeni mənbə ola bilər.

M.Nəsirli tərcümeyi-hal xarakterli bir yazısında qeyd edir: “Mən həm də ədəbiyyatşünas kimi fəaliyyət göstərirəm” (42, iş 33, v. 8). Onun “Kommunist”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Azərbaycan gəncləri”, “Azərbaycan müəllimi”, “Şərq qapısı”, “Yeni Ordubad” qəzetlərində, “Ədəbi Ermənistan”, “Azərbaycan” jurnallarında, “C.Məmmədquluzadənin naxçıvanlı müasirləri” adlı kitabda dərc olunan “M.F.Axundovun əsərləri Şərq və Qərb xalqlarının dilində”, “М.Ф.Ахундов и освобождение азербайджанской женщины”, “Poeziyamızda xalqlar dostluğu”, “Odlu diyar”, “M.F.Axundovun yeni əlifba uğrunda mübarizəsi”, “Hüseyn Cavidin yaradıcılığında müasir həyatın tərənnümü”, “C.Məmmədquluzadə və Azərbaycan qadınının azadlıq məsələsi”, “M.F.Axundovun əsərlərində müstəmləkəçilik zülmünün ifşası”, “Unudulmaz görüşlər” (Mehdi Hüseynin anadan olmasının 60 illiyi münasibətilə), “Vətənpərvər şair”, (H.Razinin anadan olmasının 50 illiyi münasibətilə), “Azərbaycanda mədəni inqilabın mübariz əsgəri” (S.Ağamalı oğlunun anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə),

“S.S.Axundovun nəsrı”, “Tatar xalqının mübariz oğlu” (Musa Cəlil haqqında), “Sabir realist sənətkardır”, “Maksim Qorkinin romantikası”, “V.Mayakovski amerikan imperializmi haqqında”, “Abbas Səhhət və rus ədəbiyyatı”, “Xalq poeziyasının mahir ustası” (Aşıq Ələsgərin anadan olmasının 150 illiyi münasibətilə), “Hüseyn Cavid vətəmində”, “Realist sənətkar” (A.İ.Kuprinin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə), “Görkəmli sovet dramaturqu” (V.V.Vişnevskinin anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə), “Vətəndaş şair” (K.F.Rileyevin anadan olmasının 175 illiyi münasibətilə), “Görkəmli rus yazıçısı” (İ.A.Buninin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə), “Sovet ədəbiyyatının banisi” (M.Qorkinin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə), “Lermantov və Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Puşkin və Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Tolstoy və Azərbaycan”, “Barataşvili və Qönçəbəyim”, “Şevçenko və Azərbaycan”, “Mirzə Cəlil Şürbi” kimi məqalələri bu fikrin doğruluğunu tam təsdiq edir. Adı çəkilən məqalələrin ya dərc olunduğu qəzet və jurnallar, ya da onların makina variantları şairin şəxsi arxivində mühafizə edilməkdədir. Qönçəbəyim və Mirzə Cəlil Şürbi haqqındakı yazılar istisna olmaqla həmin məqalələrdə bəhs edilən məsələlər yeni tapıntı deyil və əksəriyyəti yubiley xarakteri daşıyır. Lakin onları oxuduqca müəllifin maraq dairəsi, erudisiyası, faktları və məlumatları ümumiləşdirmə bacarığı diqqətdən yayınmır. Azərbaycan və dünya yazıçılarının həyatı, yaradıcılığı və ədəbi-ictimai fəaliyyəti haqqında o dövrün oxucularını məlumatlandırmaq baxımından bu məqalələrin əhəmiyyəti danılmazdır.

M.Nəsirlinin 1973-1974-cü illərdə qələmə aldığı 150 makina səhifəsindən ibarət olan “Sovet hakimiyyəti illə-

rində Naxçıvanda ədəbi həyat” adlı əsərini isə ədəbiyyatşünas səriştəsi ilə yazılmış dəyərli bir kitab hesab etmək olar. Bu əsərdə Naxçıvanda ədəbi mühitin 50 illik (1924-1974) inkişaf yolu araşdırılır. Əsərdə müəllif yaddaşına, həmçinin konkret fakt və məlumatlara əsaslanaraq geniş təhlillər aparmış və ilk dəfə olaraq Naxçıvanda yarım əsrə əhatə edən bir dövrün ədəbi həyatını mühüm parametrləri ilə birlikdə sistemli şəkildə tədqiq etməyə nail olmuşdur.

İndiyədək şairin şəxsi arxivində yatıb qalan həmin əsər bu gün də öz əhəmiyyətini itiməmişdir. Onu çapa hazırlayıb nəşrinə nail olmaq qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir.

M.Nəsirlinin şəxsi arxivində ona məxsus olan əlyazmalar da saxlanılır. Bu əlyazmaların əksəriyyəti ərəb, az qismi isə kiril əlifbasındadır. Onlar tək-tək vərəqlərdə və kiçik qeyd dəftərçələrindədir. Bu əlyazmalarının bir qismi şairin şeirlərindən, bəzisi müxtəlif şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında icmallardan, digərləri isə yaddaş qeydlərindən ibarətdir. Şairin şeirlərinin əlyazmaları əsərlərin gələcək nəşrlərinin hazırlanmasında tərtibçilər üçün tekstoloji baxımdan dəyərli mənbə ola bilər.

M.Nəsirli vaxtilə C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu və Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda rus ədəbiyyatı fənnini tədris etmişdir. Arxivində saxlanılan bir qeyd dəftərində rus klassiklərindən A.N.Ostrovski, N.Q.Çernşevski, İ.A.Qonçarov, N.A.Nekrasov, İ.A.Turgenev, Saltykov Şedrin haqqında ərəb əlifbası ilə yazdığı icmallar isə onun bir müəllim kimi hazırlıq səviyyəsini dəyərləndirməyə imkan verir.

Şairin yaddaş üçün ayırdığı kiçik qeyd dəftərçəsində məşhur şəxsiyyətlərin kəlamlarına, yazacağı şeirlərin tək-tək misra, beyt və bənlərinə və digər qeydlərə rast gəlmək olur. Müşahidələr göstərir ki, o bu qeydlərdən yeri gəldikcə istifadə etmişdir. Məsələn, xalq şairi Rəsul Rzaya məxsus olan aşağıdakı cümlələri “Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvanda ədəbi həyat” əsəri üçün epigraf seçmişdir: “Vətənimizin tarixini şanlı səhifələrlə bəzəmiş Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsidir. Onun hər qarış torpağı bizim üçün əzizdir” (53, qutu 3, qovluq 13, 5-ci dəftər, v. 2).

M.Nəsirlinin sağlığında və vəfatından sonra həyatı, yaradıcılığı, ədəbi-ictimai fəaliyyəti haqqında bir sıra məqalələr yazılmış, kitab və müxtəlif yazılarının adları ayrı-ayrı biblioqrafiyalarda öz əksini tapmışdır. Şəxsi arxivindəki materiallardan aydın olur ki, 1977-ci ilədək onun haqqında Yavuz Axundovun “Şairin həyat yolu”, Murtuz Bağirovun “Ürəklərdə məşəl”, Həsən Elsevərin “Yanar ürəklər”, İzzət Maqşudovun “Araz sahilində”, İbrahim Mollayevn “Əlvan çiçəklər”, Malik Muradovun “Naxçıvan torpağının töhfələri”, Bəkir Nəbiyevin “Sənətkarlıq məsələlərinə diqqəti artırmalı”, Yəhya Seyidovun “Axtarış və yüksəliş yollarında”, Cavad Cavadlının “Sən həmişə müəllimsən” məqalələri, müstəqillik illərində isə professor H.Həşimlinin “Vətənimizin tarixini, təbii gözəlliklərini, vəsf edən ədib – Müzəffər Nəsirli”, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru S.Surənin “Naxçıvanda mətbuat və ədəbi mühit: “Şərq qapısı” qəzeti mədəni inkişafın güzgüsü kimi”, jurnalist S.Canbaxşiyevin “Naxçıvan ədəbi mühitinin Müzəffər Nəsrlisi”, arxiv işçisi Z.İsmayılovanın “Ədəbiy-

yatımızda böyük xidmətlər olan şəxs” adlı yazıları oxuculara təqdim olunmuşdur.

M.Nəsirlinin şəxsi arxivində təltifləri ilə bağlı sovet dövründə mövcud olan pioner və komsomol təşkilatları, həmçinin Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Rəyasət Heyəti və Azərbaycan “Bilk” Cəmiyyəti tərəfindən ona verilən fəxri fərmanlar və yazılı təşəkkürlərdən başqa heç bir sənədə rast gəlmədik. Halbuki o, “xidmətlərinə görə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fəxri Fərmanı, iki dəfə Naxçıvan MR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fəxri Fərmanı və on bir medalla təltif olunmuşdur” (13, s. 677).

M.Nəsirlinin şəxsi arxivində Naxçıvanda və Bakıda çəkilən dəyərli fotosəkillər də saxlanılır. Onun hərbi formada, tribunadan çıxış edərkən və adi halda tək, qələm dostları Hüseyn Əzim, Hüseyn Razi, Hüseyn İbrahimov, Əhməd Mahmud, Əlyar Yusifli, Həsən Elsevər Adil Qasimov, Kəmalə Ağayeva, vaxtilə Naxçıvanda fəaliyyət göstərən ədəbiyyat cəmiyyətinin üzvlərindən Əsgər Kəngərli, Səkinə Rzalı, Əyyub Abbasov, Vahab Həsənzadə, Məşədi Babayev, Molla Mahmud Çakər, Abbas Gülməmmədov, Nemət Nəim ilə birlikdə və müxtəlif tədbirlərdə, Bakıda Neft Daşlarında, Azərbaycan yazıçılarının III qurultayı nümayəndələrinin bir qrupu, həmçinin Süleyman Rüstəm və Hüseyn Razi ilə birlikdə çəkilmiş fotosəkilləri müəyyən tarixi əhəmiyyətə malikdir.

M.Nəsirlinin şəxsi arxivində saxlanılan digər materiallar da dəyərli və əhəmiyyətlidir. Bunlardan biri C.Məmmədquluzadənin müasiri və dostu, dövrünün tanınmış pedaqoqu, şair Mirzə Cəlil Şürbinin (1874-1915) ərəb əlifbası ilə 20x30 ölçülü tək-tək vərəqlərə yazılmış 16

qəzəlidir. Hər vərəqin aşağıdan sağ küncündə yazılan “Köçürən Ağayev Ağa Rza oğlu. Naxçıvan şəhəri” sözlərindən aydın olur ki, bunlar avtoqraf deyil. Hələlik tam mətni heç yerdə çap olunmayan həmin qəzəllərin bəzi beylərindən M.Nəsirlinin (54, s. 84-90) və akademik İ.Həbibbəylinin (17, s. 311-312) Mirzə Cəlil Şürbiyə həsr etdikləri məqalələrində istifadə olunmuşdur. İ.Həbibbəylinin nümunə göstərdiyi qəzəllərdən biri də Şürbinin müasiri Mirzə Əbülqasım Sultanovun “Ədəbi nümunələr” müntəxabatında olmuşdur (4, s. 312).

Həmin qəzəllərin tam mətninin çap etdirilməsi və tədqiqata cəlb olunması faydalı bir iş olar.

M.Nəsirlinin şəxsi arxivində saxlanılan dəyərli materiallardan biri də Tağı Nağıyevin nəşirliyi, Cəfər Bün-yadzadənin mühərrirliyi ilə Bakıda Azərbaycan dilində çıxan həftəlik “Tuti” jurnalının 1915-1917-ci illərə aid olan 30 nömrəsidir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının təsiri altında 1914-cü ilin dekabrında nəşrə başlayan bu jurnal 1917-ci ilin iyununda fəaliyyətini dayandırmışdır. Jurnalda C.Məmmədquluzadə, M.Hadi, M.S.Ordubadı, S.Mənsur, Ə.Nəzmi, S.Hüseyn, Y.V.Çəmənşəminli, S.Mümtaz, C.Cabbarlı kimi tanınmış simaların əsərləri dərc olunurdu.

Jurnalın arxivdəki 30 nömrəsindən 1-i 1915-ci, 15-i 1916-cı, 14-ü isə 1917-ci ilə aiddir.

“Kommunist” qəzetinin Əbülqasım Firdovsinin 1000 illik yubileyinə həsr olunan 28 sentyabr 1934-cü il nömrəsi və “Советский Азербайджан” qəzetinin RSFSR-in Azərbaycanda keçirilən ədəbiyyat və incəsənət günlərinə həsr olunmuş 28 sentyabr 1934-cü il tarixli xüsusi nömrəsi də şairin arxivində saxlanılır.

M.Nəsirlinin şəxsi arxivində qorunan materiallar təkcə şairin ömür yolu, ədəbi-ictimai fəaliyyəti, elmi və bəddi irsinin öyrənilməsi üçün yox, həm də keçən əsrin 20-80-ci illərində Naxçıvanda ədəbi mühitin ümumi mənzərəsi haqqında müəyyən məlumatlar almaq üçün dəyərli mənbələrdir.

2021.

2.4.“NAXÇIVAN ŞURALAŞDI” ŞEİRİNİN MÜƏLLİFİ KİMDİR. “Naxçıvan şuralaşdı” adlandırılan şeir uzun illərdir ki, görkəmli satirik şair Mirzə Əli Möcüzə (1874-1934) aid edilir. Bu şeir şairin Qulam Məmmədlinin tərtibi ilə Bakıda çap olunan kitablarının hamısına daxil edilmişdir.

Həqiqətənmi həmin şeir M.Ə.Möcüz qələminin məhsuludur? Qətiyyətlə cavab vermək olar ki: Xeyr! Keçək faktlara.

Əvvəla, şeirin Möcüzün kitablarına ayaq açanadək haralarda çap olunmasını xronoloji ardıcılıqla izləyək:

1. 10 sentyabr 1945-ci il. Bakıda çıxan “Azərbaycan gəncləri” qəzeti ədəbiyyatşünas Mübariz Əlizadənin “Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri” adlı məqaləsini dərc edir. Müəllif məqalənin bir yerində yazır. “1920-ci ilin iyul ayında Möcüz yeni bir hadisədən ilham alıb qanadlandı. Lenin-Stalinin zəfər bayrağı, xalq bayrağı Naxçıvan şəhərində dalğalanmağa başladı. Qoca şairin qəlbi qürur hissi ilə döyündü. O, qırmızı Naxçıvan – Sovet Naxçıvanı haqqında ilk şeiri və həm də ölməz sənət əsəri sayıla bilən şeirini yazdı”. Sonra müəllif şeirin tam mətnini oxuculara təqdim edir:

*Şükrullah millət oldu kamiran,
Xələti-həmra geyindi Naxçıvan!*

*Dövləti-Şura quruldu ədlilən,
Tudeyi-məzlum oldu hökmran.
Şah mat odu, vəzir atdan düşüb,
Fil ayağı altda qaldı bəy və xan.
Mövsümi-gül gəldi, açdı qönçələr,
Bülbüli-şeyda ötər xoş dastan,
Hər tərəfdə bəzmi-işrət çidədir,
Naxçıvana rəşk edər baği-cinan.
Rəşk edər Təbriz, Şəbüstər, Xamənə,
Rəşk edər bu mülki-Azərbaycan.
Qibtəməz yersiz deyil, var illəti,
Orda toydur, burda matəm, əlamən!
Möcüza, qan ağlama, bir gün gələr
Şərqdə qalmaz əsarətdən nişan!*

Sonralar Möcüzün kitablarına daxil edilən “Naxçıvan şuralaşdı” şeiri ilk dəfə olaraq belə meydana çıxır.

2. 25 noyabr 1945-ci il. M.Əlizadə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdirdiyi “İran Azərbaycanının şairi Möcüz Şəbüstəri” sərlövhəli məqaləsində yazır: “1920-ci ilin yayında... Naxçıvanda sovet hakimiyyəti qurulması xəbəri bütün Cənubi Azərbaycanda yayıldı. Qızıl bayraq – Lenin bayrağı, azadlıq bayrağı, Cənubi Araz çayının lap kənarında dalğalanmağa başladı... Möcüz də bu bayrağın qarşısında diz çöküb şirin ana dilində ölməz bir nəğmə qoşdu”. Sonra M.Əlizadə şeirin son 8 misrasını nümunə göstərir.

3. Noyabr 1945. “Şəfəq” jurnalı, № 4.

Ərəb əlifbası ilə Təbrizdə çıxan bu jurnalın 21-ci səhifəsində haqqında bəhs etdiyimiz şeirin tam mətni “Şura Naxçıvanı” adı ilə dərc edilir. Şeirin kim tərəfindən redaksiyaya təqdim olunması göstərilmişdir.

4. 1948-ci il. Tədqiqatçı Q.Məmmədli şeirə “Naxçıvan şuralaşdı” adını qoyaraq onu tərtib etdiyi “Mirzə Əli Möcüz . Şeirlər” kitabına daxil edir (32, s.79).

Beləliklə, həmin şeir Möcüzün əsəri kimi qəbul olunur və sonralar onun Q.Məmmədli tərəfindən tərtib edilən bütün kitablarına, bir sıra almanax və müntəxabatlara, hətta İranda çıxan iki kitabına da yol taparaq məşhurlaşır.

Qayıdaq M.Əlizadənin 1945-ci ildə çap etdirdiyi məqalələrinin üzərinə.

Birinci məqaləsində o, “qoca şairin”, yəni Möcüzün bu şeiri 1920-ci ildə yazdığını bildirir. İkinci məqaləsində isə Möcüzün Naxçıvanda qaldırılan “qızıl bayraq – Lenin bayrağı, azadlıq bayrağının” qarşısında “diz çöküb nəğmə qoşmasını”, yəni “Naxçıvan şuralaşdı” şeirini yazmasını qeyd edir.

Buradan açıq-aşkar görünür ki, M.Əlizadə nə Möcüzün tərcümeyi-halına, nə də şeirlərinə yaxından bələd olmamışdır. Əks halda o, belə yanlışlıqlara yol verməzdi. Nədir bu yanlışlıqlar? Əvvəla, 1920-ci ildə Möcüz M.Əlizadənin yazdığı kimi qoca deyildi, 46 yaşı var idi. İkincisi, Möcüz heç vaxt M.Əlizadənin təbiri ilə desək, “qızıl bayraq – Lenin bayrağının” qarşısında diz çökməzdi. Çünki o, bolşevikləri yaxşı tanıyırdı və onları “nainsaf” adlandırır, rusları isə işğalçı hesab edirdi:

Deyəllə bolşevik eyelər hücum Rəştə tərəf...

Çəkil kənara, əya bolşeviki-nainsaf! (64, iş № 33)

Bir qəmli xəbər bağırimi qan eyelədi, saqi,

Mey ver yenə rusun gözü İranə düşübdür (34, s. 5)

Gər ola bidar əcəm, rus evi viran olar,

Bolşevikü menşevik qanına qətan olar (33, s. 144).

Bu idi Möcüzün mövqeyi!

Belə olan halda həmin şeiri Möcüz qələminin məhsulu hesab etmək olarmı?

Burada başqa bir suala da cavab vermək zərurəti meydana çıxır: “Naxçıvan şuralaşdı” şeiri hansı yolla Təbrizə - “Şəfəq” jurnalının redaksiyasına gedib çıxmış və jurnal M.Əlizadədən təxminən ay yarım sonra – noyabr ayında həmin şeiri dərc etmişdir?

Araşdırmalar həqiqətə yaxın olan belə bir ehtimal irəli sürməyə əsas verir ki, həmin şeirin mətnini Q.Məmmədli “Şəfəq” jurnalına təqdim etmişdir.

1941-ci ilin avqustunda sovet ordusu sıralarında azərbaycanlılardan ibarət xüsusi qrupun tərkibində İrana keçən Q.Məmmədli 1942-ci ilin martınadək, 1944-cü ilin baharından isə 1946-cı ilin aprel ayınadək orada olmuşdur. Həmin vaxt o, Cənubi Azərbaycanda həyata keçirilən ədəbi-mədəni tədbirlərdə fəal iştirak etmişdir. Q.Məmmədli 1942-ci ildə “Vətən yolunda” qəzetində Möcüz haqqında “Həqiqəti sevən şair” adlı məqalə dərc etdirmiş, onun “Gündə” rədifli şeirini oxuculara çatdırmışdır (73, s. 3). 1945-ci ildə isə şairin “Seçilmiş əsərləri” adlandırılan ilk kitabı məhz Q.Məmmədlinin tərtiblə Təbrizdə çap olunmuşdur. Bundan başqa Q.Məmmədlinin Möcüzün bəzi şeirlərinin Təbrizdə çıxan “Vətən yolunda” jurnalı və “Azərbaycan” qəzetində dərc edilməsində vasitəçiliyi və köməyi olmuşdur.

Q.Məmmədlinin özünün yazdığına görə, müəyyən tapşırığı yerinə yetirmək üçün 1945-ci ildə qısa müddətə Bakıya gedib sonra yenə Təbrizə qayıtmışdır (31, s. 124). Çox güman ki, elə həmin vaxt Bakıda M.Əlizadə ilə görüşərək “Naxçıvan şuralaşdı” şeirinin mətnini ondan al-

mışdır. Başqa bir versiyanı da düşünmək olar. Yəni Q.Məmmədli M.Əlizadənin məqaləsi dərc olunan “Azərbaycan gəncləri” qəzetinin 25 sentyabr 1945-ci il tarixli nömrəsindən həmin şeirin mətnini köçürə bilərdi. Lakin biz birinci versiyaya daha çox üstünlük veririk. Çünki 1977-ci ilin iyun ayında Bakıda M.Əlizadə ilə görüşümüz zamanı şəxsən bizə vaxtilə çap etdirmək üçün Möcüzün bəzi şeirlərini Q.Məmmədliyə verdiyini söyləmişdi. Hətta Q.Məmmədlinin həmin şeirləri çap etdirərkən onun (M.Əlizadənin) adını xatırlatmamasından incik qaldığını da bizə demişdi.

“Naxçıvan şuralaşdı” şeirinin Q.Məmmədlinin xətti ilə ayrıca bir vərəqdə üzü köçürülmüş variantı hazırda Azərbaycan Respublikası S.Mümtaz adına Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində Möcüzün 454 nömrəli şəxsi fondunda (64, iş 112) saxlanılır.

Fikrimizcə, Q.Məmmədli Təbrizə qayıtdıqdan sonra həmin şeiri “Şəfəq” jurnalının redaksiyasına təqdim etmiş, jurnal isə onu özünün 1945-ci il tarixli 4-cü nömrəsində oxuculara çatdırmışdır. Maraqlıdır ki, Q.Məmmədli haqqında bəhs edilən şeirin mətnini Təbrizdə olarkən əldə edə bilmədiyinə görə həmin şeir 1945-ci ildə orada nəşr etdirdiyi Möcüzün “Seçilmiş əsərləri”nə düşməmişdir. Bu da onu sübut edir ki, şeirin mətni Q.Məmmədlinin Bakıya gedib-qayıtdıqdan sonra onun əlinə çatmışdır. Əslində qətiyyətlə deyə bilərik ki, o vaxt “Naxçıvan şuralaşdı” şeirinin mətni Cənubi Azərbaycanda heç kimdə yox idi və ola da bilməzdi. Çünki əvvəla, bu şeirin avtoqrafına indiyədək heç yerdə rast gəlinməmişdir. İkincisi, həmin şeir Möcüzün əsərlərini hələ şairin öz sağlığında və vəfatından sonra toplayan müasirləri və pərəstişkarlarından Mirzə

Mahmud Bəhrami, Məhəmmədəli Pur Əli Məhəmmədi, Əli ağa Naxçıvani, Məhəmməd Yusif Xeyrabi, Bağır Məhəmmədzadə, İsmayıl İsmayılzadə və başqalarının tərtib etdiyi qeyri-mətbu dəftər, yaxud "Divan"ların heç birində olmayıb. Nəhayət, Q.Məmmədli Təbrizdə ikən Hacı Məhəmməd Naxçıvanının şəxsi kitabxanasında saxlanılan Möcüzün avtoqraflarının üzünü köçürdüyü dəftərdə də (64, iş № 119) "Naxçıvan şuralaşdı" şeirinin izi-tozu yoxdur.

"Naxçıvan şuralaşdı" şeiri Möcüzün əsərlərinin ilk nəşrindən sonra da, iki nəşr (32;33) istisna olmaqla (bu nəşrlərə "Şəfəq" jurnalının təsiri olmuşdur) Təbrizdə və Tehrandə çap olunan kitablarının heç birinə daxil edilməmişdir. Cənubi Azərbaycan möcüzşünaslarından professor M.T.Zehtabi, M.Niqabi, H.S.Qür rayi və başqaları Möcüz yaradıcılığından bəhs edərkən "Naxçıvan şuralaşdı" şeirinin adını belə yaxına buraxmamışlar. Bir sözlə, Cənubi Azərbaycanda "Naxçıvan şuralaşdı" şeirinin Möcüzə məxsusluğu ağıla gətirilmir.

"Naxçıvan şuralaşdı" şeirinin mətninə gəldikdə isə onun Möcüz üslubuna yad olması dərhal diqqəti cəlb edir. Şeirin mətnində işlədilən "şah", "mat", "vəzir", "fil" kimi şahmat terminləri Möcüzün leksikonu üçün xarakterik deyil.

Yaşadığı mühitdə və cəmiyyətdə həmişə ərbab və mübaşirlərin zülmünü lənətləyən Möcüzün:

Şah mat oldu, vəzir atdan düşüb,

Fil ayağı altda qaldı bəy və xan

- yazması da inandırıcı görünmür.

Bolşeviklərin düşmən elan etdiyi bəy və xanları ifşa edib gözdən salmaq sovet hakimiyyətinin ilk onilliyində

Şimali Azərbaycan müəllifləri üçün daha çox xarakterik idi, nəinki cənublu müəlliflər üçün.

Dəfələrlə Şəbüstər sakinlərindən eşitmişik ki, 1920-ci illərdə və ondan qabaq şəbüstərlilərin İranda şətrənc adlandırılan şahmat oyunu haqqında geniş təsəvvürləri olmamışdır. Bax elə həm də buna görə “məqsədim o idi ki, kişilər və arvadlar məni başa düşsünlər” (35, s. 2) - deyən Möcüzün həmyerliləri üçün anlaşılması çətin olan yuxarıdakı misraları yazması ağılabatan deyil.

Bir daha soruşulur: Belə tutarlı faktlar qarşısında həmin şeirin Möcüz qələminə məxsusluğunu qəbul etmək olarmı? Cavab birdir: Xeyr!

Bəs bu şeirin müəllifi kimdir?

Cavab: Mübariz Əlizadə! O Mübariz Əlizadə ki, “Naxçıvan şuralaşdı” şeiri ilə eyni vaxtda uzun illər boyu Möcüzə aid edilən “Lenin” şeirini də uydurmuşdu! Bu barədə bizim ayrıca məqaləmiz vardır (20).

Fikrimizi sübut etmək üçün dağa-daşa düşməyə ehtiyac yoxdur. M.Əlizadənin özü bu saxtakarlığını boynuna almışdır.

Diqqət edək. Cənubi Azərbaycan möcüzşünası M.Niqabi 2000-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin əməkdaşı Seyid Surəyə ünvanladığı məktubunda yazır: “Mübariz Əlizadə Qulamrza Budaqiyə (Cənubi Azərbaycan ziyalisidir – F.X.) etiraf etmiş ki, “Lenin” şeiri və “Naxçıvan şurası” Möcüzün yox, bəlkə mənim qələmimdən axmışdır”. (56, v. 2).

Sual oluna bilər: Bu saxtakarlıqları etməkdə məqsəd nə imiş?

Bu sualın cavabını da ömrünün son çağlarında M.Əlizadənin özü vermişdir! Bu barədə M.Niqabi 2016-cı

ildə Təbrizdə çap etdirdiyi “Mirzə Əli Möcüzün həyatı” adlı kitabında yazır: “Mübariz Əlizadə ömrünün son çağlarında Bakı şəhərində Qulamrza Budaqiyə açıqlamışdı ki, Möcüzün mənəvi varlığını **ülviləşdirmək üçün** “Şura Naxçıvanı” və “Lenin” şerini yazıb və mətbuatda yaymışdı” (55, s. 279).

M.Niqabi Seyid Surəyə yazdığı məktubunda M.Əlizadənin bu fikrinə münasibətini belə bildirir: “Rəhmətlik xamnəli şair (M.Əlizadə nəzərdə tutulur – F.X.) Möcüzü yüksəldəcəyinə, tədqiqatçıları şoxum (şum– F.X.) zəmi-lərinə sürütləmişdir” (56, s. 2).

Əlbəttə, M.Əlizadənin cavabını qanəedici hesab etmək olmaz. Bəs onda həmin saxtakarlıqda əsl məqsəd nə olmuşdur? Qəti cavab belədir: Azad düşüncəli bir şəxs olan Möcüzdən kommunist-bolşevik ideologiyasına uyğunlaşdırılmış, professor M.T.Zehtabi demişkən, yeni “şair yaratmaq” (74, s. 102) cəhdi!

Vəssəlam.

2020.

2.5.NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ YETİŞƏN GÖRKƏMLİ ŞAIR: HÜSEYN RAZİ. Həyatı və fəaliyyəti. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan poeziyasının tanınmış nümayəndələrindən olan Hüseyn Razi yarım əsrə yaxın zəngin bir yaradıcılıq yolu keçmiş, əsərlərinin mövzusu, ideya-məzmun və bədii xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən bir sənətkar kimi öz imzasını ədəbiyyat tariximizə ata bilmişdir. Onun müxtəlif şeirləri, poemaları, nəsr əsərləri, pyesləri və tərcümələri müntəzəm olaraq dövrü mətbuatda dərc edilmiş, 14 kitabı çap olunmuş, 6 pyesi tamaşaya qoyulmuş, yüzlərlə ədəbi-tənqidi məqaləsi və publisistik yazıları əməkdaşı olduğu

“Şərq qapısı” qəzetində, bir qismi isə Bakıda nəşr olunan qəzet və jurnallarda, həmçinin bəzi kitablarda oxuculara təqdim olunmuş və beləliklə, o, xalq içərisində şair, nasir, dramaturq və publisist kimi məşhurlaşmışdır.

Rzayev Hüseyn Məmməd oğlu (Hüseyn Razi) 1924-cü il oktyabr ayının 17-də Ordubadın Dəstə kəndində anadan olmuşdur. Kənd yeddiillik məktəbini bitirdikdən sonra Ordubad pedaqoji texnikumuna daxil olmuş və 1941-ci ildə təhsilini başa vurmuşdur. Həmin ildən Culfa rayonunun Ərəzin kəndində bir il müəllim işləmişdir. 1942-1945-ci illərdə SSRİ Silahlı Qüvvələri sıralarında İkinci Dünya müharibəsində Oryol ətrafında döyüşlərdə yaralanmış, sağaldıqdan sonra Yaroslavl-Zalezski şəhərində təyyarə mexanikləri hazırlayan səkkiz aylıq kursu bitirib İkinci Pribaltika cəbhəsinə göndərilmiş, müharibənin sonunadək burada xidmət göstərmiş, qələbədən sonra ordudan tərxis olunmuşdur. Müharibədən sonra H.Razi əvvəlcə Ordubad şəhərindəki 2 nömrəli səkkizillik məktəbdə müəllim (1945), sonra isə Dəstə kənd klubunun müdiri (1946-1949) vəzifələrində işləmişdir. 1947-ci ildən “Şərq qapısı” qəzetinin redaksiyası ilə əməkdaşlığa başlayan H.Razinin şeirləri həmin vaxtdan etibarən. adı çəkilən qəzetin səhifələrində görünmüş, Naxçıvan şəhərində köçdükdən bir qədər sonra isə qəzetinin redaksiyasına işə dəvət edilmiş və burada şöbə müdiri vəzifəsində (1949-1952) çalışmışdır. 1952-1961-ci illərdə H.Razi Naxçıvan MSSR Nazirlər Soveti yanında Radio Verilişləri Komitəsində redaktor (1952-1955), “Şərq qapısı” qəzetinin redaksiyasında ədəbi işçi (1955-1959), Azərbaycan Teleqraf Agentliyinin Naxçıvan üzrə xüsusi müxbir (1959-1960), M.S.Ordubadi adına Naxçıvan Respublika

kitabxanasında şöbə müdiri (1961-1962) kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1959-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) filologiya fakültəsinin jurnalistika şöbəsini bitirən H.Razi 1962-ci ildə yenidən “Şərq qapısı” qəzetinin redaksiyasına qayıdaraq 27 il burada ədəbiyyat və incəsənət şöbəsinin müdiri olmuşdur.

1950-1997-ci illər ərzində Naxçıvanın ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi həyatında respublika səviyyəli elə bir tədbir (yazıçıların plenum və müşavirələri, ədəbi-bədii gecələr, görkəmli şəxsiyyətlərin yubileyləri, əlamətdar gün və bayramlar, elmi-praktik konfranslar, müxtəlif respublikaların ədəbiyyat və incəsənət günləri və s.) göstərmək çətindir ki, H.Razi onun iştirakçısı olmasın. Bu tədbirlərin əksəriyyətində o, aparıcı mövqedə olmuş və vətəndaşlıq borcunu layiqincə yerinə yetirmişdir.

Keçən əsrin 60-90-cı illərində Naxçıvanda ədəbi mühitin formalaşmasında H.Razinin özünə məxsus rolu olmuşdur. Onun təşəbbüsü ilə mütəmadi olaraq “Şərq qapısı” qəzetində verilən ədəbiyyat səhifəsində poeziya aləminə yeni qədəm qoyan yaradıcı qüvvələrin qələm təcürübələri çap olunmaqla yanaşı, orta və yaşlı nəslin nümayəndələrinin əsərləri də oxuculara təqdim edilmişdir. 1960-cı ildən başlayaraq 1991-ci ilədək hər il onun “Şərq qapısı”nda gənc yazarların əsərlərinin təhlilinə həsr olunan icmal məqalələrinin, bəzi şair və yazıçıların yeni nəşr olunan kitablarına yazdığı rəylərin, “Uğur olsun” rublikası ilə Adil Qasimov, Validə Hüseynova, Elmira Qasimova, Rüstəm Behrudü kimi sonralar oxucular tərəfindən yaxşı tanınan gənc şairləri oxuculara təqdim etməsinin Naxçı-

vanda ədəbi prosesin istiqamətlənməsinə güclü təsiri olmuşdur.

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı (1958) və Jurnalistlər İttifaqı (1959) üzvü olan H.Razi səmərəli xidmətlərinə görə bir neçə medalla təltif olunmuş, iki dəfə Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin və Naxçıvan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fəxri Fərmanlarına layiq görülmüşdür. 1981-ci ildə ona Naxçıvan MSSR əməkdar incəsənət xadimi, 1984-cü ildə isə Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi fəxri adları verilmişdir.

H.Razinin anadan olmasının 50 və 60 illiyi Naxçıvanda təntənəli şəkildə qeyd olunmuşdur.

1989-cu ilin əvvəllərində təqaüdə çıxan H.Razi 27 fevral 1998-ci ildə vəfat etmiş və öz vəsiyyətinə görə anadan olduğu Dəstə kəndində dəfn olunmuşdur.

H.Razinin vəfatından dörd il sonra 80, bundan beş il sonra isə 85 illik yubileyi münasibəti ilə Bakıda Muğam Teatrında və Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda keçirilən tədbirlər şairin unudulmadığını, şeirlərinin oxucuların yaddaşında yaşadığını göstərir.

Yaradıcılığı. H.Razinin ədəbi-bədii yaradıcılığı keçən əsrin 50-90-cı illərində Azərbaycan, həmçinin ümumsovet ədəbi prosesi ilə sıx surətdə bağlıdır. Onun əsərləri yaşadığı dövrün ümumi mənzərəsi, ictimai-siyasi ab-havası, əhval-ruhiyyəsi haqqında müəyyən təsəvvür yaratması baxımından çox əhəmiyyətlidir.

H.Razi bədii yaradıcılığa çox gənc yaşlarından başlamış, ilk şeirləri 1941 və 1942-cı ildə “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunmuş, 1942-ci ilin payızından 1946-cı ilədək hərbi xidmətdə olduğu üçün isə müəyyən fasilədən sonra imzası yenidən mətbuat səhifələrində görünməyə baş-

lamışdır. H.Razi 1942-1945-ci illərdə II Pribaltika cəbhəsində hərbi xidmətdə olarkən də boş vaxtlarında şeirlər yazmış.

H.Razi poeziya aləminə qədəm qoyanda mükəmməl təhsil almamışdı. Ordubad Pedaqoji Texnikumunun tələbəsi idi. Oranı bitirəndən sonra qısa müddət ərzində kənd məktəbində müəllimlik etmiş, 1942-ci ilin sentyabr ayında isə hərbi xidmətə çağırılaraq Böyük Vətən müharibəsi adlandırılan savaşa son gününədək döyüslərdə iştirak etmişdi. Onun 1941-1946-cı illərdə qələmə aldığı mətbu və qeyri-mətbu əsərləri ilə tanışlıqdan aydın olur ki, "Partizanın andı", "Şəlalə" (bu şeirlər 1941-1942-ci illərdə "Şərq qapısı" qəzetində dərc edilib), "Lida", "Valentina", "Volqa sonası", "Şaulay", "Yadıma düşdü", "Son döyüş" (bu şeirləri 1943-1945-ci illərdə II Pribaltika cəbhəsində yazmışdır), "Leyla", "Mənim zərim", "Səni sevən bəxtiyardır", "Yenə qəmlisən", "İlk bahar", "Lalə", "Hikmətli sevgi", "Məhəbbət dəqiqələri" "Nə mənası var" adlı şeirlərində (bu şeirləri 1946-cı ildə Ordubadda yazmışdır) müəllifin intim duyğuları daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Lakin bununla yanaşı, həmin şeirlərdə onun vətənə məhəbbət, müharibəyə və düşmənə nifrət, keçdiyi döyüş yolundan fəxarət hisləri də açıq-aşkar görünür.

H.Razinin bu dövrdə yazdığı şeirlərindən aydın olur ki, hələlik qələmi tam püxtələşməsə də, mövzu seçməkdə və onu istədiyi formada ifadə etməkdə tam sərbəstdir. Həmin şeirlərdə həm klassik ədəbi ənənələrə bağlılıq, həm də fikirlərin xalq deyim tərzilə ifadəsi özünü bariz şəkildə göstərir. Çünki şair o vaxt hələ yaşadığı dövrün dəbdə olan təbiri ilə desək, partiya və hökumətin sovet yazıçılarının qarşısına qoyduğu vəzifələrdən əməlli-başlı

xəbər dar deyildi. Fikirləri kommunist ideologiyasının qəliblərinə salınmamışdı. Necə deyərlər, qəfəsdən uzaqlarda yaşayan azad bir quş kimi öz nəğmələrini oxuyurdu. Hərbi xidmətdən qayıdıb yaradıcılığını davam etdirmək istərkən isə özünü o vaxt sovet yazıçılarından tələb olunan “yeni yaradıcılıq vəzifələri” qarşısında gördü. Həmin vaxt sənətkarlara “təlqin edilirdi ki, onlar yeni əsərlərində sovet adamlarının cəbhədəki rəşadətini, kolxoz kəndində işlərin yenidən qurulması üçün atılan addımları, neftçilərin qəhrəmanlığını, ziyalıların yaradıcı əməyini ön plana çəksinlər” (5, s. 5). Bu tələb sovet cəmiyyətində insanların fəhlə, kəndli və ziyalı kateqoriyaları altında qruplaşdırılması ilə bağlı idi. H.Razi mənəvi azadlığını buxovlayan həmin tələblərə asanlıqla uyğunlaşa bilmirdi. Lakin çox güman ki, sosializm və kommunizmin fütuhəti haqqında yağlı vədlərin cəzbedici təsiri nəticəsində hakim ideologiyanın istəyinə cavab verən mövzu, məzmun və formalarda şeirlər yazmağa çalışırdı. Bu meyil artıq onun “Kəndimizin səhəri” (1958) və “Ana məhəbbəti” (1960) adlı ilk kitablarına daxil edilən “Kommunizm dastanı”, “Danışır Moskva”, “May səhəri”, “”Pravda” qəzeti” şeirlərində özünü bürüzə verməyə başlamışdı. Beləliklə, zaman öz işini görmüş, H.Razi də digər müasirləri kimi İ.V.Stalin rejiminin diktatura şəraitində kommunist ideologiyasının tələblərinə uyğun olaraq yaşayıb-yaratmağa məcbur olmuşdu. Başqa cür çox çətin olardı. Çünki “gəmidə oturub gəmiçi ilə dava etmək mümkün olmadığı kimi bolşevik-sovet rejimində yaşayıb mövcud ideologiyadan yaxa qurtarmaq imkansız idi” (26, s. 45).

H.Razi yaradıcılığının 1940-1960-cı illəri əhatə edən bu mərhələsini “aldanış, axtarışlar və uyğunlaşma dövrü” adlandırmaq olar.

1960-1970-ci illər H.Razinin yaradıcılığında ikinci mərhələ hesab olunur. Bu mərhələnin ilk onilliyində şairin “Tarla gözəli” (1963), “Ömür yolları” (1964), “Səsləşən dağlar” (1970) adlı kitabları nəşr olunmuşdur. Həmin kitablara daxil edilən şeirlərin bir çoxundan aydın olur ki, o, yaradıcılığının bu mərhələsinin ilk onilliyində də kommunist ideologiyasının tələblərinə tam uyğunlaşa bilmirdi:

*Fəqət nəfsin güdən, haqqın ziddinə gedən,
Vicdanını, andını beş qəpiyə dəyişən,
Gündə bir cildə düşən
xain adamları mən
doğrasam, ”uf” demərəm,
əsmərəm, titrəmərəm*

- deyirdi. Lakin şairin bu illərdə yazdığı “Fəhlə heykəli”, “Yollar”, “Milis nəfəriyəm” kimi şeirlərdə hakim ideologiyanın nəfəsi duyulur. 1961-ci ildə yazdığı əsərlərdən biri isə – 152 misralıq “Tarla bacıları” adlı mənzum oçerki son misrasınadək sovet ideologiyası ruhundadır.

1962-ci ildə yazdığı iki şeirində də ideologiyanın qurbanına çevrilən aşağıdakı misralarla rastlaşırıq.

“Zəhmət eşqi” şeirində:

*Ölkəmiz nəhəng bir planet kimi
İşıqlı kommunizm orbitindədir.*

“Sinəm qabarıq mənim” şeirində:

*Əzəmətli yurdumuz –
SSRİ deyəndə
Sinəm qabarıq mənim.*

Bu misraların səmimiyyətlə yazılması inandırıcı deyil. Çünki elə həmin kitabına daxil edilən bir şeirində:

Şair oddur, bir atəşdir, ürəklərdə coşub çağlar,

Əsl şair səməndərtək yanar, yandıqca hey parlar - düşüncəsində olduğunu bəyan edən H.Razi belə sözləri ürəklə yazma bilməzdi! Elə buna görə də şair 1970-ci ildə çap olunan “Səsləşən dağlar” kitabına daxil etdiyi “Sinəm qabarır mənim” şeirinin yuxarıda göstərilən bəndini ürəyinin səsinə qulaq asaraq belə dəyişdirmişdir:

Xəzinələr şəhəri

Bakı, Bakı! – deyəndə

Sinəm qabarır mənim.

Beş il sonra isə çap olunan kitabında həmin misraları daha da təkmilləşdirmişdir:

Əzəmətli yurdumuz

Azərbaycan! – deyəndə

Sinəm qabarır mənim.

Beləliklə, onun yaradıcılığının ikinci mərhələsinin birinci onilliyində yazdığı “şeirlərindəki səmimiyyət oxucuda lirik qəhrəmana daxili bir məhəbbət və inam yaradır. Hiss edirsiniz ki, H.Razi sənətkarlıqla peşəkarlıq arasındakı fərqi yaxşı duyur və bir şair olaraq inandığı həqiqətlərdən yazdığı üçün demək olar ki, boğazdan yuxarı söz demir, daxilən duymadığı, valeh olmadığı obrazlar işlətmir. Yəni onun sazı saxta havalar çalmır.” (23, s. 4).

H.Razinin yaradıcılığının ikinci mərhələsinin birinci onilliyinə 1970-ci ildə çap olunan “Səsləşən dağlar” şeirlər kitabı ilə yekun vurulur. Kitaba “Qələbə yollarında”, “Mənim respublikam”, “Səyahət dəftərindən”, “Lermantov haqqında nəğmələr”, “Lirik düşüncələr”, “Məhəbbət

sətirləri”, “Qəzəllər” və “Satirik şeirlər” başlıqları altında şeirlər daxil edilmişdir.

İkinci on ildir şeir yazıram,

Mən hələ “şairəm” deyə bilmirəm –

deməsinə baxmayaraq, həmin kitabdakı şeirlərdə “artıq H.Razinin fərdi üslubu tam şəkildə müəyyənləşmiş, dili sadələşmiş, özünəməxsus deyim tərzini formalaşmışdır” (25, s. 54).

H.Razi yaradıcılığının ikinci mərhələsinin məhsulu olan “Həmişəbahar” (1974), “Canlı tonqal” (1977) və “Ayrılmaram” (1981) adlı kitablarda onun kommunist-sayağı “boğazdan yuxarı” yazılmış şeirləri də vardır. Lakin bu kitablarda H.Razi qələminin qüdrətini əks etdirən və həqiqətən ürəkdən gələn bir yanğı ilə yazılmış əsərləri daha çoxdur. Həmin kitablara daxil edilən vətən, təbiət, məhəbbət, ictimai-siyasi və fəlsəfi mövzulara həsr olunmuş “Möminə xatın məqbərəsi”, “Naxçıvandır”, “Vətən eşqi”, “Yaylaqda”, “Bənövşə”, “Gilan çayı”, “Gəldim görüşünə”, “Ay doğdu, qəlbiləndi”, “Gülüm”, “Çağırış”, “Medallar”, “Bilməlisən”, “Mənim xeyallarım”, “Fikirlər” kimi şeirləri bu qəbildəndir.

H.Razi yaradıcılığının ikinci mərhələsində İkinci Dünya müharibəsinə həsr olunmuş “Buludlar arasında” və asayışı qoruyan fədakar insanlardan bəhs edən “Həyəcanlı gecə” adlı iki povest də yazmış və bu nəsr əsərləri kitab şəklində çap olunmuşdur.

Müəllifin “Həyəcanlı gecə” povesti 1964-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı və Azərbaycan SSR İctimai Asayışı Mühafizə Nazirliyinin sovet milisinə həsr olunmuş ən yaxşı əsərlərin müsabiqəsində həvəsləndirici mükafata layiq görülmüşdür.

H.Razinin yaradıcılığının ikinci mərhələsində yazdığı əsərlər və ədəbi-ictimai fəaliyyəti onun bir şair və ədəbiyyat xadimi kimi yetkinliyini və xalq tərəfindən qəbul olunduğunu sübut edir. Həmin mərhələdə çap olunmuş kitablarına daxil edilən əsərlərin mövzu, məzmun və ideyası, şeirlərindəki eyhamlar, sətiraltı mənalar və bütün bunları diqqətdən qaçırmayan kommunist ideologiyası mübəlliglərinin ona qarşı yönələn tənqid və “məsləhətləri” şairin yaradıcılığının bu mərhələsini “tərəddüdlər, inamsızlıq və özünü təsdiq” dövrü adlandırmağa ciddi əsaslar verir.

1980-1990-cı illər H.Razi yaradıcılığının üçüncü mərhələsini təşkil edir. 15-16 ili əhatə edən həmin dövrdə qələmə aldığı əsərlər göstərir ki, “artıq ötən illərin poetik təcrübəsi onun istedadını xeyli cilalandırmış, fərdi üslubunu, dəst-xəttini qabarıq şəkildə ön plana çıxarmışdır” (25, s, 54).

Bu mərhələni “etiraf və kamillik dövrü” adlandırmaq olar. Çünki yaradıcılığının əvvəlki mərhələlərində ürəkdən olmasa da, kommunist ideologiyasının tələblərinə uyğun olan əsərlər yazmaq məcburiyyətində qalan, həm dünya-görüşü, həm də sənətkarlıq baxımından kamilləşən H.Razi yaşadığı avtoritar rejimin laxladığını hiss edən kimi illər boyu dözüb ürəyində saxladığı, arabilir eyhamla və sətiraltı mənalarla ifadə etdiyi etirazlarını bəyan etməyə fürsət tapdı:

*Sənin çox hökmünə etirazım var,
Dildə gəlişixoş sözümə baxma...
Nə vaxtdır səbrimi cilovlamışam,
Canda tufanı gör, dözümə baxma.*

H.Razinin 1980-1990-cı illərdə yazdığı şeir və poemaları “Sahil həsrəti” (1985) və “Gözün aydın” (1996) adlı kitablarında toplanmışdır. Həm birinci həm də ikinci kitaba daxil edilən “Qanlı göl”, “Ağrı dağı”, “Vətən”, “Qarabağdadır”, “Dünya”, “Gücü çatmaz”, “Təcili yatdım”, “Eyniləşməyək”, “Məkanın pak ürəklərdir”, “Minacat”. “Sənsən”, “Gətirir məni” kimi şeirlərdə şairin təbiətə vurğunluğu, vətən sevgisi, fəlsəfi düşüncələri, ictimai fikirləri, dini dəyərlərə bağlılığı, ülvî duyğuları ifadə edilirsə, “Şadlıq”, “Dahilər”, “Aman ovçu, vurma məni”, “Sən və mən”, “Duel”, “Şübhələr çoxalır”, “Suallar”, “Yarış”, “Deyiləm”, “Yuxularda”, “Bütün ömrüm”, “İnanmıram”, “Əvəzedilməzlər”, “Qıfıl”, “Yetim olmaq istəyirəm”, “İtən günlərə”, “İllər boyu”, “İnandıq”, “Aldanış”, “Etiraf”, “Özgənin”, “Bizi qoru, tanrı”, “Hara gedir bu gəmi?” və digər şeirlərdə sovet hakimiyyəti və onun eybəcərliklərinə, kommunist ideologiyasına etirazı və nifrəti gah sətiraltı, gah da açıq şəkildə özünü daha çox büruza verir.

*Anqırtı kişnərti sayılar yəqin,
Palan qoyulanda yəhər yerinə.
Görünməz çaparla fərqi mehtərin
Ulaqlar keçəndə kəhər yerinə
 (“Saxtakarlıq” şeirindən).*

*Bu torpaqda, bu vətəndə
Yetim kimi ömür sürdük.
Xəzinələr diyarında
Səfalət, ehtiyac gördük
 (“Bizi qoru, ulu tanrı” şeirindən).*

*Zəmanənin üzü dönük, qəlbi dar,
Kardı, sözü eşitməyib uydurar.
Bir rəzalət kaşanəsi qurublar,
Məhvərindən silkələyib yıxan yox
(“Yox” şeirindən).*

Həmin kitablarda oxuculara təqdim olunan şeirlərin əksəriyyətindən görünür ki, onun “80-90-cı illərdə qələmə aldığı və 60-70-ci illərin bəzi sandıq şeirləri tarixi gərçəkliyin bədii ifadəsi baxımından inkarolunmaz həqiqətlərdir. Şüarçılığın, yalançılıq və simasızlığın hökm sürdüyü bu illərin ilğımları... H.Razi kimi qələm sahiblərinin nəzərindən əsl mahiyyətini gizlədə bilməmişdir” (26, s. 52).

Naxçıvan və Azərbaycan ədəbi mühitində əsasən lirik şair kimi tanınan H.Razi yaradıcılığının ikinci və üçüncü mərhələlərində poeziyanın epik janrına da müraciət etmişdir. Bu illərdə “Ulyanovski dəftəri”, “Qanadlı nəğmələr”, “Koroğlunun Karpat səfəri”, “Canlı tonqal”, “Baltik göylərində”, “Zülmətdə işıq”, “Arpa çayı aşdı-daşdı”, “Ucalıq”, “Sədaqət”, “Sahil həsrəti”, “Dünya sevənlərində”, “İnsanlar, tələsin xeyirxahlığa” kimi 12 poema yazmışdır. Əksəriyyəti 70-80-cı illərdə qələmə alınan bu poemalar əmək qəhrəmanları, İkinci Dünya müharibəsi, xalq ədəbiyyatının ortaya qoyduğu bəzi tarixi həqiqətlər, məşhur şəxsiyyətlərin ömür yolu, Cənubi Azərbaycan mövzularına həsr olunmuşdur. Adı çəkilən poemalar mövzu rəngarəngliyindən başqa, süjet və kompozisiya baxımından da diqqətəlayiqdir.

H.Razinin müxtəlif illərdə Çexoslovakiya, Macarıstan, Polşa, İran, İraq kimi xarici ölkələrə və keçmiş sovetlər birliyinin bir çox müttəfiq respublikalarının ayrı-ayrı qəsəbə, şəhər və kəndlərinə səfərləri əsərlərinin

mövzu dairəsini genişləndirməklə bərabər, Naxçıvan ədəbi mühitində “səyahət şeirləri”nin yeni nümunələrinin meydana çıxmasına da təkən vermişdir. Bu səfərlər zamanı yazdığı “Təyyarədə”, “Dalğalar”, “Dayan, yolçu qardaş”, “Sevastopol yolları”, “Salaspils heykəlləri”, “Riqa korfəzi”, “Qanlı torpaq”, “Petefi körpüsü”, “Fuçikin məzarı”, “Səidə”, “Kül torpaqları” və başqa şeirlər H.Razi poeziyasının ən dəyərli nümunələri sayıla bilər.

H.Razi ömrünün son illərində İran və İraqa səfəri zamanı Məşhəd və Kərbəla ziyarətində olmuşdur. Məhz bu səfərlərdən sonra o, dini şeirlərdə yazmağa meyil göstərmiş, vəfat etdiyi üçün isə yazmağa başladığı “Kərbəla” poeması yarımçıq qalmışdır.

H.Razinin dini mövzuda yazdığı şeirlər sayca çox az olsa da, onlarlı oxuyarkən aydın olur ki, şair bu istiqamətdə də öz sənətkarlığını nümayiş etdirə bilmişdir:

Məkanın pak ürəklərdir, Məhəmməd, ya Rəsulullah!

Adınla şölələnmişdir şəriət, ya Rəsulullah!

Silahdır, ali hikmətdir, basılmaz ordudur daim

Bizə müşkül sınaqlarda bu güdrət, ya Rəsulullah!

Müqəddəs andımız haqdır, bu anda sadıq olmaqdır,

Səninlə cilvələnmişdir təbiət, ya Rəsulullah!

Qəzəbli, kinli kafirlər hücum çəkmişdir illərlə,

Fəqət dinindən əksilməz mətanət, ya Rəsulullah!

Bu əzmin ilk əlifbası, əsası hökmi-Qurandır,

Cahana məhvər olmuşdur bu şəfqət, ya Rəsulullah!...

Səni təhdid edən kəslər qəbirdən xortlamışlardır,

Bu kafirlər törətmişlər fəlakət, ya Rəsulullah!...

Rəsuli-əkrəmin nuru bu gün aləmdədir, Razi,

Zəfərdir, qalibyyətdir bu hikmət, ya Rəsulullah!...

H.Razi dramaturgiya sahəsində də qələmini sına-
mışdır. Onun altı pyesi vardır: “Tarla gözəli”, “Odlu
diyar”, “Arxalı dağlar”, “Haray səsi”, “Günəş”, “Acı
şirinlik”. Tarixi və müasir mövzularda yazılan bu pyeslər
Naxçıvan, Ordubad, Bakı, Sumqayıt, Lənkəran, Füzuli
teatrlarının səhnələrində tamaşaya qoyulmuşdur. Sovet
ideologiyasının təsiri altında yazılmasına baxmayaraq, bu
pyeslərin mövzu, məzmun və ideyasının aktuallığı, dina-
mikası və dramatizmi, konflikti, həmçinin personajlarının
fərdi xüsusiyyətləri, müəllifin teatr ənənələrindən bacarıqla istifadə etməsindən xəbər verir.

N.Razi bütün yaradıcılığı boyu lirik, epik və drama-
tik növlərdə əsərlər yazmağa müvəffəq olmuşdur. Onun
şeyrləri həm heca, həm əruz, həm də sərbəst şeir forma-
sındadır. Heca vəznindəki şeyrləri folklor və yazılı ədəbiy-
yatda işlənən ənənəvi yarırlardadır.

*Səhərlərin toranında,
Qışın şaxta, boranında,
Yaylağın da, aranın da,
Çöhrəsində qübar gördüm*

(“Gördüm” şeirindən).

*Bir gülzara qoydum binə,
Qayğı çəkdim dönə-dönə,
Cır ağaclar qaldı mənə,
Alma, armud, nar özgənin*

(“Özgənin” şeirindən).

*Beş gün ömür ömür deyil bəs nədi?
Niyə hər kəs qismətindən yəmədi?
Yüz hakimə sual verdim demədi,
Öz haqqımı kimdən alım, harda mən?*

(“Harda mən” şeirindən).

H.Razinin heca vəznində yazdığı lirik şeirlərinin ahəngdarlığı və axıcılığı Azərbaycan bəstəkarlarının diqqətindən yayınmamışdır. Cahangir Cahangirov, Ələkbər Taşiyev, Ramiz Mirişli, İbrahim Topçubaşov, Məmməd Məmmədov, Rəşid Məmmədov, Vahid Axundov və başqa tanınmış bəstəkarların şairin "Ana", "Ana vətən", "Salam Bakı", "Sirab", "Ordubad", "Bağışlamazdım", "Gözlərin", "Gülüm", "Naxçıvan", "Xan Araz" şeirlərinə bəstələdiyi mahnılar Əbülfət Əliyev, Əlibaba Məmmədov, Flora Kərimova, Zeynəb Xanlarova, Hüsni Qubadov, Bilal Əliyev, Briliyant Dadaşova kimi müğənnilər tərəfindən böyük məharətlə ifa olunmuşdur.

Şairin əruz vəznində yazdığı şeirlər müasir qəzəl janrının dəyərli nümunələri sayıla bilər. H.Razi klassik ənənələrə sadıq qalmaqla yanaşı, qəzəllərini ideya və məzmun baxımından dövrü üçün aktual şeir nümunələrinə çevirə bilmişdir:

*İllər boyu eşq allahına yerdə əvəzdim,
Məcnun kimi, Leyla kimi səhraları gəzdim.
Yollar uzanıb getsə də, hey yollara baxdım,
Yüz arzumu səbrimlə, iradəmlə mən əzdim.
Bilsəydim əgər ahıma yadlar güləcəkdir,
Mən nalə çəkib göz yaşı tökməz, mələməzdim.
Hərgah kişilik qeyratım olsaydı, həyatda
Öz haqqımı, öz ruzumu minnətlə yeməzdim.
Mən haqqı nahaqdan seçə bilsəydim əzəldən,
Daş bütlərə "Ya rəbb, mənə gün ağla" deməzdim.
Duysam, düşünüb dərk eləsəydim mən ürəkdən,
Boş sözlərə, ehkama sitayiş eləməzdim.
Azadlıq üçün ölməyə olsaydı mətanət,*

*Azadlığı bir fitrə kimi mən diləməzdim.
Razi, de bütüin aləmə, olsaydı qürurum,
Beş gün yaşayar, ömrü boyu mürgüləməzdim.*

Azərbaycan ədəbiyyatında yeni şeir forması kimi təzahür edən sərbəst şeirlər də H.Razi yaradıcılığında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir:

*Həyatda qış
cəngavərlə süpürləşən,
qurulmaz tilsimə düşən
ağ div kimi kəhildəyir.
Qar əriyir
Xortumunun xəlbirindən ulduz-ulduz.
Kələf-kələf sırsıra buz
salxımlaşıb dodağında.
Fəqət mənim pəncərəmin qabağında
Birgül açıb çöhrəsi al,
Gözü qumral,
Yarpaqları düzüm-düzüm, daraq-daraq,
Ləçəkləri elə bil ki, şölələnilib alışıacaq.*

“Sərbəst şeir məni çox məftun etməsə də, bəzən bu ipdən yapışıb kəsərli bir ifadə tapmaq olur” – deyən H.Razi yaradıcılığı boyu bu şeir formasına təsadüfdən-təsadüfə müraciət etmişdir.

H.Razinin ədəbi irsinin bir hissəsini də müxtəlif xalqların ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr təşkil edir. H.Razinin türk, özbək, bolqar, Dağıstan, abxaz, ərəb, Nepal, fransız və rus ədəbiyyatının nümayəndələrindən N.Hikmət, H.Alımcın, M.Lalayev, R.Həmzətov, Ş.Acincal, M.Dərviş, Ç.Xridayya, V.Hüqo, S.Mixalkov, M.İsakovski, B.Pasternak, A.Batro, K.Çukovski, L.Martınov, O.Şestinski, S.Vasilyev, S.Smırnov və başqalarından

etdiyi tərcümələrin böyük bir qismi müxtəlif qəzet, jurnal, kitab, antologiya və almanaxlarda çap olunmuşdur. Bundan başqa, H.Razi dünya yazıçıları, filosofları, siyasətçiləri, həmçinin görkəmli dövlət xadimlərindən Ezop, Aristotel, Demokrit, Sokrat, Demosfon, Epikür, R.Taqor, Pifaqor, İ.Kant, S.Şirazi, Hafız Şirazi, Napoleon, J.Russo, Bualo, R.Beranje, V.Höte, O.Balzak, F.Şiller, V.Hüqo, V.Şekspir, D.Didro, Y.Sezar, C.Svift, I.Pyotr, M.Tven, Paskal, F.Dostoyevski, F.Volter, C.Vaşinqton, F.Şotobrian, J.Sand M.Lomonosov, İ.Nyuton, L.Tolstoy, A.Düma, E.Heminquey, A. Bakıxanov, M.Füzulinin hikmətli sözlərini və hind aforizmlərini də Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Bu tərcümələrin də müəyyən hissəsi mətbuatda dərc olunmuşdur.

H.Razi qeyri-rus xalqların ədəbiyyatından çevirdiyi əsərləri orijinalından yox, rus dilindən tərcümə etmişdir.

H.Razinin bəzi şeirləri isə S.Altaylı, Ş.Zaman, A.Petrov, Q.Kommennoy, V.Konstantinova, A.Xaldeev, M.Petrakov tərəfindən türk, fransız və rus dillərinə tərcümə olunmuşdur.

H.Razinin ədəbi-tənqidi və publisistik məqalələri də onun ədəbi irsinin dəyərli nümunələridir. Bu məqalələrin əksəriyyəti əməkdaşı olduğu “Şərq qapısı” qəzetində, bir qismi isə Bakıda nəşr olunan “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Kommunist”, “Azərbaycan müəllimi”, “Azərbaycan gəncləri”, “Azərbaycan pioneri”, “Sovet kəndi”, “Bakinskiy raboçiy”, “Azərbaycan”, “Elm və həyat”, “Kənd həyatı” “Literatumıy Azerbaydjan” kimi qəzet və jurnallarda, həmçinin bəzi kitablarda çap olunmuşdur.

H.Razinin ədəbi-tənqidi məqalələri nəinki şairin öz yaradıcılığı, həm də müasir Azərbaycan ədəbiyyatşü-

naslığı üçün dəyərli töhfələrdir. 1949-1993-cü illər ərzində yazılan bu məqalələrdə folklordan başlamış qədim dövr, orta əsrlər, XIX və XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri, həmçinin dünya yazıçıları və ədəbiyyat və incəsənət xadimlərindən söz açılmış, onların yaradıcılığı haqqında orijinal mülahizələr söylənilmişdir.

H.Razinin publisistik məqalələri müxtəlif forma və janrlardadır: məqalə, oçerk, reportaj, hesabat, yol qeydləri, tənqidi qeydlər, icmal, ədəbi qeydlər, şarj, təəssürat, xatirə, xronika, replika, felyeton, satira, yumor, söhbət və s. Sayı 700-dən çox olan bu yazılarda Naxçıvanın ictimai-siyasi həyatı, sənayesi, kənd təsərrüfatı, xalq təsərrüfatı, mədəni-məişət şəraiti, maarifi, səhiyyəsi, tikinti və quruculuq işləri, rabitə sistemi, istehsal və xidmət sahələri, ədəbi mühiti, müəyyən sahələrdəki nöqsanları, bir sözlə 1950-1990-cı illər Naxçıvanın hərtərəfli ümumi siması öz əksini tapmışdır. Bu məqalələri həmin dövr Naxçıvan həyatının güzgüsü adlandırmaq olar.

H.Razinin 1964-cü ildən ömrünün sonunadək yazdığı “Gündəlik”lər də epistolayar ədəbiyyatımızın qiymətli nümunəsi hesab oluna bilər. 28 cilddən və bir neçə qeyd dəftərindən ibarət olan bu gündəliklərdən onun yaşadığı cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi məsələlərə münasibəti, məşhur şair, yazıçı və digər görkəmli şəxsiyyətlərlə görüşləri və söhbətləri, pyeslərinin tamaşaya qoyulması, kitablarının nəşri, bəzi əsərlərinin yazılma münasibəti, sandıq şeirləri, erməni şovinistləri ilə mübahisələri, Naxçıvanda və respublika səviyyəsində keçirilən tədbirlərdə iştirakı, dostluq əlaqələri, Naxçıvanın sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni mühiti, düşüncələri və deyimləri, ətrafında

baş verənlərə rəğbəti və nifrəti və s. haqqında zəngin məlumatlar almaq mümkündür.

Ədəbi irsinin dəyərləndirilməsi. H.Razinin yaradıcılığı həm sağlığında, həm də vəfatından sonra ədəbi tənqidin və müasirlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. İndiyədək onun çoxşaxəli yaradıcılığına kiçik qəzet məqaləsindən başlamış xeyli elmi oçerklər, diplom işləri, dissertasiya və monoqrafiya həsr olunmuşdur. Akademiklərdən Məmməd Arif, Mirzə İbrahimov, Bəkir Nəbiyev, İsa Həbibbəyli, professorlardan Yavuz Axundlu, Abbas Hacıyev, Teymur Əhmədov, şair və yazıçılardan Xəlil Rza, Mehdi Hüseyn, Əli Vəliyev, Əliğa Kürçaylı, Müzəffər Nəsirli, Hüseyn İbrahimov və başqalarının tədqiqat işləri və məqalələrində H.Razinin bədii əsərləri təhlil süzɡəcindən keçirilmiş, ədəbi-ictimai fəaliyyəti, həmçinin ədəbi-tənqidi və publisistik məqalələrinin elmi qiyməti verilmişdir.

Müstəqillik illərində H.Raziyə həsr olunan ən sanballı tədqiqat işi dosent Nadir İsmayılovun “Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu” mövzusunda yazdığı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası və eyni adlı monoqrafiyasıdır. Bu tədqiqat işində H.Razinin həyat və yaradıcılıq yolu ilk dəfə olaraq bütöv və sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Müəllif şairin poeziyası, nəsri, dramaturgiyası, tərcümə əsərləri, ədəbi-tənqidi məqalələrinin üzərində araşdırmalar apararaq yeni, orijinal və obyektiv elmi nəticələrə gəlmişdir.

Müstəqilliyin ilk illərində H.Razi haqqında çap olunan yazıların böyük bir qismi isə xatirə xarakterlidir. Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirmələri Vaqif Məmmədov, Rüstəm Behrudi, Rafiq Oday, İnqilab Orxan, İbrahim

Yusifovlu, Xanəli Kərimli və digər müəlliflərin bu xarakterli yazıları şairin 80 illik yubileyi münasibətilə Bakıda “Nurlan” nəşriyyatı tərəfindən buraxılan “Xatirələr işığında” adlı kitaba toplanmışdır.

Həmin yazılarda şairin yaradıcılığı və xüsusilə şəxsi keyfiyyətləri haqqında xeyli maraqlı məlumatlar almaq mümkündür.

H.Razinin əsərlərinin biblioqrafiyasının hazırlanması da onun ədəbi irsinə maraq və diqqətin bir təzahürüdür. Bu işə 1975-ci ildə başlanılmış, Murtuz Bağirov və Ruhyyə Tağızadə tərəfindən şairin əsərlərinin müəyyən hissəsini əhatə edən biblioqrafiyalar tərtib olunmuşdur. M.Bağirovun tərtibi ilə çap olunan “Oxucuya yaddaş” bukleti H.Raziyə aid 92, “Naxçıvan yazıçıları” adlı biblioqrafiyası 109, R.Tağızadənin qeyri-mətbu diplom işi 347 mənbəni əhatə edir.

2015-ci ildə F.Xəlilov tərəfindən tərtib olunan 304 səhifəlik “Biblioqrafiya”da isə H.Razi ilə bağlı 1742 mənbə öz əksini tapmışdır (18). Bundan başqa biblioqrafiyaya şairin müxtəlif arxivlərdə mühafizə olunan sənədləri və əsərlərinin əlyazmalarının siyahısı, tanınmış şəxslərdən və bəzi oxuculardan aldığı məktublar, həyatının bütöv mənzərəsini əks etdirən fotosəkillər də daxil edilmişdir.

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, H.Razinin ictimai fəaliyyəti, yaradıcılıq yolu və ədəbi-bədii irsi XX əsrin 50-90-cı illərində Naxçıvan ədəbi mühitinin özünə-məxsusluğu ilə seçilən maraqlı və əhəmiyyətli səhifələrindəndir.

2018.

2.6.ƏVƏZ SADIQIN PUBLİSİTİK YARADICILIĞININ NAXÇIVAN MƏRHƏLƏSİ. XX əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaradan Əbülfəz Əli oğlu Sadiqov (1898-1956) “Əvəz Sadiq” imzası ilə Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində nasir, tərcüməçi və jurnalist kimi özünə məxsus iz buraxan tanınmış yaradıcı şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Sağlığında “Xatirələr” (1933), “Yeni gün” (1938), “Aşıqın dedikləri” (1938), “Tələ” (1942), “Qərənfil” (1945), “Bəsti” (1947), “Qəhrəmanlar” (1948), “Sabahı yaradanlar” (1949), “Zərqələm” (1950), “Mingəçevir” (1951), “Bizim adamlar” (1951), “Nadürüstov və başqaları” (1955), vəfatından sonra isə “Seçilmiş əsərləri” (1958, 1971) adlı kitablarına “Mingəçevir” romanı, xeyli oçerk, felyeton və hekayələri daxil edilmişdir. O, həm də Esxil, Sofokl, M.Y.Lermantov, Lope de Veqa, L.N.Tolstoy və digər xarici ölkə müəlliflərinin əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Ə.Sadiqın fəalyyəti daha çox mətbuatla bağlı olmuş, publisistika isə onun yaradıcılığının mərkəzində dayanmışdır. “Kommunist”, “Şərq qapısı”, “İnqilab və mədəniyyət”, “Şərq qadını”, “Vətən yolunda” və “Kirpi” kimi mətbuat orqanlarındakı müxbir, məsul katib və redaktorluq fəaliyyəti bu qənaətimizi əsaslandıran faktlardır.

Ə.Sadiqın publisistik yaradıcılığa başlaması həyatının Naxçıvan mərhələsinə təsadüf edir. O, 1923-cü ildən başlayaraq 1928-ci ilədək, yəni Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna qəbul olunanadək öz publisistik yazılarını daha çox Naxçıvanda nəşr olunan “Şərq qapısı” qəzetində dərc etdirmişdir.

Ə.Sadığın 1923-1928-ci illərdə “Şərqlə qapısı”ndakı yazıları “Ə.Sadıq Ordubadi”, “Ə.Sadıqov Ordubadi”, “Müəllim Ə.Sadıq Ordubadi”, “Müəllim Ə.Sadıq”, “Ə.Sadıq”, “Ə.S.Ə.” və “Ə.S.” imzaları ilə dərc olunmuşdur. Həmin illərdə Ə.Sadığın “Şərqlə qapısı”nda dərc olunan 25 yazısını aşkara çıxarmışıq. Bu yazıların əksəriyyəti “Şərqlə qapısı” qəzeti və onun müxbirlərinin vəzifələri, Naxçıvanda teatr və maarif işləri, təhsil məsələləri, ədəbiyyat cəmiyyətlərinin təşkilat mövzularına həsr olunmuşdur.

1920-ci ildə Naxçıvanda sovet hakimiyyəti elan olunduqdan sonra yeni quruluşun ideologiyasını təbliğ etmək məqsədilə 1921-ci ildən nəşrə başlayan “Şərqlə qapısı” qəzeti o dövrün ziyalıları üçün mötəbər bir tribuna olmalı idi. Bu məqsədlə yerli ziyalılar mərkəzi hökumətin köməyinə arxalanaraq birinci növbədə qəzetin varlığını qoruyub saxlamağa və geniş xalq kütləsi içərisində yayılmasını təmin etməyə ciddi səy göstərirdilər. Onu da xüsusi şəkildə vurğulamaq lazımdır ki, “qəzetdə (“Şərqlə qapısı”nda – F.X.) sovet rejiminin ruhundan doğan, tələblərindən irəli gələn materiallar”ın dərc olunmasına baxmayaraq, o, “fəaliyyətinin bütün dövrlərində maarifçilik idealını həmişə ucada saxlaya bilmişdir” (9, s. 379).

Yazılarında “maarifçilik idealını həmişə ucada saxlayan” şərqləqapısıçıılardan biri də Ə.Sadıq idi.

Ə.Sadığın “Şərqlə qapısı” qəzetinin 1923-1927-ci il nömrələrində qəzetin nəşri və onun müxbirlərinin vəzifələri haqqında “Qəzetəmizin yazı və mətbuat tarixinə bir nəzər”, “Qəzetəmiz və məktəb”, “Müvəffəqiyyət”, “Kənd təsərrüfatını mədəniləşdirmək işində müxbirlərin vəzifəsi”, ““Şərqlə qapısı”nın getdiyi və gedəcəyi yol” adlı beş məqaləsi dərc olunmuşdur. Bu məqalələr yüksək peşə-

karlıq səviyyəsində yazılmışdır. Məqalələri oxuduqca hiss olunur ki, müəllif dünya və Azərbaycan mətbuat tarixinə yaxından bələddir və bu bələdliyindən istifadə edərək hətta mətbuatla əlaqəsi olmayan oxucuların da diqqətini cəlb etməyə, xüsusilə “Şərq qapısı” qəzetinin oxunması və geniş dairədə yayılması üçün səy göstərir. Bu baxımdan müəllifin “Qəzetəmizin yazı və mətbuat tarixinə bir nəzər” adlı məqaləsi (71, 1923, № 6, s. 1) diqqətəlayiqdir. Məqələdə əvvəlcə oxucuların diqqəti mətbuatın əhəmiyyətinə yönəldilir: “Təkamül mədəniyyətdə o zaman ola bilərdi ki, hər bir məmləkətdə doğan yazılar başqa nöqtələrə də intişar etsin, hər bir kəs digərinin nə növ ilə dolanmasını bilsin, digərinin təbiət və həyat ilə nə cür mübarizə aparmasına vaqif olsun”. Sonra müəllif dünyada ilk mətbəenin XV əsrdə manisalı İohan Kottenberq tərəfindən icad edilməsini xatırladır, Rusiya və Türkiyədə fəaliyyətə başlayan ilk mətbəələrdən bəhs edir və oxuculara qəzetin mahiyyətini dərk etdirmək üçün yazır: “Mədəni millətlər qəzetə qiraətinə o qədər alışmışlar ki, onlardan bir şəxs bir gün belə qəzetə qiraətinə müvəffəq olmazsa, siqara içmək müddətini qaib edən bir kəs kibi kəndini sıxıntıda görər”.

Axırda müəllif sözü “Şərq qapısı” qəzetinin nəşri və onun yaşaması üçün köməyə ehtiyacı olmasının üzərinə gətirir: “Naxçıvan ölkəsi isə yalnız iki aydan bəri qəzetə intişarına əhəmiyyət verməyə başlamışdır. “Füqərə səsi”, “Gənclər həyatı”, “Şərq qapısı” namaları ilə qəzetlər intişarına ümmət göstərilmişdir. Əhalinin maddi və mənəvi köməyi görülmədiyində gənc ikən qapanmışlar. Şimdi ikinci kərə “Şərq qapısı” yaradılır. Bu yaradılmış qəzetə hər vətəndaşımızın və ziyalılarımızın həmiyyətində möhtacdır”.

Ə.Sadiq “Şərq qapısı”na həsr etdiyi yazılarında o vaxt Naxçıvanda yeganə mətbuat orqanı olan bu qəzetin əhəmiyyətindən və təsir gücündən də bəhs etməyi vacib sayırdı. Onun fikrincə, “Şərq qapısı” “cümhuriyyətimizin həm “Kommunist”i, həm “Raboçi”si, həm “Gənc işçi”si, “Şərq qadını” olaraq bütün başqa qəzetə və məcmuələrə məadil sayılır ki, bunlar Azərbaycan dairəsində oynadığı rolları Naxçıvan dairəsində “Şərq qapısı” kəndisi təklikdə yapır (71, 1925 № 2, s. 4).

Ə.Sadiq çalışırdı ki, “Şərq qapısı” tirajını artırmaqla daha geniş oxucu kütləsi qazansın, onun ətrafına səriştəli müxbirlər toplansın, əhali arasında təbliğat-təşviqat işlərini artırsın və hər sahədə işlərin canlandırılmasına təsir göstərsin.

Ə.Sadiq bu işlərin həyata keçirilməsində kənd və şəhər müəllimlərinin və ümumiyyətlə, məktəbin üzərinə düşən vəzifələrin böyük əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulayır və “Müəllim Ə.Sadiq Ordubadi” imzası ilə dərc etdirdiyi “Qəzetəmiz və məktəb” adlı məqaləsində müəllimlərə müraciət edərək yazırdı: “Qəzetəmiz hər bir köylümüzə yavuşdur... Əgər qüvvəli müəllimlərimiz həmiyyət göstərsələr məktəb həyatından ara-sıra qəzetədə bəhs etsələr, zəif müəllimlərimizə nə qədər kömək olar... Əgər böylə olursa, məktəb həyatımız dirilər, dərslərimiz isə ən gözəl surətdə gedə bilər. hər bir məktəbə “Şərq qapısı” qəzetəsinin bir abunəsinin alınmasını maarif müdiriyətindən təmənnə edirik” (71, 1923 № 11, s. 1).

“Şərq qapısı”nın 100-cü nömrəsinin çıxması münasibətilə yazdığı “Müvəffəqiyyət” adlı məqaləsində isə Ə.Sadiq qəzetin qazandığı uğurlardan söz açır və bu uğurları qoruyub artırmaq üçün vətəndaşların köməyinə ümid-

var olduğunu bildirirdi: “Yüz nömrədə qəzetimiz müxtəlif şəkillərdə olaraq birisi o birisindən daha islah edilmiş, daha müntəzəm bir surətlə çıxacağına olan ümidini imdidən təmin ediyor. Gözlənilən ümidi əldən qaçırmamaq üçün ölkəmizin bütün vətəndaşlarının var qüvvələri ilə çalışmaları lazımdır (71, 1925, № 2 (100), s. 4).

O, 1927-ci ildə dərc etdirdiyi “Şərq qapısı”nın getdiyi və gedəcəyi yol” adlı məqaləsində isə qəzetin redaktoru kimi bu mətbuat orqanının taleyi barəsində öz arzularını belə ifadə edirdi: ““Şərq qapısı” ölkəmizin hər tərəfində oxunmalı, hər tərəfini öz sütunlarında göstərməlidir. Bunun üçün... qəzetəmizin tirajını mindən üç minə qədər qaldırmaq və “Şərq qapısı” ətrafında həqiqi müxbirlər ordusu toplamaq yolunda çalışmalıyıq” (71, 1927, № 15, s. 3).

Ə.Sadıqın “Şərq qapısı”na aid yazıları həmin qəzetin nəşrə başlaması və ilk illərinin inkişaf yolu haqqında tədqiqatçılara dəyərli məlumatlar verən mənbə kimi də müəyyən elmi əhəmiyyətə malikdir.

1920-ci ildən sonra yeni yaranmış ictimai-siyasi və ideoloji şəraitdə Azərbaycanın mərkəzi və digər regionlarında olduğu kimi Naxçıvanda da ibtidai, orta və peşə məktəblərinin, texnikum və ali tədris müəssisələrinin yaradılmasına və fəaliyyətinin təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. 1920-1927-ci illərdə Naxçıvanda yaşayan Ə.Sadıq da bu proseslərin fəal iştirakçılarında biri olmuşdur. O, 1920-ci ildən bir qədər sonra yaradılan birdərəcəli Ordubad şəhər məktəbində, 1921-1923-cü illərdə ordu sıralarında olarkən hərbi məktəbdə, 1926-1927-ci illərdə Naxçıvan Partiya məktəbində müəllimlik etmiş, 1924-1925-ci illərdə hətta Maarif İşçiləri Həmkar-

lar İttifaqı rayon komitəsinin sədri kimi məsul bir vəzifəni də yerinə yetirmişdir. (14, s. 312). 1925-ci ildə o, Birinci Azərbaycan müəllimlər qurultayına nümayəndə göndərilmiş və qurultayın rəyasət heyətinə seçilmişdir (9, s. 4).

Göründüyü kimi bu müddət ərzində Ə.Sadiq pe-daqoji mühitin içərisində olmuş, məktəb işini dərindən öyrənmiş, maarif sahəsində meydana çıxan yeniliklərlə yaxından tanış ola bilmişdir. Onun aşağıda bəhs edəcəyimiz maarif işləri və təhsil məsələlərinə həsr etdiyi məqalələrinin kamilliyi də məhz buradan qaynaqlanır.

Ə.Sadiqın 1923-cü ildən 1927-ci ilədək “Şərq qa-pısı” qəzetində maarif və təhsil məsələlərinə həsr olunan səkkiz məqaləsi dərc olunmuşdur.

Ə.Sadiq belə bir qəti fikirdə idi: “Ölkədə bir sevimli şeyimiz vardır ki, o da məktəblərimizdir. Bütün gələcək arzularımız yalnız ondan gözlənilir” (71, 1923, № 11, s. 1). “Həmkarlar ittifaqı və mövhumat məsələsi” adlı məqaləsində isə yazırdı ki, mövhumat və dini fanatizm “xalq xəstəliyidir”, “ondan ancaq xalqın öz oğlanlarının vasitəsi ilə qurtarmaq olacaqdır”. Bunun üçün “vətənin gözəlliyini arzu edən hər bir həmkarlar ittifaqı üzvü xalqı mövhumatdan uzaqlaşdırıb maarif-mədəniyyətə dəvət etməkliyə çağırmalıdır” (71, 1925, № 28, s. 3). Onun “Mühüm bir vəzifə”, “Qəzetəmiz və məktəb”, “Müəllimlər qurultayı qarşısında”, “Məktəb muzeyləri haqqında”, “İctimaiyyət müəllimlərinin müşavirəsi”, “Altıncı şuralar qurultayı və maarif məsələləri” adlı məqalələrində dörd məsələyə xüsusi diqqət yetirilir: məktəblərin maddi-texniki bazasının yaradılması və möhkəmləndirilməsi; yeni proqram, dərslik və tədris vəsaitlərinin hazırlanması;

səriştəli müəllim kadrlarının yetişdirilməsi; tədrisin yeni üsullarla təşkili.

Ə.Sadıq bu məsələlərə həsr etdiyi məqalələrində adı çəkilən problemlərlə bağlı özünə məxsus fikir və mülahizələrini, iradlarını, arzu və təkliflərini həm oxuculara, həm də səlahiyyətli təşkilatlara çatdırırdı. Məsələn, o, 1923-cü ildə dərc etdirdiyi “Mühüm bir vəzifə” məqaləsində (71, 1923, № 10, s. 2) üç ay yay tətildən sonra məktəblərdə dərslərin vaxtında başlamamasının səbəbini “ləvazimati-tədrisiyyə və təlimiyyənin, yəni şagirdlərə paylamaq üçün kitab, dəftər, qələm və bu kibi şeylərin mərkəzdən alınmamasında” axtarıb “Naxçıvan ölkəsinin baş idarələrinin nəzərini maarif namına olaraq” bu məsələni “tezliklə və ciddi surətdə həll etmələrini təmənna edirsə”, iki ildən sonra qələmə aldığı “Müəllimlər qurultayı qarşısında” adlı məqaləsində razılıqla yazır: “Keçən illərdə açılan məktəblərdə lazımi məktəb əşyası, bina, dərs kitabları, pedaqoji hazırlığı olan müəllimlərimiz olmadığı halda, bu gün məktəblərimiz yavaş-yavaş öz şəklinə düşə bilməkdədir. Bu müddətdə Xalq Maarif Komisarlığı tərəfindən bütün məktəblərdə az da olsa təmirat aparılaraq ləvazimat göndərilmişdir” (71, 1925, № 47, s.1).

Ə.Sadıq həmin məqaləsində onu da xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, məktəblərin maddi-texniki bazası nə qədər möhkəm olursa-olsun, onun “mükəmməliyinə hər şeydən daha artıq müəllimlərin çalışması təsir edə bilər”.

Müəllifin “İctimaiyyət müəllimlərinin müşavirəsi” və “Məktəb muzeyləri haqqında” adlı məqalələrində məktəbin aparıcı siması olan müəllimlərin yeni tədris üsullarını tətbiq etmələrinin vacibliyi, mükəmməl tədris proqramlarının hazırlanması, təkmilləşmək üçün xüsusi kurs-

lardan keçməsi, ictimai işlərdə fəal iştirak etməsi, dərslər kitabları, xəritələr, diaqramlar, müxtəlif fənn kabinetlərini təşkil etməsi məsələlərinə toxunulur və onlara bəzi faydalı tövsiyələr verilir. “Müəllimlərin bəzisi bu fikirdədirlər ki, mərkəzdən uzaqda qalmış bir kənddə məktəb muzeyi (fənn kabinetini – F.X.) düzəltmək olmaz. Halbuki bunun mərkəzə uzaq-yavuqluğunun heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Və məktəb muzeyi düzəltmək üçün də heç bir o qədər şey tələb olunmur. Tələb olunan şeylərin çoxusu təbiətdən alınmalıdır. Məktəb tərəfindən tədarük olunacaq şeylər kağız, qələm, mıx, boya və bu kibi adi, hər yerdə əldə edilməsi mümkün olan şeylərdir” (71, 1926, № 29, s. 2).

1922-ci ilin avqust ayının 28-də Naxçıvanda keçirilən Birinci Ölkə Maarif Qurultayının qərarı ilə 1 noyabrda burada Müəllimlər Seminariyasının açılması, 1923-cü ildə isə həmin seminariyanın bazasında darülmüəlliminin (texnikumun) yaradılması Naxçıvanın maarif tarixində əlamətdar bir hadisə idi. Həmin ilin dekabr ayında darülmüəlliminin Ordubada köçürülməsi qərara alındı və bu köçürmə 1924-cü ilin sonunda reallaşdı. Maarif Komissarlığının həmin qərarı ordubadlılar tərəfindən böyük sevincə qarşılandı. Bu sevincin ifadəsi və texnikumun Ordubaddakı fəaliyyəti əslən ordubadlı olan və orada yaşayan Ə.Sadıqın “Naxçıvan Darülmüəllimini Ordubadda” və “Qazanılmış böyük müvəffəqiyyət” adlı məqalələrində öz əksini tapdı. Adı çəkilən birinci məqalədə müəllif əsaslandırmağa çalışırdı ki, il yarım qədər fəaliyyət göstərən Naxçıvan Darülmüəllimini “tərəqqi edib özünü ehtiyacdən qurtara bilmədi”, şagirdlərin pansion şəraiti tədris işləri qədər “nizamsız bir surətdə” həyata keçirildi. Ona görə də “Ordubadda məktəbə yaranacaq

qədər bina, sinif ləvazimatı, həmçinin başqa vəsait və zəngin məktəb kitabxanası və bu kibi şeylərin olması Ordubadın təmiz, əlverişli abü havasında qurulan darülmüəlliminin yeni ruh ilə yaşayacağını əmin edir” (71, 1924, № 41, s, 4).

Ordubad Darülmüəllimininə həsr etdiyi ikinci məqaləsində Ə.Sadiq bu təhsil müəssisəsinin müəllim kadrlarının hazırlanmasındakı uğurlarına böyük ümid bəslədiyini bildirərək yazır: “Darülmüəlliminimizdən gözlədiyimiz ümidlər çoxdur... Darülmüəllimininə bütün kəndlilərimiz bir ümid yuvası kibi baxaraq səbirsizliklə oradan yetişəcək zəhmət məktəbinə yararlı müəllimlər gözləyirlər” (71, 1925, № 15, s, 3).

Maarif işləri və təhsil məsələlərinə aid yazdığı məqalələrinin təhlili onu təsdiqləyir ki, Ə.Sadiqın “Şərq qapısı” qəzetinin maarifçilik ruhunun formalaşması və inkişafında da özünə məxsus payı vardır.

Ə.Sadiqın teatr aləmi ilə ilk tanışlığı da həyatının Naxçıvan mərhələsində başlamış və sonralar da incəsənətin bu sahəsi ilə əlaqəsini kəsməmişdir. O, 1924-1925-ci illərdə Naxçıvan şəhər teatr klubunda müdir işləmiş, 1944-1945-ci illərdə “Təbrizdə ikən şəhərin mədəni inkişafında fəal çalışmış, orada teatra rəhbərlik etmişdi” (14, s. 312). Ə.Sadiqın Naxçıvanda göstərilən müxtəlif teatr tamaşalarında həvəskar aktyor kimi iştirak etməsi haqqında da məlumatlar vardır (71, 1926, № 30, s. 4). Onun Təbrizdə olduğu illərdə yazdığı “Təbriz teatrı tarixindən” adlı oçerki isə həmin teatr haqqında ortaya qoyulan ən dəyərli elmi əsərlərdən biridir (65, s. 217-227). Bu da təsadüfi deyildi. Çünki Ə.Sadiq 1925-1928-ci illərdə fəaliyyət göstərən Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin ən

fəal üzvlərindən biri kimi ilk dəfə elmi mühitə məhz burada qədəm qoymuşdur. AMEA Naxçıvan Bölməsinin təməli hesab etdiyimiz həmin müəssisədə bir sıra elmi mövzuların müzakirəsində iştirak edən Ə.Sadıq hətta burada keçirilən iclasların dördündə katiblik işini də icra etmişdir (22, s. 93). Bütün bu faktları nəzərə alsaq, Ə.Sadıqın 1923-1927-ci illərdə “Şərq qapısı” qəzetində teatrla bağlı məqalələr dərc etdirməsini təsadüfi bir hal hesab etmək olmaz. “Teatro nədir?”, “Ordubad teatrosu”, “Qaplan paşa”, “Azərbaycan aktyorları Naxçıvanda” adlı məqalələri nəzəri səviyyəsi və Naxçıvan teatr mühitini işıqlandırması baxımından indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu baxımdan müəllifin qəzetin iki nömrəsində ardıcıl olaraq dərc olunan “Teatro nədir?” adlı məqaləsi daha çox diqqəti cəlb edir. Məqalənin əvvəlində narahatçılıqla qeyd olunur ki, mədəni millətlərdə məktəb qədər əhəmiyyətli sayılan teatr “bizlərdə oyuncaq yerində sanılır” (71, 1923, № 17, s. 2). Halbuki, müəllifin fikrincə, teatr “hər şeyi əyləncə tərifi ilə göstərər ki, tamaşaçı olan bir kəs onu almaqdan əsla yorulmaz. Bu da acı bir davanı şirin xörəklər içərisində damağa qida etməkdən başqa bir şey deyildir. Teatrodə hər bir kəs gülməsini icab etdirən gülünc hərəkətləri seyr etdikdə kəndisində o hərəkəti araşdırmaqdan bitərəf duramaz”.

Göründüyü kimi, müəllif teatrın böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olduğunu məxsusi olaraq dəyərləndirir və bir qədər də dərinə gedərək qeyd edir ki, əgər insanların tərbiyəsində və pərvəriş tapmasında birincisi ana tərbiyəsi, ikincisi məktəbdirsə, üçüncüsü isə teatrdır.

“Teatr böyüklərə də bir məktəbdir, həm də bir məktəbi-ədəbdir” qənaətində olan Ə.Sadıq teatrın digər baxım-

lardan insanlar üçün əhəmiyyətini də oxuculara çatdırır. O göstərir ki, teatr insanları həyata şövqləndirir, buraxdığı səhləri islah etməyə sövq edir, “dünyanı at, axirəti tut” şüarına xatimə bağışlayıb, həyatda hamının çalışmasını təşviq edir”, tamaşaçılara “keçmiş tarixi və həmçinin uzaq məmləkətlərdəki insanların tərzi-məişətini göstərir” ki, bu da onların “öz keçmiş tarixini bilib hər bir qövmlə olan tarixi əlaqəsini anladıqdan sonra millətini sevib onun gələcəyinin gözəlləşməsi yolunda çalışmağı kəndinə lazım bilməsində” yardım edir.

Bütün bu izahatlardan sonra Ə.Sadiq Naxçıvan şəraitində teatra diqqətin artırılmasının vacibliyini vurğulayaraq məqaləsini belə bitirir: “Hər bir köyümüzdə teatro yapmalı, zəhmətkeşlərimizi və bu sırada qadınları ona alışdırmalıyıq”.

Ə.Sadiq öz yazılarında Naxçıvan respublikasının ayrı-ayrı şəhər, rayon və kəndlərində mövcud olan teatrların fəaliyyəti ilə də maraqlanır, bu teatrların problemlərindən bəhs edir, nümayiş etdirdikləri tamaşalara rəyini bildirir, Azərbaycanın məşhur aktyor və aktrisalarının Naxçıvana qastrollarından söz açırdı. Məsələn, o, 1923-cü ildə “Şərqi qapısı”nın 4 noyabr tarixli 13-cü nömrəsində dərc etdirdiyi “Ordubad teatrosu” məqaləsində özünə məxsus müəyyən uğurlar qazanan həmin teatrın yerləşdiyi binanın “xərabə bir hala” düşməsinə diqqətə çatdırıb “Naxçıvan sənayeyi-nəfisə şöbəsinin iki ildən bəri bu barədə etdiyi hədsiz vədlərin yalnız dildə qalmasından” bəhs edirsə, başqa bir yazısında Azərbaycan Türk Akademik Teatrının Ordubada gələrək burada yerli teatr həvəskarlarının iştirakı ilə türk dramaturqu Namiq Kamalın “Gülnehal” əsərini “Qaplan paşa” adı ilə tamaşaya

qoymasından söz açır. Məqalədə əsərin mövzu, ideya və məzmunundan ətraflı şəkildə məlumat verilir, pyesin ictimai-siyasi əhəmiyyəti açıqlanır, sonda isə rolların ifaçıları təqdir olunur: “Qaplan paşa rolunu Sidqi tam məharətlə ifa etdi. Muxtar bəy rolunda Həsənqulu, Zülfüqar bəy rolunda Məhəmmədəli, molla rolunda Qəzənfər, Qara Vəli rolunda Əbülfəz, zabit rolunda Məhəmməd, Abbas, Ziya artıq dərəcədə yaxşı idilər. Qadınlardan Səlbi hər dəfəkindən artıq müvəffəqiyyətlə oynadı” (71, 1926, № 18, s. 3).

Ə.Sadığın Ordubad teatrının yaradıcı heyəti ilə sıx əlaqələri var idi. Məhz buna görə də teatrın istedadlı aktyoru İsmayıl Həsənəliyevin vaxtsiz vəfatı onu çox kədərləndirmişdi və bu münasibətlə yazdığı nekroloqu belə bitirirdi: “Böylənçi dəyərli müəllim və aktyorun əldən getməsi maarif cəbhəsində böyük itkidir” (71, 1925, . № 44, s, 3).

Ə.Sadığın teatr mövzusunə həsr etdiyi “Azərbaycan aktyorları Naxçıvanda” adlı məqaləsi də əhəmiyyətli bir məsələyə həsr olunmuşdur. Məqalədən aydın olur ki, 1927-ci ilin aprel ayında Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının bir qrup tanınmış sənətkarları Sidqi Ruhulla, Ülvi Rəcəb, Rza Təhmasib, Bağır Cabbarzadə, İsmayıl Hidayətzadə, Rza Əfqanlı, Məhəmməd Nuri, Aslan Tahirov, Məmməd Əlili, Əli Qurbanov, Məmmədveli Vəlixanlı, Ağahüseyn Rzayev, Hacıməmməd Qafqazlı, Yeva Olenskaya, Panfiliya Tanailidi, Cəvahir xanım, Qəmər xanım və başqaları Naxçıvana qastrola gəlmiş və burada çox böyük ehtiramla qarşılanmışlar. Bunu müəllifin böyük səmimiyyətlə yazdığı aşağıdakı sətirlərdən duymaq çox da çətin deyil: “Bir həftədən artıqdır ki, Naxçıvan Bakı

olmuşdur. Türk, fransız, ingilis, rus, alman həyatından alınmış dünya teatrının inciləri Naxçıvan şəhərində nümayiş etdirilir. Naxçıvanda hər gün, hər yerdə teatr haqqında mübahisələr və söhbətlər edilir... Aktyorlara küçədə rast gələn hər kəs deyir: “Xoş gəlmisiniz, yenə də gəlin!” (71, 1927, № 17, s. 3).

Ə.Sadiq Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının Naxçıvana qastrolu zamanı burada nümayiş etdirilən “İki yetim”, “Müfəttiş”, “Qaçaqqlar”, “Hamlet”, “Otello”, “Tələbələrin kələyi”, “Hacı Qara”, “Ölülər” tamaşaları haqqında orijinal və maraqlı mülahizələrini bildirməklə yanaşı, yuxarıda adları çəkilən sənətkarların ifa etdikləri Kefli İskəndər, Mir Bağır ağa, Hacı Həsən, Cəlal, Əsgər bəy, Kərbəlayi Vəli, Bobçinski, Qrafinya, Otello, Yaqo, Osip kimi obrazların tamaşaçıların şüurunda dərin iz buraxdığını da vurğulayır.

Məqalənin məzmunundan çıxan ümumi nəticə budur ki, Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının Naxçıvana qastrolu zamanı göstərilən tamaşalar burada ədəbi-mədəni mühitə yeni ab-hava gətirmiş, Naxçıvan teatrının gələcək fəaliyyəti və inkişafına özünə məxsus töhfələr vermişdir.

Ə.Sadiq məqalələrinin birində yazırdı: “Mədəni-maarif işlərinin genişlənməsi və müxbirlər dərnəklərinin fəaliyyəti nəticəsində Naxçıvanda da gənc qələmlər yetişməyə başlamışdır” (71, 1928, № 38, s. 2). Bu, həqiqətən belə idi. Keçən əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvanda yaşlı və gənc ədəbi qüvvələrin bir qismi Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin nəzdində fəaliyyət göstərən ədəbiyyat bölməsinin, bir qədər sonra həmin cəmiyyət tərəfindən yaradılan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin ətrafında birləşirdilərsə, digər qismi müstəqil və sərbəst şəkildə

yaradıcılıqla məşğul olmağa üstünlük verirdi. Həmin illər Naxçıvanda ədəbi qüvvələri öz ətrafında sıx surətdə birləşdirməyi bacaran bir cəmiyyətin yaradılmasına böyük ehtiyac var idi. Təəssüf ki, sovet hökumətinin diqtəsi ilə Azərbaycanın digər regionlarında olduğu kimi Naxçıvanda da yaradıcı qüvvələr, xüsusilə yaşlı nəsil tərəfindən birmənalı şəkildə qarşılanmayan “Qızıl qələm” Cəmiyyətinin yaradılmasına təşəbbüs göstərildi.

Naxçıvanda ədəbi təşkilatların yaradılmasında həmişə fəallıq nümayiş etdirən Ə.Sadıq ““Qızıl qələm” ədəbiyyat Cəmiyyəti” adlı məqaləsini bu təşəbbüsün həyata keçirilməsi məsələsinə həsr etmişdir. Müəllifin fikrincə, bu cəmiyyət gələcəkdə “ədəbiyyatı... köhnə və quru şəkildən çıxararaq bugünkü işçi-kəndlilərin ruhunu oxşayan həyati bir şəkə salacaqdır” (71, 1928, № 38, s. 2). Şübhəsiz ki, o dövrün ideoloji tələblərinin təsiri ilə irəli sürülən bu iddia yanlış idi.

Ə.Sadıqın 1923-1927-ci illərdə “Şərq qapısı”nda dərc etdirdiyi məqalələrinin müəyyən qismi mətbuat, maarif və mədəniyyət məsələlərindən fərqli olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında sovetlər və həmkarlar təşkilatı, kənd təsərrüfatı və sənaye, nəqliyyat, abadlaşdırma və məişət məsələlərinə həsr olunmuşdur. Onun “Həmkarlar ittifaqı və mövhumat məsələsi” (71, 1925, № 28, s. 3), “Möhkəmlətməli bir cəbhə” (71, 1926, № 19, s. 1), “Beşinci Naxçıvan şuralar qurultayı” (71, 1925, № 15, s. 3), “Altıncı şuralar qurultayı və maarif məsələləri” (71, 1927, № 7, s. 2), “Mətbuat” (71, 1926, № 17, s. 1-2), “Kənd nə cür dəyişilməlidir” (71, 1926, №18, s. 1), “Kənd təsərrüfatını mədəniləşdirmək işində müxbirlərin vəzifəsi” (71, 1927, № 19, s. 1), “Mütəxəssis “nəqliyatçılar” (71, 1926,

№ 30, s. 1) adlı məqalələrində bu məsələlər ətraflı şəkildə işıqlandırılmış, günün aktual problemləri kimi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Ə.Sadıqın həmin məqalələrində qaldırılan məsələlər, irəli sürülən arzu və təkliflər, etiraz və iradlar aid təşkilatlar tərəfindən nəzərə alınmış və adı çəkilən sahələrdə müəyyən islahatların aparılmasına və bəzi yeniliklərin tətbiq edilməsinə, şübhəsiz ki, öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Ə.Sadıq 1927-ci ildən sonra yaradıcılığının Bakı mərhələsində yazıçılıq fəaliyyətinə də başlamış, “Mingəçevir” romanı ilə yanaşı bir sıra hekayə və xatirələrini də qələmə almışdır. Göründüyü kimi Ə.Sadıq “yazıçılığa müxbirlikdən başlamışdır. Müxbirlik isə ona həyatilik və operativlik hissi aşılamaş, onun bütün qüvvəsini müasir məsələlər ətrafında toplamağa kömək etmişdir” (9, s. 5). Məhz buna görə də cəsarətlə demək olar ki, sonralar Azərbaycanda publisistikanın görkəmli nümayəndəsi və tanınmış yazıçısı səviyyəsindəki yüksələn Ə.Sadıqın həyatının Naxçıvan mərhələsi onun yaradıcılıq məşqlərini keçirdiyi ilk məktəb rolunu oynamışdır.

2021

III BÖLMƏ

MƏTBUAT, MAARİF VƏ MƏDƏNİYYƏT

3.1.NAXÇIVANDA DÖVLƏT TARİX MUZEYİNİN YARADILMASI VƏ ONUN FƏALİYYƏTİNİN İLK İLLƏRİNƏ AİD BƏZİ SƏNƏDLƏR. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin yaradılması üçün Naxçıvan MSSR Xalq Komissarlar Soveti tərəfindən 30 oktyabr 1924-cü il tarixli qərar verilmişdir (47, v. 42). Lakin indiyədək həmin qərarın 1926-cı ilin əvvəllərinə qədər yerinə yetirilməsini təsdiq edən heç bir sənədə rast gəlməmişik. Bizə bəlli olan yalnız odur ki, bu qərarla “Naxçıvan MSSR Xalq Maarif Komissarlığına tapşırılmışdır ki, ayrı-ayrı evlərdə və şəxslərdə saxlanılan tarixi, etnoqrafik əhəmiyyətə malik əşyaların muzeydə mühafizə edilməsi üçün tədbirlər görsün” (63, s. 6).

Araşdırmalardan o da aydın olur ki, muzeyin fəaliyyət göstəməsi üçün 1926-cı ilədək heç bina da ayrılmamışdır. Az-çox əldə edilən materiallar Naxçıvan MSSR Maarif Komissarlığının 1925-ci ildə yaradılan Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti (NTTC) üçün “ayırdığı otaqlardakı şkaflarda saxlanılırdı” (28, s. 118). Əslində Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin (ATTC) Nizamnaməsinə görə bu muzeyin işinə rəhbərlik etmək NTTC-nin üzərinə qoyulmuşdu. Odur ki, NTTC təsis edildikdən sonra Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin təşkili işində bir canlanma əmələ gəlmiş, onun fəaliyyətə başlaması üçün əlverişli imkanlar yaranmışdır. Muzeyin təşkil olunması və işə başlaması ilə bağlı məlumat və sənədlərə 1926-cı ildən etibarən rast gəlinir. Bir məsələyə aydınlıq

gətirdikdən sonra həmin məlumat və sənədlərin bəzisinin tam mətnini oxucuların diqqətinə çatdırmağı məqsədə uyğun hesab edirik.

NTTC-nin 10 noyabr 1925-ci ildə Cəmiyyətin elmi katibi Mirbağır Mirheydərzadənin sədrliyi, Seyid Səbrinin katibliyi ilə keçirilən 25 nəfər üzvün iştirak etdiyi iclasının gündəliyinə salınan muzeylə bağlı məsələ barəsində yazılır: “Arxeoloji bölməsinin Bürçün (Xanlıq minarəsinin) muzey olması və minarənin lazımi təmiri haqqında etdiyi pişnihadı (*təklifi – F.X.*) və asari-ətiqələr qoyulması haqqında bir-iki mülahizat və arzusu oxundu” (51, v. 29).

Bu məsələnin müzakirəsindən sonra qəbul edilən qərar isə belə idi: “İclas ümumiyyətlə qəbul edib təsdiq edir. Və əlavə edilir ki, arxeoloji seksiyası həmin barədə smeta tərtib edib idarəyə versin. Cəmiyyətin idarəsi də lazımi yerinə müraciət etsin”.

Altı aydan bir qədər artıq müddət keçdikdən sonra NTTC-nin 20 aprel 1926-cı ildə keçirilən iclasında bu məsələyə bir də qayıdılır. Həmin iclasın protokolunda yazılır: “Muzey barəsində və onun intizam xüsusunda danışıldı. Qət olundu: Muzey üçün lövhə yazıb vurulması. Muzeyxananın həftədə 2 gün (cümə və bazar ertəsi) saat 9-dan 2-yə qədər açıq olması qəbul olundu” (51, v. 21).

Burada Naxçıvan XKS-nin 30 oktyabr 1924-cü il tarixli qərarı ilə yaradılan indiki Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyindən söhbət getmir. Çünki həmin muzey bu iclasın keçirildiyi günədək, yəni 20 aprel 1926-cı ilədək “fəaliyyət göstərmək imkanına malik olmamışdı” (61, s.187).

Protokoldan açıq-aşkar görünür ki, həmin “muzeyxana” Möminə xatın türbəsində təşkil edilmişdir ki, bu da təsadüfi deyildi. Çünki o dövrün ziyallıları xalqı maarif-

ləndirməkdə muzeylərin rolunu yüksək qiymətləndirir, hətta məktəblərdə də muzeylərin təşkilinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Cəmiyyətin fəal üzvü, sonralar istedadlı yazıçı kimi tanınan Əvəz Sadıq elə o vaxt “Şərq qapısı” qəzetinin 3 oktyabr 1926-cı il tarixli nömrəsində dərc etdirdiyi “Məktəb muzeyləri haqqında” adlı məqaləsində nahaq yerə yazmırdı ki: “Məktəb muzeyləri şagirdlərə bir çox yeni biliklər verərək onları orada çalışdırmaqla əldə etmiş olduqları bilikləri daha da möhkəmlədir. Məktəb muzeyi məktəbdə müəllimlər tərəfindən aparılan işlərin hesabatını aydın göstərən bir vasitə olduğu kimi aparılacaq mədəni maarif işlərinə rəhbərlik etmək rolunu da üzərinə ala bilər”.

Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin fəaliyyətini təmin etmək üçün ilk qəti addım Naxçıvan MSSR XKS tərəfindən atılmışdır. Bu barədə əlimizə gəlib çatan rus dilində olan rəsmi arxiv sənədində yazılır:

“Protokol № 1. Xalq Komissarlar Şurasının 6 yanvar 1926-cı il iclası. Sədr XKS Sultanov, Katib Rəhmanov.

Eşidildi: 7. Vətəndaş Əlibəyovun muzeyini respublikanın mülkiyyətinə verilməsi haqda Rəhmanovun məruzəsi.

Qət olundu: 7. Vətəndaş Əlibəyovun muzeyi respublika mülkiyyətinə qəbul edilsin. Ayda 40 manat məvaciblə vətəndaş Əlibəyov ömürlük olaraq muzeyin direktoru təyin edilsin. Maaş Naxçıvan XKS-nin ehtiyat fondundan verilsin. Muzeyin təhvil alınması üçün Həsənzadə, Mirheydərzadə, Hacılarov, Əliyarov, Rəhmanovdan ibarət komissiya təşkil edilsin. Sədr (imza), katib (imza)” (45, v. 4).

Beləliklə, B.Əlibəyovun şəxsi muzeyi dövlət statusu alaraq tarix muzeyi kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır. Bu muzey haqqında ATTC-nin üzvü, professor V.M.Sısoyevin “1926, 1927-ci illərdə Naxçıvan Respublikasına səyahətə dair hesabatı”ndan ətraflı məlumat almaq mümkündür. V.M. Sısoyevin rus dilində yazılan hesabatının Naxçıvan muzeyinə aid hissəsinin tərcüməsini oxucuların diqqətinə çatdırırıq:

“Naxçıvanın diqqətəlayiq yerlərindən biri də B.Əlibəyovun topladığı materiallar əsasında yaradılmış qədim maddi mədəniyyət və məişət əşyalarından ibarət olan muzeydir. Muzey onun demək olar ki, şəhərin mərkəzində olan şəxsi evində yerləşir. Ev Naxçıvan üçün səciyyəvi olan müxtəlif ölçülü yumuru formada dəmir bəzəklərlə bəzədilmiş darvazadan keçməklə gedilən bağın ortasındadır. Muzey 2 otaq və çox da böyük olmayan keçid dəhlizdə yerləşir. Muzey Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığının ixtiyarındadır. Mühafizəçisi isə B.Əlibəyovdur.

Muzeydə ölkənin (*Naxçıvan Respublikası nəzərdə tutulur – F.X.*) etnoqrafiya, tarix və arxeologiyasına aid olduqca maraqlı materiallar vardır: yaxşı qədim qızıl sırqalar, böyük qədim xalçalar, qələmkarlar, qədim şərq fars parçaları (qumaş), qədim silahlar, gümüş və səfəvilərə məxsusluğu üstünlük təşkil edən az miqdarda şikkə kolleksiyası, XIX əsrin əvvəllərində torpaq mülkiyyətinə aid bir neçə farca fərman, qəhvəyi rənglənmiş bir kiçik kərpic və s.

Yeri gəlmişkən üzərində mixi yazı olan naxışlı silindir, “Şamaş” adlı qara daş, İ.İ.Meşşaninovun müəyyənləşdirdiyi İştər ilahəsinin kahinləri xüsusilə diqqətəlayiqdir. Silindir, görünür, çox uzaq keçmişə, yəni təxminən xristian erasından 1000 il əvvələ, hətta lap əvvələ aiddir.

Bütün şeylər nümunəvi təmizlik və nizamla saxlanılır. Amma təəssüf ki, əşyalar tam sistemli şəkildə yerləşdirilməyib. Bundan başqa heç bir əşya nömrələnməyib, inventar kimi mövcud deyil. Böyük əksəriyyət təşkil edən əşyaları yerindən götürüb başqa yerə qoymaq olur. Məsələn, sikkələr sadəcə olaraq stolun üstünə düzülmüşdür və hər kəs onları əlinə götürür. Şeylərin mənşəyi çox nadir hallarda dəqiqliklə müəyyənləşdirilir.

B.Əlibəyov bu əşyaları Naxçıvan ölkəsində özünün əvvəlki çoxillik xidməti dövründə toplamışdır. O, çox böyük kolleksiya yığmış, ancaq 1918-1920-ci illərin hadisələri, xüsusilə türklərin hücumu zamanı (*müəllif düz yazmır, türklər Naxçıvana hücumu yox, Naxçıvan türklərini müdafiəyə gəlmişdilər – F.X.*) ondan hər şey alınmış və Qarsa aparılmışdır. (*Çox güman ki, həmin əşyalar ondan zorla yox, təhlükəsizliyi təmin edilmək məqsədi ilə alınmışdır. Çünki B.Əlibəyovu yaxından tanıyan filologiya elmləri namizədi L.Hüseynzadənin 2005-ci il iyun ayında bizimlə söhbəti zamanı xatırladığına görə, B.Əlibəyov Qarsda səfirlikdə hansısa bir vəzifədə işləyirmiş və Qarsla əlaqələri yaxşı imiş – F.X.*). Sonra B.Əlibəyova əşyaların bir hissəsini geri qaytarmaq müyəssər olmuşdur. Ancaq onun kolleksiyasının xeyli hissəsi qarət olunmuşdur. (*Müəllif kolleksiyanın Qarsdamı, gətirilərkən yoldamı qarət olunmasından bəhs etmir – F.X.*).

Əşyaların çoxu yerli mənşəlidir, Naxçıvan ölkəsinə aiddir, lakin İrana, hətta Çinə aid də əşyalar vardır. Muzeyi inventarlaşdırmaq və xalq maarif komissarlığına təhkim etmək zəruridir.

Hər halda muzey Naxçıvanın diqqətəlayiq yerindədir və çox az şəhər belə muzeyi ilə öyünə bilər” (12, s. 100).

V.M.Sısoyevin diqqət yönəltdiyi “muzeyi inventarlaşdırmaq” məsələsi NTTC-nin 12 fevral 1927-ci il tarixli iclasında qaldırılmışdı. Lakin nədənsə B.Əlibəyov bu işə maraq göstərməmişdi. Buna görə də iclasda belə bir qərar qəbul edilmişdi: “Muzey inventarlarını tərtib edib göndərmək haqqında muzey müdiri Balabəy Əlibəyov müvafiqət etmədiyindən Cəmiyyət tərəfindən bu barədə xalq komissarlar şurasına yazıb müraciət edilsin” (51, v. 11).

Naxçıvan MSSR XKS NTTC və tarix muzeyinin maddi baxımdan təmin edilməsi məsələsini də həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Bu barədə rəsmi arxiv sənədləri vardır:

BİRİNCİ: “Protokol № 30. Naxçıvan MSSR Xalq Komissarlar Şurasının 16 noyabr 1926-cı il iclası. Sədr Musayev.

Eşidildi: 4. Muzeyin direktoru yoldaş Əlibəyov və Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin katibi Mirheydərzadə üçün vəsaitin (pulun) axtarılması haqqında.

Qət olundu: 4. Muzeyin direktoru yoldaş Əlibəyov və Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin katibi yoldaş Mirheydərzadənin diqqət mərkəzində olan maaşı ilə bağlı məsələnin qəti həllinədək Xalq Maliyyə Komissarlığına təklif edilsin ki, müvəqqəti olaraq onlara Dövlət Bankındakı cari ilin əlavə faiz məbləğindən maaş versin. Sədr (imza), katib (imza)” (43, v. 33).

İKİNCİ: “Protokol № 8. Naxçıvan Xalq Komissarlar Şurasının 17 may 1927-ci il iclası. Sədr: Musayev.

Eşidildi: Muzeyin direktoru Balabəy Əlibəyovun məvacibi haqqında.

Qət olundu: Muzeyin direktoru B.Əlibəyova 100 manat verilsin. Sədr: (imza), katib: (imza)” (46, v. 20).

Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanda dövlət muzeyi fəaliyyətə başlayandan sonra NTTC nəinki arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri, həm də ekspedisiyalarla bağlı sənəd, siyahı və fotoşəkillərin də bu muzeyə təhvil verilməsi üçün qətiyyətli qərarlar çıxarmış, hətta Naxçıvana aid olan materialları Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyindən Naxçıvan muzeyinə qaytarılmasını tələb etmiş və qismən buna nail olmuşdur. Bütün bunlar NTTC-nin iclas protokollarında öz əksini tapmışdır:

“Protokol № 24. 28 iyun 1926.

Eşidildi: Xaraba Gilanda iyunun 18-dən 28-nə kimi həfriyyat və tapılmış materiallar barəsində professor Sısoyevin məruzəsi.

Qət olundu: Həmin həfriyyatdan çıxarılan və aktda göstərilmiş şeylərin elmi tədqiqatı qurtardıqdan sonra Naxçıvan muzeyinə göndərməli”.

“Protokol № 29. 12 sentyabr 1926.

Eşidildi: Leninqraddan (*indiki Sank-Peterburq – F.X.*) gəlmiş professor Millerin Qızılvəngdə həfriyyat aparmasına icazə verilməsi haqqında.

Qət olundu: Müzakirə və müşavirədən sonra müşarileyhin Qızılvəngdə həfriyyat aparmasına və lazım gördüyü məhəllərin fotoqrafı əkslərini almağa icazə verilməsi qət olundu, bu surətdə ki, həfriyyat nəticəsində əldə edilmiş şeylərdən bir hissə Naxçıvan muzeyinə verilsin”.

“Protokol № 30. 25 sentyabr 1926.

Eşidildi: Millerin Qızılvəngin tədqiqi haqqındakı məruzəsi.

Qət olundu: 3. Qızılvəngdə icra olunmuş rəsm-lərdən bir nüsxə Naxçıvan muzeyinə verilsin. 4. Edilən məruzə haqqında çıxarılacaq kitabdan bir nüsxə maarif komissarlığına, bir nüsxə Cəmiyyətə və bir nüsxə də muzeyə verilsin. 5. Tapılan şeylər Azərbaycanda tədqiq edildikdən sonra bir qədər də Naxçıvan muzeyinə verilsin”.

“Protokol № 37. 24 iyul 1927.

Eşidildi: Qıvraq dairisi Şahtaxtı kəndində Govurqalasıdan tapılmış şeylər haqda və oraya tədqiq üçün getmiş M.Mirheydərzadənin məruzəsi.

Qət olundu: Tapılmış saxsı qablar müayinə edilib muzeyə verilsin”.

Qeyd edək ki, NTTC-nin təşəbbüsü ilə aparılan “qazıntılar nəticəsində əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələrinin bir qismi hazırda Naxçıvan MR Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılır” (62, s. 64).

1926-cı ildə “Şərq qapısı” qəzetinin 3 mart tarixli 7-ci nömrəsində belə bir “Bildiriş” dərc edilmişdir: “Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti idarəsi ümum vətəndaşlara müraciət edib xahiş edir hər kəsdə keçmiş tarixlərə aid, ələlxüsus ölkəmizin tarixini göstərən köhnə kitablər, sənəd və fərmanlar, hekayə və rəvayətlər, qədim sikkələr, əski əl sənayeləri varsa, gətirib məccani və ya qiyməti ilən maarif komissarlığında Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti idarəsinə versinlər”.

Bu fakt onu sübut edir ki, NTTC təkcə arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkara çıxarılan maddi mədəniyyət nümunələri ilə yox, həm də təbliğat və təşviqat vasitəsilə ayrı-ayrı vətəndaşlardan toplanılan materiallarla Naxçıvan tarix muzeyini zənginləşdirməyə səy göstərmişdir.

Onu xüsusilə vurğulamaq istəyirik ki, Naxçıvanda dövlət tarix muzeyinin yaradılması və varlığının ilk illərində onun fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsində NTTC-nin elmi katibi M.Mirheydərzadənin böyük xidmətləri olmuşdur. Bu xidmətləri nəzərə alınaraq o, Naxçıvan MSSR Xalq Maarif Komissarlığının 27 avqust 1930-cu il tarixli 362 nömrəli əmri ilə həmin muzeyə direktor təyin olunmuşdur. M.Mirheydərzadə direktor işlədiyi 15 il ərzində muzeyin ekspozisiyası və arxivini zənginləşdirməklə yanaşı, maddi mədəniyyət nümunələri üzərində ciddi elmi araşdırmalar aparmış, muxtar respublikanın ayrı-ayrı ərazilərinə ekspedisiyalar təşkil etmiş, eyni zamanda Naxçıvana ezam olunmuş azərbaycanlı və əcnəbi arxeoloqlara bələdçilik etmişdir.

Oxucuların diqqətinə çatdırdığımız bu fakt və məlumatlar, həmçinin rəsmi arxiv sənədləri sübut edir ki, Naxçıvanda dövlət tarix muzeyinin yaradılması çox da asan başa gəlməmişdir. Bu sənədlər həm də muzeyin təşkilində və ilk illərdəki fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsində müxtəlif təşkilat və ziyalıların xidmətləri haqqında bugünkü oxuculara dolğun məlumatlar verir.

2020.

3.2.“ŞƏRQ QAPISI” QƏZETİNİN İLK MÜXBİRLƏRİNDƏN BİRİ: SEYİD SƏBRİ. S.Səbriyə aid olan arxiv sənədlərində onun mətbuatla əlaqəsi və müxbirlik fəaliyyəti haqqında heç bir məlumata rast gəlməmişik. Halbuki o, 1921-ci ildən Naxçıvanda nəşrə başlayan “Şərq qapısı” qəzetinin müxbirlərindən biri olmuş, nəinki təkcə bu qəzətdə, hətta Tiflisdə şıxan “Yeni fikir” qəzetində də bir sıra yazılarını dərc etdirmişdir.

S.Səbrinin ədəbi-mədəni və siyasi mühitə daxil olmasında müasiri Ərbab Məhəmməd Əkbərovun xüsusi rolu olmuşdur. Bunu S.Səbrinin aşağıdakı sözlərindən anlamaq çətin deyil: “Mən ibtidai məktəbdə oxuduğum zaman həmin Ərbabın vasitəsilə dükana (Ərbabın dükanı nəzərdə tutulur – F.X.) cəlb olunub buraya gələn qəzet və jurnalları xalq arasında yaymağa (satmağa) başlamışdım... Dükanın mahiyyəti iki mənə, iki amal daşıyırdı. Bunlardan biri ailə dolanışığı, ikincisi isə o zamanın ziyalı və inqilabçıların bir növ ziyarətgahı kimi sayılırdı. Onlar tək-tək və ya üçlükdə bu dükanda görüşər, danışar və məsləhətləşərdilər. Bu iki-üç nəfərin söhbət və məsləhətləri digər iki-üç nəfərə Ərbabın vasitəsilə çatdırılırdı” (69, s. 4).

Anlaşılan budur ki, Ərbabın yanında gördüyü və söhbətlərini eşitdiyi “ziyalı və inqilabçılar” bolşevik meylli sosial-demokratlar imiş və onların söhbətləri S.Səbrinin xoşuna gəlirmiş. Çünki özünü fəhlə və kəndlilərin havadarı elan edən bolşeviklər və onlara bənzəyən sosial-demokratlar proletar yazıçısı M.Qorki demişkən, “həyatın dibindən” çıxan seyid səbrilər üçün cəzbedici idi. S.Səbrinin sonralar yazacağı əsərlərinin mənəvi qidası da məhz bu nöqtədən başlamışdır.

Göründüyü kimi S.Səbrinin mətbuat aləmi ilə tanışlığı da Ərbabın sayəsində olmuşdur. O, Ərbabın məsləhət gördüyü qəzet və jurnalları satarkən mətbuat aləminə daxil olmaya bilməzdi. Öz yazdıqlarından da aydın olur ki, Ərbaba yaxın olan “ziyalı və inqilabçılar” mətbuatın mahiyyətini ona çox yaxşı dərk etdirmişdilər. Onlar hətta “xalq kütlələrini qəzet və jurnallara təşviq edib alışdırmaq üçün sosial-demokrat fırqəsi tərəfindən Bakıda buraxılan

“Elannamə”ni də S.Səbriyə nişan vermiş, onu öz işini şüurlu şəkildə yerinə yetirməyə həvəsləndirmişdilər. S.Səbri uzun müddət şəxsi arxivində saxladığı həmin “Elannamə”nin mətnini dərc etdirdiyi bir yazısında vermişdir: “Bununla ümumi möhtərəm vətəndaşlara elan olunur ki, işbu iyul ayının 10-dan etibarən Naxçıvanda Gömrük qabağında klub açılır, hansının ki, qapısında vurulacaq qırmızı bayaraq. Bu kluba üzv olmaq o kəslərə müyəssərdir ki, sosial-demokrat fırqəsinə üzvdürlər. Üzvlük haqqı ayda 50 qəpikdir. Hər axşam saat 8-dən 12-yə qədər klub açıq olub ictimai-siyasi və elmi söhbətlər və öz həyatımıza və övzayi-zəmanəyə dair mühazirələr oxunub və habelə hər cür qəzetə və kitablar oxunacaqdır” (69, s. 4).

Satılmaq üçün S.Səbriyə verilən qəzet və jurnallar bunlar idi: “Sədayi-həqq”, “İqbal”, “Açıq söz”, “Dəbistan”, “İrşad”, “Şələlə”, “Tuti”, “Məzəli”, “Molla Nəsrəddin” (69, s. 4).

Bu mətbuat orqanlarında çox maraqlı və maarifləndirici, demokratik ruhu ilə diqqətçəkən məqalələr, felyetonlar, ədəbi-bədii materiallar, həmçinin xəbərlər, elanlar və bildirişlər dərc olunurdu. Həm bu qəzet və jurnallardakı yazılarla tanış olması, həm də Naxçıvanda açılan klubda “ictimai-siyasi və elmi söhbətləri”, “övzayi-zəmanəyə dair mühazirələri” dinləməsi S.Səbrini mətbuat aləminə elə bağlayır ki, o, Naxçıvanda sovet hakimiyyəti elan ediləndən bir il sonra “Şərq qapısı” qəzetinin nəşrə başlaması üçün görülən tədbirlərin fəal iştirakçısı və ilk müxbirlərindən biri olur (66, s. 265).

S.Səbrinin “Şərq qapısı” qəzetinin 50 illiyi münasibəti ilə çap etdirdiyi məqaləsində bu məsələyə tam aydınlıq gətirilmiş, özünün canlı iştirakçı və şahid kimi

qəzetin nəşrə hazırlanma şəraiti, böyük çətinliklər bahasına varlığını qoruya bilməsi, bu işdə fəallıq göstərən şəxslərin xidmətləri haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir.

İndiyədək “Şərq qapısı” qəzetinin nəşri tarixi haqqında xeyli xatirə materialları və məqalələr yazılmış, hətta bu mövzuda xüsusi monoqrafiya da yazılmışdır. Lakin buna baxmayaraq, S.Səbrinin həmin mövzuya aid məlumatları bu gün də öz orijinallığını və elmi dəyərini itirməmişdir. Odur ki, bu məlumatlar “Şərq qapısı”nın nəşri tarixinə dair araşdırmaların nəticələrinə yeni faktlar əlavə etmək baxımından əhəmiyyətlidir.

S.Səbrinin verdiyi məlumata görə, “Şərq qapısı” qəzetinin ilk mətbəəsi naxçıvanlı Məşədi Hüseynalı Budaqovun mehmanxanası (çayxanası) olmuşdur. “Abbas Gülməmmədov redaktor təyin olunduqdan sonra (A.Gülməmmədov 1925-ci ildə redaktor təyin edilmişdir – F.X.) Köy birliyinə məxsus tikilmiş bina boşaldılaraq mətbəə və redaksiyanın ixtiyarına verilmişdir”. Əvəz Sadıqın redaktor olduğu zaman (1926-1927) redaksiya “ölkə partiya komitəsinin binasına” yerləşdirilmiş, 1928-ci ildə isə “mətbəə redaksiyadan ayrılaraq” sonralar Cəlil Məmmədquluzadənin adı verilən küçəyə köçürülmüşdür (69, s. 4).

S.Səbrinin “Şərq qapısı”nın ilk texniki heyəti və müxbirləri haqqındakı məlumatları da maraqlı və əhəmiyyətlidir. Onun yazdığına görə qəzeti buraxmaq üçün mürəttib olmadığından bu işi icra etmək və mürəttiblik “sirrini” yerli kadrlara öyrətmək üçün İrəvandan iki mütəxəssis – Xəlil Rəhimov və Xəlil Hüseynov Naxçıvana dəvət olunmuşdur. Onlar “mətbəəni sahmana salmaqla” yanaşı, Abbas Məmmədquluyev, Hacı Hə-

şimov, Lətif Hüseynzadə, Əmir Məmiyev, İslam Orucov kimi gənclərə “şriffləri yerlərinə yığma və dağıtma qaydalarını” da öyrətmişdilər. Yeri gəlmişkən, S.Səbrinin bəhs etdiyi məsələyə toxunan “Şərq qapısı”nın idarəsi hələ 1924-cü ildə oxuculara belə bir məlumat vermişdi: “O zaman (1921-ci il – F.X.) məmləkət yalnız mətbəə məsailindən tək bir Amerikanka, bir cüzi də hürufata malik idi. Söz yox ki, qəzetə nəşri çətin olardı. Nə etməli, heç olmamışdansa, genə nöqsanlı idi deyə qəzetə nəşrinə şüru edildi” (24, s. 3).

S.Səbri qəzetin ilk müxbirlərindən olan Sadıq Bağırov, Məmmədəli Əsədullazadə, Molla Mahmud Çakər, Əkbər Abbasov, Həsən Səfərli və Müseyib Mehdiyevin də adlarını çəkir. Ən maraqlısı isə budur ki, o, 1925-ci ilin avqust ayında Naxçıvanda birinci müxbirlər qurultayının keçirildiyini bildirir. Bu məlumatın izi ilə gedib “Şərq qapısı” qəzetinin 23 avqust 1925-ci il tarixli 44-cü nomrəsində həmin qurultayın çağırılması və gedişinə dair ətraflı məlumat verən “Birinci ümumnaxçıvan müxbirlər qurultayı” sərlovhəli yazını aşkara çıxardıq. Yazıdan aydın oldu ki, avqust ayının 15-də çağırılan və iki gün davam edən bu qurultayın, S.Səbrinin çox doğru olaraq qeyd etdiyi kimi “gündəliyindəki əsas məsələ kütlə arasında qəzetin qiymətləndirilməsi, onun geniş yayılması, oxunub izah olunması və müxbirlər hərəkatının genişləndirilməsi idi” (69, s. 4).

Qurultayda çıxarılan qərarlardan biri belə idi: “Qəzetimizin tirajını artırmaqdan ötrü abunə işinin genişlənməsi yolunda çalışmağı bütün müxbirlərə tapşırmaq” (30, s. 1).

Naxçıvan müxbirlərinin birinci qurultayının qarşıya qoyduğu vəzifələri digər həmkarları kimi işgüzarlıqla yerinə yetirən S.Səbrinin də “nüsxəsi bir qəpiyə olan qəzetin” (“Şərq qapısı”nın – F.X.) əhaliyə, idarə və təşkilatlara” (69, s.4) satılmasında və yayılmasında özünə-məxsus xidmətləri olmuşdur (o hələ məktəbli olarkən bu istiqamətdə xeyli təcrübə toplamışdı). Araşdırmalar göstərir ki, bu səlahiyyət S.Səbriyə rəsmi şəkildə də verilmişdir. Bunu təsdiq edən sənəddə yazılır: “Şəhadətnamə. İşbu Şəhadətnamə verilir “Şərq qapısı” qəzetinin idarəsi tərəfindən yoldaş Seyid Səbriyə ol barədə necə ki, qəzetimizin müxbir və müvəkkili olduğu üçün qəzetimizə borclu olan müəssisələrdən və şəxslərdən borc pullarını (abunə haqlarını) yığmaq məzkura həvalə olunur. Ona binaən hər bir hökuməti müəssisədən və xüsusi yoldaşlardan öz borclarını yodaş Seyid Səbriyə vermələrini xahiş edirik. “Şərq qapısı” qəzetinin müdiri Əvəz Sadıqov. № 63. 23/VIII -1926-cı il” (69, s. 4).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi S.Səbrinin “Şərq qapısı”nın müxbiri olması istər öz etirafında, istər xatirə materiallarında, istərsə də elmi ədəbiyyatda təsdiq edilmişdir. Onun mətbuatda dərc olunan yazıları haqqında ilk məlumat isə tədqiqatçı Qulam Məmmədliyə məxsusdur. Q.Məmmədli 1983-cü ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan teatrının salnaməsi (1920-1930)” kitabının ikinci cildində S.Səbrinin “Yeni fikir” qəzetində dərc olunan iki yazısının yığcam məzmununu oxuculara çatdırmışdır (30, s. 217, 218).

Əldə olan fakt və məlumatlardan aydın olur ki, indiyədək S.Səbrinin mətbu yazılarının heç biri tədqiqata cəlb edilib təhlil olunmamışdır. Bunun səbəbi onun nə vaxt, harada, hansı məqaləsinin dərc etdirməsinin müəy-

yənləşdirilməməsidir. Halbuki ayrıca götürülmüş mövzu kimi yox, heç olmasa “Şərq qapısı”nın nəşri tarixindən bəhs edərkən bu məsələyə də aydınlıq gətirmək olardı. Ümumiyyətlə, təkcə S.Səbrinin deyil, “Şərq qapısı” qəzetinin ilk müxbirlərinin xidmətləri tədqiq olunmağa layiq olan bir mövzudur.

1925-ci ilədək S.Səbrinin “Şərq qapısı”nda dərc olunan heç bir yazısına rast gəlməmişik. Bəlkə ona görə ki, qəzetin həmin ilədək bütün nömrələri ortada yoxdur. Əldə olan nadir nüsxələrin bir qismi isə naqisdir: ya cırılıb, ya da solduğu üçün oxunmur. İnanmaq olmur ki, “Şərq qapısı”nın nəşr olunma prosesinin detallarınadək izləyən və bilən, onun əməkdaşları ilə yaxından tanış olan, hələ məktəbli ikən mətbuat aləminə bağlanan S.Səbri 1925-ci ilədək bircə yazısını da bu qəzətdə dərc etdirməsin. Lakin fakt faktlığında qalır. S.Səbrinin “Şərq qapısı”nda hələlik bizə bəlli olan ilk yazısı qəzetin 22 fevral 1925-ci il tarixli 15-ci nömrəsində dərc edilən “Darülmüəllimin” sərlövhəli yazıdır. Yazının sonunda “S.S.” imzası qoyulmuşdur. Qəzetin 1925-ci il nömrələrində bu imza ilə daha 5 yazıya rast gəlmişik. Bu imzaların S.Səbriyə aid olması qənaətimizə uyuktur. Fikrimizi əsaslandıraraq:

1. Ərəb əlifbası ilə “Seyid” sözünün ilk hərfi “sin”, “Səbri” sözünün ilk hərfi isə “sad” ilə işarə olunur. İmza yerində yazılan hərflər də eynilə bu cürdür.

2. “Şərq qapısı” qəzeti varlığının ilk onilliyində özündən əvvəlki mətbuat orqanlarının bəzi ənənələrini davam etdirmişdir. Qəzətdə dərc olunan tənqidi yazılarda satirik mətbuatın, xüsusilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının təsiri daha çox hiss olunur. Bu təsir imza məsələsində də

özünü göstərir. Məsələn, qəzetin 1924-1926-cı ildə çıxan nömrələrində “Gənc fəhlə”, “Dəvəçi”, “Ətcə bülbül”, “Bitərəf”, “Komsomol”, “Tazə müxbir”, “Əliqabarı”, “Bacadan baxan”, “Şəyatın”, “Məhkəməçi”, “Xəbərci” “Tiryəxana çubuğu”, “Sərçə”, “Laməzhəb”, “Sərsəri”, “Hövlək”, “İttifaqı sevən”, “İnqilabçı”, “A.N.”, “E.Y.”, “N.”, “İ.B.”, “Ə.H.”, “Ş.”, “S.D.”, “T.Ş.”, “Q.G.” kimi gizli imzalara rast gəlmək olur. S.Səbri də bu ənənəyə uyğun olaraq “S.S.” imzasından istifadə etmişdir.

3. “S.S.” imzası ilə qəzetin 11 mart 1925-ci il 19-cu nömrəsində dərc olunan “Hansı vasitələrlə qəzetimiz intişar tapar” adlı yazıda müəllif toxunduğu məsələyə redaksiyanın mövqeyindən yanaşır. Yəni abunəçilərin sayının artırılmasının zəruriliyindən bəhs edir. O vaxt S.Səbridən başqa “Şərq qapısı”nda bu mövqedən danışmaq səlahiyyəti olan və ad və soyadını “S.S.” kimi göstərə biləcək müxbir və əməkdaş yox idi.

4. Qəzetin 17 mart 1925-ci il tarixli 20-ci nömrəsində “S.S.” imzası “Tazə həkim” sərlövhəli bir yazı dərc olunub. Yazının məzmunu S.Səbrinin bir qədər sonra (1925-ci ilin iyun ayında) qələmə aldığı “Cəhalət pərdəsi” adlı birpərdəli vodevilinin məzmunu ilə eynidir.

5. Səbri 1952-ci ildə Bakıda nəşrə başlayan “Kirpi” jurnalında çap olunmaq üçün göndərdiyi “Məsləhət” adlı şeirində həmin imzanın ona məxsus olduğunu özü açıq şəkildə etiraf edir: “Müxlisinizdir yazan “Sin” ilə “Sad”dır adım” (52, qutu 1, qovluq 2, s. 32)

Həmin şeirin “Kirpi” jurnalında çap olunan variantına rast gəlməmişik.

Beləliklə, göstərdiyimiz dəlillərə əsaslanaraq qətiyyətlə belə qənaətə gəlmək olar ki, “Şərq qapısı” qəzetinin

1925-ci ilə aid nömrələrində “S.S.” imzası ilə gedən yazılar S.Səbriyə məxsusdur. Qəzetin 1925-ci ilin oktyabr ayından 1926-cı ilin sentyabr ayınadək çıxan nömrələrində S.Səbriyə məxsus olan yazılardan 6-sı “Seyid Səbri”, 4-ü “Səbri” imzası ilə dərc edilmişdir. 1926-cı ildə onun “Seyid Səbri” imzalı iki yazısı isə Tiflisdə nəşr olunan “Yeni fikir” qəzetində (67,68) işıq üzü görmüşdür.

1927-ci ildə Bakıya təhsil almağa getdiyi üçün S.Səbrinin “Şərq qapısı”ndakı müxbirlik fəaliyyəti bitir. Sonralar bəlkə də o, artıq müxbir kimi yox, yaradıcı bir şəxs kimi həm “Şərq qapısı”nda, həm də digər qəzet və jurnallarda yazılarını dərc etdirmişdir. Hər halda biz bu müddət ərzində onun 1971-ci ildə “Şərq qapısı”nda dərc edilən yuxarıda xatırladığımız məqaləsindən başqa heç bir yazısına rast gəlməmişik.

S.Səbrinin “Şərq qapısı” qəzetindəki müxbirlik fəaliyyəti bir tərəfdən onun publisist kimi formalaşmasına, digər tərəfdən isə bədii əsərləri üçün mövzu seçməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

2018.

3.3.“ŞƏRQ QAPISI” QƏZETİNİN İLK QADIN MÜXBİRLƏRİ. 1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti elan ediləndən sonra ölkədə mədəni inqilab adı altında kommunist ideologiyasının tələblərinə uyğun olan tədbirlər həyata keçirilməyə başladı. Qadın azadlığı məsələsi də həmin tədbirlərin tərkib hissələrindən biri idi. Az keçmədi ki, bu tədbirlər genişlənərək Azərbaycanın bütün regionlarına, o cümlədən Naxçıvan diyarına da yayılaraq qadın hərəkatına çevrildi.

Naxçıvanda həmin hərəkatın fəal iştirakçıları olan qadınlar haqqında indiyədək bir çox məqalə və oçerklər

yazılmış, hətta xüsusi dissertasiya müdafiə edilmişdir (2). Bu tədqiqat işlərində naxçıvanlı qadınların 1920-ci ildən sonra Naxçıvanın, bütövlükdə götürüldükdə isə Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni və iqtisadi həyatında oynadıqları rol müəyyən qədər işıqlandırılmışdır. Lakin bu istiqamətdə elə məqamlar da vardır ki, hələlik kifayət qədər araşdırılmamışdır. Biz məqaləmizi bunlardan biri – “Şərq qapısı” qəzetinin ilk qadın müxbirləri mövzusunda həsr etmişik.

Qəzetin 1923-1926-cı il nömrələrini nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, bu illərdə Səkinə Rasizadə, Siddiqə Bağırova, Qəşəng Kəngərli, Rübaba Sadıqova, Məmurə Rəhmiyeva, Xanım Mehdiyeva, Qəmər Nəcəfova, Rübaba Nəsirbəyova, Güllər Ənnağıyeva, Tərhan Kazımbəyova, Fatma Rəhimova, Şövkət İskəndərova kimi qadın müəlliflərin müxtəlif məzmunlu yazıları dərc edilmişdir. Həmin illərdə “Şərq qapısı” qəzetinin səhifələrində “Zəhmətkeş qadın”, “Talibə R.S.”, “Türk qadını” imzalı qadın müəlliflərin yazılarına da rast gəlmək olur.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində ictimai həyata atılan bu qadınlar Naxçıvanda qadınlar hərəkatında fəal iştirak etmələri ilə digər müasirlərindən fərqlənirdilər. Onların bəhs edilən dövrdəki fəaliyyətləri haqqında müxtəlif mənbələrdən bəzi məlumatlar əldə edə bilmişik.

Görkəmli şair Hüseyn Cavidin kiçik qardaşı Əlirza Rasizadənin həyat yoldaşı Səkinə Rasizadə 1926-cı ildə Naxçıvan Zəhmətkeş Qadınlar Komitəsinin sədri olmuşdur (71, 1926, № 8). 1923-cü ildə Bakıda nəşrə başlayan “Şərq qadını” jurnalının Naxçıvandakı müxbiri idi (70, 1925, № 5, s. 46).

Siddiqə Bağirova Naxçıvan şəhərində qadınlar üçün açılmış savad kursunda 1925-ci ildə dərs deməyə başlamışdır (1, s. 27). 1925-ci ilin fevral ayında Naxçıvanda keçirilən IV Sovetlər Qurultayında iştirak edən doqquz qadınlardan biri olmuşdur (44, vər. 24-25). Bakıda nəşr olunan “Şərqlə qadın” jurnalında yazıları dərc edilirdi.

Sonralar Qəşəng Baharova kimi Azərbaycan miqyasında tanınan Qəşəng Kəngərli 1921-1922-ci illərdə Bakıda partiya məktəbində oxumuş, 1922-1924-cü illərdə Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin qadınlar şöbəsində təlimatçı vəzifəsində işləmişdir (48, v. 8). “Yeni fikir” qəzetinin redaksiya müdiri Ələkbər Qəribin imzası ilə Q.Kəngərliyə verilən 30 aprel 1924-cü il tarixli arayışdan məlum olur ki, o, Naxçıvanda həmin qəzetin müxbiri olmuşdur (48, v. 4). “Şərqlə qadın” qəzetində dərc olunan bir məlumatdan isə aydın olur ki, 1924-cü ilin avqust ayında Naxçıvan Darülmüəlliminin heyətində keçirilən müsami-rədə “Qəşəng xanım mahnılar oxuyub” (71, 1924, № 36).

Məmurə Rəhmiyeva Naxçıvan Qadınlar Klubunda İşçi-kəndli Qadınlar Şöbəsinin sədri vəzifəsində işləmişdir (71, 1926, № 8, s. 3) 1922-ci ildə Azərbaycan Kommunist (bolşevik) Partiyası şəhər və rayon partiya komitələri yanında qadın şöbələri müdirlərinin birinci müşavirəsinin iştirakçısı olmuşdur (16, s. 61)

Rübaba Sadıqova 19 yaşında ikən Naxçıvan Qadınlar Klubuna rəhbərlik etmişdir (1, s. 28). 1925-ci ildə Naxçıvanda kommunist partiyasına üzv qəbul edilən 12 qadınlardan biri Rübaba Sadıqova olmuşdur (44, vər. 24). 1924-cü ilə aid olan bir sənəddə Naxçıvanda fəaliyyət göstərən qadın dram dərnəyinin üzvləri arasında R.Sadıq-

ovanın da adı vardır (6, vər. 13). O, Naxçıvanda çadrasını atan ilk qadınlardan idi.

Qəmər Nəcəfova məşhur molla-nəsrəddinçi şair Əliqulu Qəmküsarin qızı olduğu üçün Naxçıvanda daha çox tanınmışdır. “Şərq qapısı” qəzetinin 1924-cü ildə çıxan nömrələrinin birində onun fəaliyyətin əsas istiqaməti barəsində belə bir məlumat vardır: “Darülmüəlliminin (Naxçıvanda – F.X.) həyətində müsəmirə keçirilib. Həsən Səfərlinin rəhbərliyi ilə konsert verilib... Qəmər Nəcəfova türk şairi Orxan Seyfinin “Həsbhal” və Hüseyn Cavidin qadın haqqındakı şeirlərini əzbər deyib və alqışlar altında təzədən səhnəyə qayıdıb” (71, 1924, № 36, s. 2).

Güllər Ənnağıyeva “Güllü” imzası ilə şeirlər yazmışdır (71, 1926, № 8, s. 3) Naxçıvanda təşkil edilən qadın dram dərnəyinin fəal üzvü olmuşdur (6, vər. 13.).

Fatma Rəhimova Naxçıvanda qadınların savadsızlığına qarşı mübarizə hərəkatında fəal iştirak etmişdir. 1925-ci ildə Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən qadınlar üçün savad kursunun müəllimi olmuşdur (1, s. 27).

Tərlan Kazımbəyova 1921-ci ildə Naxçıvan şəhərindəki 2-ci qız məktəbinin müdiri olmuşdur (1, s. 39).

Xanım Mehdiyeva, Rübaba Nəsirbəyova, Şövkət İskəndərova da Naxçıvanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında fəal iştirak edən qabaqcıl qadınlar kimi özlərini göstərə bilmişlər.

Yuxarıda adı çəkilən qadınların hamısının diqqəti cəlb edən bir fəaliyyəti də “Şərq qapısı” qəzeti ilə əməkdaşlığı və həmin qəzetdə günün aktual problemlərinə həsr olunan məqalələr dərc etdirmələri idi. Bu məqalələrin təhlilinə keçməzdən əvvəl müəlliflərin 1923-1926-cı illərdə

“Şərq qapısı”nda çap olunan şeir və məqalələrinin ümumi siyahısına nəzər salmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Səkinə Rasizadə: Boşadımı? (71, 1924, № 1, s. 2), Səhiyyə işləri (71, 1924, № 37, s.1), Qəbahət, yaxud cinayət? (71, 1926, № 5, s.4), Yenə qadın döyülür? (71, 1926, № 26, s. 3), Tazəkənddə qadınlar təşkilatı (71, 1926, № 29, s. 4); **Siddiqə Bağirova:** Türk qadını elmlı olmalıdır (71, 1924, № 20, s. 1), Naxçıvan qız məktəbində (71, 1924, № 22, s. 2), Qadınlar elmlı olmalı (71, 1924, № 35, s. 2), Naxçıvanda Ünas məktəbinin təmiri (71, 1924, № 43, s. 4), Qadınlar kursları (71, 1924, № 46, s. 3), Qadınlar kitabxanası (71, 1924, № 46, s. 3); **Qəşəng Kəngərli:** Bir kimsomolistkanın bacılarına xitabı. Şeir (71, 1923, № 20, s. 2), Qadın azadlığı (71, 1924, № 1, s.2), Qadınlar və vahid kənd təsərrüfatı vergisi (71, 1924, № 25, s. 1); **Rubaba Sadıqova:** Şərqin türk cəvanə qızlarına (71, 1924, № 53, s. 1), Qadınlar təşkilatının yüksəlməsi (71, 1925, № 28, s. 4), Qadınlar savadlanacaqlar (71, 1925, № 52, s. 3); **Məmurə Rəhmiyeva:** Oktyabr və Şərq qadını (71, 1925, № 54, s. 2), Azərbaycanda qadınlar hərəkatı (71, 1926, № 8, s. 3-4), Türk qadını Şeir (71, 1926, № 8, s. 3); **Xanım Mehdiyeva:** Ordubad teatrının halı (71, 1926, № 31, s. 2), Oktyabr bizə nə vermişdir (71, 1926, № 34, s. 4); **Qəmər Nəcəfova:** Dörd sənə müddətində Naxçıvan qadınlarında fəaliyyət (71, 1924-cü il № 30-cu nömrəsinə əlavə); **Tərlan Kazımbəyova:** Qiraətxananın qadınlara əhəmiyyəti (71, 1924, № 21, s.1); **Fatma Rəhimova:** Qadın həyatı (71, 1925, № 27, s. 4); **Şövkət İskəndərova:** Cocuqlara nəzər yetirməmişdir (71, 1925, № 29, s. 4); **Güllü Ənnağıyeva:** Şanlı gün. Şeir (71, 1926, № 8, s. 3);

Rübaba Nəsirbəyova: Arzu edirik (71, 1924, № 45, s. 2); **Talibə R.S.:** Dərnəklər haqqında (71, 1924, № 57, s. 3); **Zəhmətkeş qadın:** Şərurdir. Yenə zülm davam edir (71, 1925, № 50, s. 4); **Türk qadını:** Qadınlara əhəmiyyət (71, 1926, № 7, s. 3).

Sərlövhələrindən görüldüyü kimi qadın müxbirlərin yazıları müxtəlif məsələlərə həsr olursa da, onların əsas leytmotivini qadın azadlığı mövzusu təşkil edir. Bu yazılarda Naxçıvanın mədəni-ictimai həyatı üçün xarakterik olan maarif, mədəniyyət, səhiyyə, kitabxana, klub və müxtəlif dərnəklərin işi, qadınlar şöbələrinin fəaliyyəti, uşaq tərbiyəxanası, qız məktəbləri, savad kurslarının təşkili kimi problemlərə toxunan müəlliflər qaldırdıqları məsələləri özünəməxsus tərzdə oxuculara çatdırır və mövqelərini nümayiş etdirə bilirdilər.

Qadın azadlığı mövzusunda həsr olunan məqalələrin əsas məzmunu isə savadsızlıq, hüquqsuzluq, ailələrdə kişilərin despotizmi, azyaşlı qızların ərə verilməsi, çoxarvadlılıq, çadra əleyhinə mübarizə, qadınların geri qalmasının səbəbləri, onların inkişaf yolu və qarşılarında duran vəzifələr təşkil edirdi.

Qadın müxbirlərin demək olar ki, hamısı etiraf edirdilər ki, onlara verilən azadlığın əsl səbəbkarı 1917-ci ildə Rusiyada baş verən Oktyabr inqilabıdır. “Demək lazımdır ki, biz türk qadınlarına (azərbaycanlı qadınlar nəzərdə tutulur – F.X.) nə vermişdisə, oktyabr inqilabı vermişdir. İnqilabdan qabaq biz ev işləri ilə məşğul olaraq mövhumat və əsarət zənciri altında sızlayırdıq. Kişilər özlərini bir ikinci allah hesab edərək bizimlə istədikləri rəftarı yapırıdılar. İndi biz oktyabr sayəsində azadlığa çıxmış olduğumuzdan elm, maarif yollarında çalışırıq” (71, 1926, 34, s. 4).

“Şərq qapısı”nın Ordubaddan yazan müxbiri Xanım Mehdiyevanın bu sözlərini digər qadın müxbirlərin ümumiləşdirilmiş fikiri hesab etmək olar.

Məqalələrdə qadınları hüquqsuz və cəhalət girdabında saxlayan köhnə adət-ənənələr və rəzalətlər də tez-tez xatırladılır. Məsələn, Qəmər Nəcəfova Naxçıvan qadınlarının dörd ildə keçdiyi inkişaf yoluna həsr etdiyi məqaləsində bu məsələyə toxunaraq yazırdı: “Bir çox sənələrdən bəri Naxçıvan qadınlarının bin dürlü ağır, əzici, dini sıxıntılar altında inləyib ərləri, yaxud ailələri tərəfindən kirdabi-cəhalətdə nasıl boğulmuş olduqların düşünsək, zənn edirəm ki, aldanmış olmayırıq” (71, 1924, 30-cu nömrəyə əlavə). Siddiqə Bağırovanın da məqaləsində həmin məsələdən bəhs olunur: “Ananın qız övladı olsa idi, evdə əzadarlıq olardı. Boylə hallar türk qadının çarlıq dövründə cəhalətdə və qaranlıqda yaşayaraq kor olduğunu sübut edir” (71, 1924, № 20, s. 1).

Müxbirlər Azərbaycan qadınlarının əsarətdən qurtulub öz azadlıqlarına qovuşmasının yolları haqqında bəhs etməyə də xüsusi diqqət yetirirdilər. Onların fikrincə, bu yollardan ən birincisi təhsil almaq, elmə yiyələnməkdir. “Əgər erkəklərə elmi olmaq çox vacibdirsə, qadınlara birə üç lazımdır” – deyən Siddiqə Bağırovanın məqalələrinin bir neçəsi məhz bu məsələyə həsr olunmuşdur. Bu məzmunlu yazıların çoxunda çağırış və şüarçılıq ruhu vardır. Rübaba Sadıqova: “Haydi cəvanə türk qızları, elmə, maarifə və yeni üsula doğru qoşunuz” (71, 1924, № 53, s 1). “Türk qadını” imzalı müəllif: “Yaşasın maarif, mədəniyyət, məhv olsun zülmət (71, 1926, № 7, s 3). Q.Kəngərlinin çağırış ruhlı bir məqaləsində isə qadınların öz müqəddəratlarını həll etməyin elə özlərində olduğu

vurğulanır: “Möhtərəmə bacılar! Sizin azadlığınız, sizin qurtuluşunuz fəqət kəndi inqilabi hərəkatınızdan, kişilər ilə müttəhid fəaliyyətinizdən asılıdır. Vəxtiki sizin azadlığınız kəndi əlinizdədir. Başqalarına ümid olmayıb, “Qonşuya ümid olan şamsız qalar” - deyə kəndi azadlığınız uğrunda özünüz çalışmalısınız” (71, 1924, № 1, s. 2).

“Qadın həyatı” məqaləsinin müəllifi Fatma Rəhimovanın da qadınların sərbəst həyat tərzini keçirməsi üçün atılacaq addımlar haqqında özünəməxsus təklifi var idi: ““Şərq qapısı” qəzetində yazılan məqalələrə baxdıqda orada qadınların çarşabları barəsində mübarizə aparılan məqalələri görəcəyiz. O yoldaşlar ki, bu barədə bu qədər yazırlar, onlar, əlbəttə, erkəklər ilə mübarizə aparmalıdır ki, bəlkə onlarda olan o xain fikirlər dəyişsin. O vaxt nəinki qadınlar çarşablarını açar, bəlkə erkəklər kibi bu hüquqa malik olmaqlarını və nə tövr yaşayacaqlarını da bilərlər. O zaman qadınlar da mövhumatdan qurtarıb sərbəst yaşamağa qadir olurlar” (71, 1925, № 27, s. 4).

Qadın müxbirlər təkcə elm və maarifi təbliğ etməklə kifayətlənmirdilər. Onlar həm də Naxçıvanda qadınlar üçün açılan savad kursları, qız məktəbləri, kitabxanaların fəaliyyətinin yüksəldilməsini arzu edirdilər. Tərhan Kazımbəyova yazırdı ki: “Bisavad analarımızı qaranlıqdan və mövhumatdan xilas etmək üçün ən birinci lazım olan bir kaç yollar varsa, bunlardan mühümü ikidir. Birincisi qadınlar arasında bisavadlığı ləğv etmək, digəri isə qadınlar qiraətxana və kitabxanası açmaqdır” (71, 1924, № 21, s. 1). Siddiqə Bağirova tələb edirdi “Nə üçün bir sənədə erkəklərə gimnaziya və seminariya açıldı, oylə də gərək qadınlara açılınsın” (71, 1924, № 35, s. 2). “Talibə R.S.”

imzalı müəllif məlumat verirdi ki: “Bir məktəbdə talibələri dərstdən elmə alışdıran, biliklərini artıran bir şey varsa, o da dərnəkdir. Edadi məktəbində də müəllimlərin iclas və tələbələrin də orada iştirak edəcəyi var idi. Həmin dərnəklər barəsində danışdıqdan sonra ümumiyyətdən boylə bir rəy var ki, üç dərnək (ədəbiyyat, təbiət və dram-xor dərnəkləri) ən yaxın bir vaxtda, artığı bir həftəyə kimi təşkil olunsun və bu iclasdan iki gün sonra tələbələrində adlarını qeyd etdilər” (71, 1924, № 57, s. 3).

Qadın müxbirləri maraqlandıran məsələlərdən biri də Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan qadınlarının qısa bir müddət ərzində keçdiyi inkişaf yolunu təhlil etmək və qarşıda duran vəzifələri müəyyənləşdirmək idi.

Bu baxımdan Qəmər Nəcəfova və Məmurə Rəhmiyevanın məqalələri daha çox diqqəti cəlb edir. Hər iki müəllif öz məqalələrində əvvəlcə keçmişdə Azərbaycan qadınlarının necə acınacaqlı bir şəraitdə yaşamalarından söz açır. Q.Nəcəfovanın fikrincə, hətta “Ta qədim zamandan başlamış şimdiyə kibi kaç yazıçılarımız, ədiblərimiz daima qadın hüququ, qadın xilasiyyəti yolunda öz qələmlərini işlədib mücahidə etmişlərsə də, yenə bacarmamışlar” (71, 1924, 30-cu nömrəyə əlavə). Onların qəti inamına görə bu problem yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi yazınız Rusiyada baş verən Oktyabr inqilabından sonra mümkün olmuşdur. M.Rəhmiyeva 1925-ci ildə dərc etdirdiyi məqaləsində bu inamını belə ifadə edirdi: “Səkkiz il bundan əqdəm oktyabr inqilabı Rusiya zəhmətkeşlərini sabiq çar Rusiya hökumətinin təzyiqi altından xilas etdiyi kibi, sənələrcə mövhumat, bəy və xanların zülmü altında əzilən, ömrünün axırınadək dörd divar arasında çürüyən, bütün hüquqlardan məhrum olan zəhmətkeş türk qadın-

larını da əsarət zənciri altından çıxararaq onlara erkəklər ilə bərabər hüquq verdi və onlara öz hüquqlarından nə cür istifadə etmək yollarını göstərdi” (71, 1925, № 54, s. 2).

Azərbaycan qadınlarının keçdiyi inkişaf yolundan söz açan M.Rəhmiyeva konkret faktlara söykənərək bu nailiyyətləri alqışlayır və təbliğ edirdi. Q.Nəcəfova isə diqqəti Naxçıvan qadınlarının uğurlarına yönəldərək böyük sevinclə yazırdı: “Naxçıvan qadınları göstərdikləri fəaliyyətləri Azərbaycan tarixinin qiymətli və ən parlaq səhifələrinə altun qələm ilə yazılacaqdır... Hətta bu gün biz kəməli-məmunyyətlə deyə bilərik ki, Naxçıvan qadınları çalışmaqda Bakı qadınlarından heç də geridə deyillər və ümidvarıq ki, gələn sənəyə kibi daha da fəaliyyətlərini artırır və daha da yüksələcəklər (71, 1924, 30-cu nömrəyə əlavə).

Qadın müəlliflərin məqalələrinin mövzusu təkcə Naxçıvan şəhəri ilə məhdudlaşmırdı, bu yazılarda həm də digər regionlarda - Şərur, Ordubad, Baş Nəraşen, Yengicə, Cəhri, Təzəkənd kimi rayon və kəndlərdə qadın həyatı ilə bağlı məsələlərə də toxunulurdu.

Qadın müxbirləri Naxçıvanın ictimai-siyasi, mədəni və iqtisadi həyatı ilə bağlı digər məsələlər də maraqlandırır və bu istiqamətdə yazdıqları müxtəlif məzmunlu məqalələrini oxuculara çatdırırdılar. Məsələn, Q.Kəngərli “Qadınlar və vahid kənd təsərrüfatı vergisi” sərəlvhəli məqaləsində yazırdı ki, çar Rusiyası dövründə əhalidən alınan vergilərin əvəzində “hökumətin kənd camaatına müavinəti təsərrüfatın yüksəlməsi üçün qətiyyənlə olmayırdı və camaat da fəqərə halında daimi qalırdı” (71, 1924, № 25, s. 1). Müəllif məqalədə xüsusi olaraq vurğulayır ki, qadınlar bu vergiyə necə cəlb olunur və “şura hökumətinin

vaxtında qadınlar vergidən nə mənfəətbərdar olurlar?”. Bu sual müəllif tərəfindən belə cavablandırılır: “Qadınlar köylərdə öz ailələri ilə çalışıb hasilə gətirdiyi məhsulardan - meyvə, nəbatat və heyvanatdan verilən vergi qismlərini hökumətə verməklə yüzlərcə çalışan qadınların gələcəkdə maarifləşmələrinə kömək edir”.

Səkinə Rasizadə isə məqalələrinin birində səhiyyə məsələsinə toxunur: “Naxçıvanda səhiyyə işləri get-gedə fəna bir haldadır. Boyle ki, şəhər ambulatoriyasına getdikdə cürbəcür xəstəliklər gün-gündən artması bu ambulatoriyada davam etmədədir, amma təəssüflər olsun ki, baxan gün-gündən əksilməmədir” (71, 1924, № 37, s. 1) Sonra müəllif qeyd edir ki, xəstələrə tibbi xidmət göstərməli olan həkim “həmişə sərxoş halda doxturxanada əyləşir”. Belə bir vəziyyəti qəbuledilməz hesab edən S.Rasizadə sərxoş həkimə müraciət edərək məqaləsini təsiredici rişxəndli sözlərlə bitirir: “Mən də doxturdan rica edirəm, xidmətə gələn zaman ayıq gəlsin, fəqət evlərinə gedəndən sonra şərab boçkasını təmiz içsə də, sözüm yoxdur”.

Keçən əsrin 20-ci illərindən özünəməxsus ənənlərə yiyələnən Ordubad teatrı laqeydlik və baxımsızlıq ucbatından 1926-cı ildə öz böhranlı dövrünü keçirməyə başlamışdı. Xanım Mehdiyevanın “Ordubad teatrının halı” adlı məqaləsi də bu məsələyə həsr olunmuşdur. “Ölkənin başqa yerlərində olan teatrolar günü-gündən tərəqqi etməsinə baxmayaraq, Ordubad teatrosu hər il keçən ildəkindən pozğun vəziyyətə girərək dağılmaq üzrədir. Hazırda teatro sahibsizdir” – yazan müəllif “Ordubad teatrosunun irəliləməsi üçün” aşağıdakı təkliflərini irəli sürür: “Teatro həmkarlar ittifaqından çıxarılaraq maarif

komissarlığının ixtiyarına verilməlidir; teatroya fəal bir müdir təyin etmək lazımdır; teatro üçün müəyyən bir smeta təsdiq edilməlidir; müstəqil işləyə bilməsi üçün teatrodan ötəri əsaslı bir nizamnamə tərtib edilməlidir” (71, 1926, № 31, s. 2).

Qadın müxbirlərin məqalələrində Naxçıvanın mədəni-ictimai həyatında həll edilməsi zəruri olan digər məsələlər də qaldırılırdı. Məsələn, Siddiqə Bağirova, Rübaba Nəsirbəyova, Xanım Mehdiyeva, Rübaba Sadıqova, Məmurə Rəhmiyeva, Səkinə Rasizadə və başqalarının yazılarında Naxçıvanın aid orqanlarından maarif və mədəniyyət ocaqlarının yerləşdiyi binaların təmir etdirilməsi, bəzi təşkilatlarda nizam-intizamın bərpa edilməsi, kəndlərdə səhiyyə məntəqələrinə diqqətin artırılması, yeni həyatın üstünlüklərinə aid təbliğatın zəif məqamlarının aradan qaldırılması kimi məsələlərin həlli xahiş və tələb edilirdi. Bu xahiş və tələblər, şübhəsiz ki, bəzi problemlərin aradan qaldırılmasına öz həlledici təsirini göstərirdi.

Qadın müxbirlərin məqalələri ilə tanışlıqdan aydın olur ki, onların müəlliflərinin hər birinin özünə məxsus üslubu vardır. Məsələn, S.Bağirovanın yazılarında tənqid güclüdirsə, R.Sadıqovada müqayisə və təhlilə üstünlük verilir. M.Rəhmiyevdə güclü ümumiləşdirmə, S.Rasizadədə isə molla nəsrəddinçilərin təsiri və yazı manerası daha çox özünü göstərir. Q.Gəngərlidə bədiiliyə meyil, X.Mehdiyavada qətiyyətlik diqqəti cəlb edir. Tərlan Kazımbəyova, Şövkət İskəndərova, Rübaba Nəsirbəyova isə hələ qələmi püxtələşməyən həvəskar müəllif təsiri bağışlayır.

Nəticə olaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, 1923-1926-ci illərdə öz ictimai fəaliyyətləri ilə Naxçıvanda

yaxşı tanınan haqqında bəhs etdiyimiz müəlliflər “Şərq qapısı” qəzetinin ilk qadın müxbirləri kimi şərəfli bir vəzifənin öhdəsindən layiqincə gəlməklə yanaşı, keçən əsrin 20-ci illərində Naxçıvan ədəbi mühitində yeni meydana çıxan publisistikanın da ilk nümunələrini yaranlardan olmuşlar.

2019.

3.4.NAXÇIVAN TEATRINDA YENİ TAMAŞA: “İSMƏT”. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı builki mövsümünü yerli şairə - dramaturq Kəmalə Ağayevanın “İsmət” pyesi ilə açmışdır.

“İsmət” 3 pərdəli mənzum, lirik-psixoloji dramdır. Əsərdəki hadisələr müasir dövrümüzdə dağ kəndlərinin birində cərəyan edir.

Sədaqət, səmimiyyət, ülvilik, saflıq və bu kimi əxlaqi keyfiyyətlərin tərənnümü və insanlara aşılması əsərin əsas ideyasıdır.

“İsmət” dramının qısa məzmunu belədir:

Qayacan çobandır. O, gözəl mənəviyyətli bir insandır. Həyat yoldaşı İsmət də vəfalı, gözəl, insanları sevən, təbiət vurğunu olan olan bir qadındır. O, müəllimədir. Kənd məktəbində dərs deyir. Qayacan və İsmət biri-birini son dərəcə dərin bir məhəbbətlə sevir, xoşbəxt həyat keçirirlər. Lakin günlərin birində bu xoşbəxt həyat müvəqqəti olaraq pozulur. Həkim Xəyaləddin öz ailəsi ilə bu kəndə gəlir və Qayacangilin qonşuluğunda yaşayırlar (Xəyaləddin elmi iş yazmaq üçün kəndin təbiətini öyrənmək istəyir).

Xəyaləddinin həyat yoldaşı meşşantəbiətli Lalə ilk baxışda kəndi bəyənmiş və burada yaşayanları adam hesab

etmir. O həm də əxlaqi cəhətdən pozğun bir qadındır. Lalə insanlığı yaxşı geyinməkdə, bütün kişilərin xoşuna gəlməkdə və pulda görür.

O, İsmətlə söhbəti zamanı deyir ki, kənd yaşamalı yer deyil, nə kinosu, nə teatri, nə də mədəniyyəti var. Burada adam lap darıxır.

Doğurdan da Lalə ilk günlər kənddə darıxır. Lakin burada da özünün meşşan təbiətinə uyğun məşğuliyyət tapır. Qayacanla vaxt keçirmək istəyir. Lakin Qayacan ona deyir:

*Ürək neçə olar bilməyirəm mən
Mənimki birçəydi, bir aylı axşam
Onu da İsmətə bağışlamışam.*

Lalə bu cavabdan qəzəblənir və ondan intiqam almaq həvəsinə düşür.

Xəyaləddinin isə bu işlərdən xəbəri yoxdur. Onun başı işə elə qarışıqdır ki, Lalənin dediyi kimi “az qalır özünü də unutsun”. Xəyaləddin təbiəti, insanları sevir. O elə bir dərman kəşf etmək istəyir ki, insan ömrünü uzatsın. Bu böyük amalla yaşayan Xəyal İsmətə bir insan kimi dost münasibəti bəsləyir. İsmət də Xəyalın insanlığına heyrandır. İsmətlə Xəyal söhbət edərkən Lalə onları görür. Qayacandan intiqam almağın vaxtı çatdığını hiss edərək deyir:

*Çobanı çıxara bilsəm bayıra
Sanacaq bu ona bir xəyanətdir
Sevən ürəyinə düşəcək yara.*

O, belə də edir. Qayacan İsmətlə Xəyalı bir yerdə görüb, İsmətdən şübhələnərək çox həyəcanlanır.

İsmət Lalənin meşşan məhəbbətə malik olduğunu lap ilk günlərdən duyur. Və bir gün ibrət dərsi verərək onu

düz yola çağırır. Hadisə belə olur ki, axşam hava yağışlı olduğu üçün İsmət yapıncını çiyinə salaraq bulağa su gətirməyə gedir. Lalə elə zənn edir ki, bu Qayacandır və onu evə dəvət edir. İsmət evə girir və Laləni o ki, var danlayır. Lalə bu nəsihətlərdən nəticə çıxarmaq əvəzinə İsmətə deyir ki, sən heç də məndən geri qalmırsan. Mənim ərimlə olan münasibətin buna sübütdür. Gəl bu sirri gizlədək.

Bu sözlər İsmətə çox pis təsir edir. Narahat olaraq yerə yığılır. Bu vaxt Xəyaləddin içəri girir və İsmətə yardım göstərir. İsmət və Qayacandan intiqam almağa çalışan Lalə qaçaraq Qayacana İsmət və əri Xəyaləddin haqqında şər sözlər deyir. Qayacan Laləgilə gəlir. İsmətlə Xəyaləddini görüb şübhədən az qalır ki, ürəyi partlaya.

İsmət özünü pis hiss etdiyindən Xəyal onu xəstəxanaya aparmalı olur və onu müalicə edir.

Xəyaləddin İsmətlə söhbəti zamanı arvadı Lalənin xəyanətlərini öyrənir. Çox gərgin bir hala düşür və ona nifrət edir.

Əsərin sonunda Qayacan səhvini başa düşür. İsmətlə barışır. Lalə çıxılmaz vəziyyətdə qalır. Hamı onu danlayır. O hərəkətlərinin pis olduğunu anlayır və Xəyaləddinin qarşısında diz çökür.

“İmət” dramının tamaşasından danışmazdan əvvəl əsərin özü haqqında bir neçə kəlmə demək pis olmaz.

Əsərin mövzusu, ideyası tamaşaçıda heç bir etiraz oyatmır. Belə əsərlərə “İsmət” dramına müsbət rəy yazan hörmətli professor Zirəddin Goyuşovun dediyi kimi bizim böyük ehtiyacımız var və bundan sonra da olacaqdır.

Əsərdə insanların mənəvi zənginlikləri, mənfi və müsbət xarakterlərin dramatik münacişələri, eyni zamanda

həmin xarakterlərin daxili aləmlərindəki ziddiyyətlər və bu ziddiyyətlərin hansı yollarla aradan qaldırılması müəllif tərəfindən inandırıcı şəkildə əsaslandırılmışdır.

İsmətin təmiz, saf bulağa bənzədilməsi və başqa surətlərin də bulaq kimi saf olmasının arzulanması, nəhayət, əsərin qəhrəmanı olan İsmətin adının simvolik mənə daşması dramın əsas qayəsi ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır.

Tamaşaçı əsərin sonunda Lalənin öz günahlarını etiraf etməsinə də inanır.

Əsər bədii məziyyətləri etibarını ilə də diqqətəlayiqdir. Dramda gərgin psixoloji anlar, təsirli lirik səhnələr, dramatik münaqişələr və ilhamla deyişmiş gözəl şeir parçaları vardır.

Lakin əsərin bütün bu müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı nöqsan cəhətləri də vardır. Aşağıdakı parçaya diqqət edək (İsmət kəndi bəyənməyən Laləyə deyir):

*Burda dağ çayının nəğməsi var ki,
Habilin əlində kamana bənzər,
Nəğməkar quşların xoş səsi var ki,
Kənd o səsə dalmış salona bənzər.*

Məlumdur ki, bənzəyən (dağ çayı, kənd) bənzədilən (Habilin kamana, salon) qat-qat zəif olmalıdır. Lakin bu parçada əksinədir. Əsərdə şeir parçalarının ahənginin pozulması hallarına da rast gəlmək olur.

İsmət tez-tez nəsihətli sözlər danışsa da, onun dilindən zəngin atalar sözlərimizin birini də eşitmək olmur. Nəinki İsmətin, eləcə də başqa surətlərin dilində atalar sözündən istifadə edilsəydi, bu həm yerinə düşər, həm də əsərin məziyyətlərinin xeyrinə olardı.

Məncə, Ziyatən surətinin axıncı pərdədə iştirakı da artıqdır.

Bir neçə kəlmə də əsərin tamaşası haqqında.

İsmət rolunu Azərbaycan SSR xalq artisti Zəroş Həmzəyeva oynayır.

Zəroş xanım İsmətə xas olan gözəl xüsusiyyətləri açmaqda böyük məharət göstərir. O, İsmətin Qayacana (İbrahim Həmzəyev. Azərbaycan SSR xalq artisti) olan saf məhəbbətini, Xəyaləddinə dostluq münasibətini inandırıcı şəkildə əks etdirir.

İsmətin-Zəroş xanımın Lalə (R.Cəfərxanova. Naxçıvan MCCR Əməkdar artisti) ilə II pərdədəki toqquşması zamanı Zəroş xanım İsmətin keçirdiyi hissləri çox məharətlə açır. İsmətin-Zəroş xanımın övladı olmasa da, o, Lalənin qızı, öz şagirdi Gülsabaha əsl ana qayğısı ilə yanaşır.

Lakin həmin pərdədə Lalənin İsməti şərləyərkən onun (İsmətin) keçirdiyi halı Zəroş xanım təsirli, inandırıcı ştrixlərlə canlandırma bilmir.

Qayacan obrazını yaradan İbrahim Həmzəyev öz rolunun öhdəsindən çox bacarıqla gəlir. Xüsusilə II pərdədə Qayacanın İsmətlə Xəyaləddini bir yerdə görərkən keçirdiyi psixoloji vəziyyəti İ.Həmzəyev çox inandırıcı boyalarla canlandırır.

Lalə rolunu Roza Cəfərxanova nəhayətsiz bir istedadla ifa edir. Lalənin meşşan təbiətini, çilgün ehtiyacını, intiqam hissləri baş qaldırarkən düşdüüyü iyrenc vəziyyəti, İsmət onu danlayarkən bir anlıq peşmançılığı Roza xanım elə gözəl, elə məharətlə, elə istedadla yaradır ki, istər-istəməz tamaşaçıda həmin surətə qarşı nifrət hissi oyanır.

Biz Roza xanıma gələcək yaradıcılığında daha da böyük müvəffəqiyyətlər arzulayırıq.

Həkim Xəyaləddin rolu Naxçıvan MSSR əməkdar artisti Əyyub Məmmədovun ifasında müvəffəqiyyətli çıxır. Lakin hörmətli aktyorumuz çalışmalıdır ki, III pərdənin sonunda İsmət ona Lalənin əxlaqsızlığını deyərkən həkim Xəyaləddinin keçirdiyi dərin psixoloji anı daha dolğun, daha inandırıcı şəkildə ifadə etsin.

Epizodik rolda (Ziyatən, feldşerdir) Aydın Şahsuvarovun və Gülsabah rolunda Naxçıvan şəhər M.Sidqi adına 4 nömrəli səkkizillik məktəbin şagirdi Elmira Sultanovanın ifası da təqdirəlayiqdir.

Gənc rejissor Vəli Babayev tamaşaya gözəl quruluş vermişdir. Hörmətli rejissorun nəzərinə çatdırmaq istəyirik ki, II pərdədə Xəyaləddinlə İsmətin söhbəti səhnə daxilində verilsəydi və Qayacan da onları görüb şübhələnsəydi, bu, daha dolğun və təsirli çıxardı.

Tamaşanın bədii tərtibatçısı Naxçıvan MSSR əməkdar incəsət xadimi M.Qasimovdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə əsas diqqət mərkəzində olan bulaq səhnədə yöndəmsiz yerə qoyulmuş və çox suni görünür.

II pərdədə yağışlı, ildırımli gecə çox pis təsvir edilir. Nə göyün gurultusu, nə ildırımın çaxmasını, nə də yağışın şırıltısını hiss etmək olur. Bu səhnə çox sönük keçir.

Tamaşaya yazılan musiqi (bəstəkar R.Məmmədov) çox bəsitdir. Hətta bu bəsit musiqini ifa edən çalğıçılar da səhvlərə yol verirlər. II pərdədə səhnə arxasından oxunan bayatı qətiyyəən çalınan musiqi ilə tutmur və nə Xəyaləddinin, nə də İsmətin həmin anda keçirdiyi hisslərə uyğun gəlir.

Bütün bunlar əsərin müsbət keyfiyyətlərini kölgədə qoyur və tamaşanın aşağı səviyyədə keçməsinə səbəb olur.

Arzu edirik ki, göstəridiyimiz bu nöqsanlar aradan qaldırılsın və bu gözəl əsərin psixoloji mahiyyəti, ehtiraslı, coşğun ruhu, ümumiyyətlə, bütün orijinal xüsusiyyətləri tamaşaçılarımıza yüksək səviyyədə təqdim edilsin.

1972 .

IV BÖLMƏ

RƏY, MÜSAHİBƏ VƏ TƏƏSSÜRATLAR

4.1.GƏNC TƏDQIQATÇININ İLK MONOQRAFİYASI.

Naxçıvan ədəbi mühitində pərvəriş taparaq ölkə miqyasında məşhurlaşan Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi, şair Hüseyn Razi 50 ildən artıq bir müddətdə yaradıcılıq yolu keçmişdir. Sağlığında 13, vəfatından sonra isə 1 kitabı çap olunub. Bu kitablara şeir və poemaları, pyes və nəsr əsərləri daxil edilmişdir. Vaxtilə xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov şairin “Ömür yolları” kitabına yazdığı “Təmiz duyğular” sərlövhəli rəydən oxuyuruq: “Hüseyn Razi bilavasitə və təbii bir əda ilə hissiyyatını ifadə edən şairdir. Onun sazı saxta havalar çalmlıdır. Şeirlərindəki şirinlik və inandırıcılıq da bununla bağlıdır”. Bu sözləri şairin bədii yaradıcılığına verilən ümumi qiymət kimi dəyərləndirmək olar.

H.Razinin yaradıcılığı heç bir məhdudluq tanımırdı. İxtisasca jurnalist olduğu üçün publisistika ona daha doğma idi. O, 1947-ci ildən mətbuat aləminə qədəm qoymuşdu. İlk yazıları “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunurdu. Sonralar qısa fasilələr nəzərə alınmazsa, 40 il bu qəzetdə əvvəlcə müxbir və ədəbi işçi kimi fəaliyyət göstərmiş, 30 ilədək isə ədəbiyyat və incəsənət şöbəsinin müdiri olmuşdur. H.Razinin publisistik məqalələrinin əksəriyyətinin “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunmasının əsl səbəbi də budur. Lakin onun publisistik yazılarının müəyyən qismi Bakıda çıxan müxtəlif qəzet və jurnallarda və bəzi məqalələr toplusunda da çap edilmişdir.

H.Razinin bədii yaradıcılığı və kitabları haqqında hələ öz sağlığında mətbuat səhifələrində müxtəlif fikir və rəylər öz əksini tapmışdır. Şairin vəfatından sonra onun

ədəbi irsinin öyrənilməsinə diqqət artmış, 2003-cü ildə Nadir İsmayılov tərəfindən “Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edilmişdir. Onun eyni adlı monoqrafiyası da çap olunmuşdur. 2004-cü ildə H.Raziyə aid məqalə və xatirələr toplanan “Xatirələr işığında” adlı kitab işıq üzü görmüşdür. 2015-ci ildə Fərman Xəlilovun tərtibi ilə H.Razinin 304-səhifəlik “Biblioqrafiya”sı oxuculara təqdim edilmişdir.

Hazırda professor Sədaqət Həsənova “Hüseyn Razinin əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri”, dosent Xanəli Kərimli “Hüseyn Razinin tərcümə yaradıcılığı” mövzusunda araşdırmalar aparırlar.

Tədqiqat işlərinin bəzilərində şairin publisistikasının öyrənilməsinə də diqqət yetirilmiş və bu barədə bir sıra elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür. Lakin həmin mövzu xüsusi tədqiqat predmeti kimi araşdırılmamışdır. Məhz buna görə də gənc tədqiqatçı Sahab Əliyevanın “Hüseyn Razinin publisistikası” adlı monoqrafiyası (Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2021) öz aktuallığı və yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Əvvəla, qeyd edək ki, bu mövzuda tədqiqat aparmaq çox da asan bir iş deyil. Çünki şairin müxtəlif mətbuat orqanlarında 1000-dən çox publisistik və ədəbi-tənqidi məqalələri çap olunmuşdur. Bunları tapmaq, oxumaq və təhlilə cəlb etmək böyük səbir və zəhmət tələb edir. S.Əliyeva belə bir zəhmətə qatlaşıaraq şairin, demək olar ki, mövzu ilə bağlı bütün yazılarını gözdən keçirmiş, onların məzmunu və mahiyyəti haqqında dəyərli elmi qənaətlərə gəlmişdir. Monoqrafiyada H.Razinin ictimai-siyasi məzmunlu məqalələri və ədəbi-tənqidi yazıları ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə təhlil edilir.

Sual oluna bilər ki, ədəbi-tənqidi yazıların publisistika ilə əlaqəsi varmıdır ki, müəllif belə məqalələri də öz tədqiqatına cəlb etmişdir? Bu sualın cavabı monoqrafıyanın “Giriş”ində belə əsaslandırılır: “Bəzi tədqiqatçılar ədəbi tənqidi publisistikanın bir qolu kimi dəyərləndirirlər. Hətta onu jurnalistika ilə eyniləşdirmək cəhdləri də mövcuddur. Həmin mülahizələr bir qədər mübahisəli görünərsə də, onlarda həqiqətə uyğunluq da özünü göstərir. Biz bu mövqeyi, yəni ədəbi tənqidin publisistikanın bir qolu olması fikrini qəbul etdiyimiz üçün H.Razinin zəngin publisistik irsini təhlil edərkən onun iki istiqamətdə yazdığı məqalələri tədqiqata cəlb etməyi məqsədəuyğun hesab etdik: ictimai-siyasi məzmunlu məqalələri; ədəbi-tənqidi yazıları”.

Müəllifin bu əsaslandırması onun qənaətidir və ciddi etiraz doğurmur.

S.Əliyevanın monoqrafıyanın “İctimai-siyasi məzmunlu məqalələri” bölməsində H.Razinin publisistik məqalələrini mövzular üzrə qruplaşdıraraq təhlil etməsi də etiraz doğurmur. Onun qruplaşdırmasına görə H.Razinin publisistik məqalələri əsasən aşağıdakı mövzuları əhatə edir: Naxçıvan Muxtar Respublikasının tərəqqisi, gözəlliyi, sənaye, kənd təsərrüfatı və mədəni quruculuq sahəsindəki nailiyyətləri; Cənubi Azərbaycan; Arpaçay deryaçasının inşası; İkinci Dünya müharibəsi və orada iştirak edən naxçıvanlı döyüşçülər; Beynəlxalq məsələlər; ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyət məsələləri; Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələr, 90-cı illərin qanlı qırğınları.

Monoqrafıyanın ikinci bölməsində müəllif H.Razinin Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli söz ustalarına həsr

etdiyi məqalələri, onların müxtəlif kitabları haqqında yazdığı resenziyaları və Naxçıvandakı gənc yazarların yaradıcılığı haqqında qeydləri və onlara tövsiyə xarakterli yazıları ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur.

Müəllif monoqrafiyanın həcmi nəzərə alaraq H.Razinin saysız-hesabsız məqalələrinin hamısını təhlilə cəlb etməyib. Əslində buna heç ehtiyac da yoxdur. Lakin bunun əvəzində S.Əliyeva şairin əksər məqalələrinin bəzən bir səhifədən də çox yeri tutan sərlövhələrini sadalamaqla bu boşluğu aradan qaldırmağa çalışmışdır. Bununla da sadalanan sərlövhələrdən oxucu asanlıqla başa düşə bilir ki, bu məqalələr hansı mövzulara həsr edilmişdir. Beləliklə ilk baxışda yersiz görünən həmin sadalamalar H.Razinin publisistikasının mövzu dairəsi haqqında bütöv təsəvvür yaratmağa xidmət edir.

S.Əliyevanın monoqrafiyanın hər iki bölməsində H.Razinin səriştəli bir publisist kimi dəyərləndirməsi və öz fikrini konkret faktlara söykənərək əsaslandırması da razılıq doğurur. Məsələn, onun elmi müşahidələrinə görə, H.Razi məqalələrinin bir çoxunda publisistika ilə poeziyanı birləşdirməyə nail ola bilmişdir; bu yazılarda güclü ümumiləşdirmələr vardır; konkret fakt və məlumatlar məqalələrdə elə əridilmişdir ki, onları oxuyanları yormur; məqalələrdəki hərtərəfli zəngin məlumatlar müxtəlif dünyagörüşlü oxucuların maraq dairəsini əhatə edə bilər və s.

Monoqrafiyanın “Əlavələr” hissəsində H.Razinin seçilmiş publisistik məqalələrinin oxuculara təqdim edilməsi də təqdirə layiqdir. Bu, həm də müəllifin monoqrafiyada irəli sürdüyü fikir və mülahizələrinin əyani mənbəyi kimi oxucular üçün faydalıdır.

Qarşınızdakı kitab gənc tədqiqatçı S.Əliyevanın ilk monoqrafiyasıdır. Ümid edirik ki, monoqrafiya mütəxəssislər və oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanacaqdır.

Monoqrqfiyanın müəllifi S.Əliyevaya yeni-yeni elmi uğurlar arzulayırıq.

2021.

4.2.“GÜNAYDIN, ULU YURDUM” ƏDƏBİ-MUSİQİLİ PROQRAM. NAXÇIVAN DÖVLƏT TELEVİZİYASI, 26 İYUL 2011. APARICI:

Salam, hörmətli televiziya tamaşaçıları, “Günaydın, ulu yurdum” ədəbi-musiqili proqramında xoş gördük sizi. Bu səhərdə xoş əhval-ruhiyəli, xoş ovqatlı bir proqramla sizin evinizin qonağıyıq. Çalışacağıq ki, səhərinizi yaxşı başlamanıza azacıq da olsa köməklik göstərək və sizi xoş ovqata kökləyək. Studiyamızın qonağı var. Qonağımızı sizə təqdim etmək istəyirəm. Filologiya elmləri namizədi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü Fərman Xəlilov.

–Fərman müəllim, sabahınız xeyir olsun. Xoş gəlmisiniz proqramımıza. Fərman müəllim, əvvəl qeyd etmək istəyirik ki, sizin fəaliyyətiniz çox şaxəlidir, genişdir və biz əvvəl sizin pedaqoji fəaliyyətinizə nəzər salmaq istəyirik. İstəyirik ki, qısaca o illərdən bizə söhbət edəsiniz.

FƏRMAN XƏLİLOV: Bəli, mənim əsas fəaliyyətim pedaqoji fəaliyyət olubdur. Mən 1973-cü ildən bu günədək pedaqoji fəaliyyətlə məşğul oluram. Naxçıvan şəhər H.Cavid adına 5 nömrəli orta məktəbdə uzun illər – 20 ildən artıq və Naxçıvan Türk liseyində Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərini tədris etmişəm. İşlədiyimiz müddətdə biz Azərbaycan Respublikasında ədəbiyyat və Azərbaycan dili fənlərinin qarşısına qoyulan bütün tələbləri yerinə yetirməyə və tədrisin keyfiyyətini

yüksəltməyə çalışmışıq. Elə bilirəm ki, başqa müəllimlərimizlə bərabər buna nail olmuşuq. Fəaliyyətim dövründə şagirdlərin Azərbaycan dilinin incəliklərinə yiyələnməsi üçün, zəngin ədəbiyyat xəzinəmizin qiymətli inciləri ilə tanış olması üçün əlimizdən gələni etmişik. Və onların da bir çoxu bu sahələrdə müəyyən uğurlar qazanmış, bizim həm dilimizi, həm ədəbiyyatımızı öyrənməyə nail olmuşlar.

APARICI: Həqiqətən də hər bir müəlimin dərslərində özünə məxsus üsulu və dərslər metodunu olur. Maraqlıdır, sizin dərslər prosesləriniz necə keçib, bu fənləri şagirdlərə necə aşılamısınız. Çünki digər fənlərdən fəqli olaraq siz çox məsuliyyətli bir fənni tədris etmişiniz. İstəyirik ki, dərslər prosesləriniz barədə açıqlama verəsiniz.

FƏRMAN XƏLİLOV: Düz deyirsiniz, bu fənlərin tədrisi müəllimdən çox böyük məsuliyyət tələb edir. Mən dərslər dediyim dövrlər daha çox sovet dövrünə düşübdür. O dövrdə də bilirsiniz, dərslərlər, xüsusilə ədəbiyyat dərslərləri sovet ideologiyasının tələbləri əsasında yazılmışdı. Bir sıra mövzularda əslində həqiqətə uyğun olmayan məsələlərdən söhbət gedirdi. O dövrdə, şəxsən mən, öz adımdan danışırım, bu tipli mövzuları keçəndə belə məqamların üzərindən keçmək və yaxud sətiraltı mənalar işlədib şagirdlərin daha çox milli ruhda tərbiyələnməsinə diqqət yetirirdim. Dərslərin təşkili məsələsinə gəldikdə isə o dövrün də özünün tələbləri var idi. O vaxt bizim 5 nömrəli məktəbdə zəngin ədəbiyyat kabineti yaratmışdıq. Oranı bütün texniki təchizat vasitələri ilə zənginləşdirmişdik. Hətta dərslər prosesində müəyyən mövzularla bağlı əldə etdiyimiz filmlərdən fraqmentlər də göstərirdik, val yazılarından istifadə edirdik. Azərbaycanın tanınmış

yazıcıları Naxçıvana gələndə məktəbə dəvət edib onlarla görüşlər keçirirdik. O vaxt indiki kimi bizim şəhərimizdə H.Cavidin ev muzeyi, C.Məmmədquluzadə adına ədəbiyyat muzeyi fəaliyyət göstərirdi. Müəyyən mövzularla əlaqədar, xüsusilə H.Cavid, C.Məmmədquluzadə, molla-nəsrəddinçilərlə əlaqədar olan dərslərin bir çoxunu o muzeylərdə canlı şəkildə, əyani vasitələrin içərisində keçirdik.

APARICI: Təbii ki, bu da şagirdlərin o materialı, o mövzunu yaxşı qavramasına gətirib çıxarırdı. Çünki əyani vasitələrdən istifadə etmək dərstdə ən yaxşı metodlardan biridir deyə bilərik. Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, kitabxanada “Şərq qapısı” qəzetini vərəqləyərkən orda “Muzeydə dərs” başlığı altında məqaləyə rast gəldim. O məqalədə sizin dərs prosesinizdən söhbət gedirdi.

FƏRMAN XƏLİLƏV: Bəli, o vaxt biz şagirdləri Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən muzeylərə aparırıdık. Muzeylərdə əyani şəkildə dərslər keçirdik. Bu, ədəbiyyat sahəsində görülən işlər idi. Dil məsələsinə gəldikdə isə bu, bir az dəqiq məsələ olduğu üçün biz şagirdlərə müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək incəliklərə dək gedirdik. Məsələn, fonetika bəhsini keçəndə sözlərin deyilişi ilə yazılışının fərqiindən söhbət gəndə maqnitofon yazılarından (onda indiki kimi texniki imkanlar yox idi) istifadə edirdik. Bu, şagirdlərin həmin materialları mənimsəməsinə kömək edirdi. Yaxud gözəl bədii qiraət ustalarının val yazılarından istifadə edirdik. Şagirdlər onları dinləyirdi. Bilirsiz, indinin özündə də mən, xüsusilə gənc müəllimlərə üzümü tutub deyirəm: Azərbaycan dili fənninin orta məktəbdə tədris edilməsinin üç əsas məqsədi vardır: şagirdlərə düzgün yazmaq, düzgün

oxumaq, düzgün danışmaq vərdişlərini aşılamaq. Bütün o proqramın keçilməsində məqsəd budur. Yoxsa bütün tərifləri əzbər deməyi şagirdlərdən tələb etməməliyik. Məqsədimiz dilçi yetişdirmək deyil. Biz şagirdləri həyata hazırlayırıq. Onlar bayaq dediyim kimi, düzgün danışmağı, düzgün yazmağı, düzgün oxumağı bacarmalıdırlar. Bax buna yönəlməlidir əsas diqqət. O vaxt da biz fəaliyyətimizdə hansı mövzuda dərs keçiriksə bu üç məqsədi güdürük.

APARICI: Bəli, gələcəyin şair, yazıçıları, natiqləri yetişir yəyqin ki. Həmçinin ən azından hər bir kəs öz ana dilini mükəmməl səviyyədə bilməlidir.

FƏRMAN XƏLİLOV: Mən üzümü gənc müəllimlərə tutub bir tövsiyəni vermək istəyirəm. Böyük pedaqoqlardan biri demişdir ki, pis müəllim həqiqəti şagirdlərə çatdırır, yaxşı müəllim isə həqiqəti tapmağın yollarını şagirdlərə öyrədir. Mən arzu edirəm ki, bizim gənc müəllimlər bu fikirləri özlərinə bir meyar etsinlər. Yəni həqiqət bəllidir. Bunu hər adam çatdıra bilər. Amma həqiqəti tapmağın yollarını öyrətmək pedaqoqdan böyük bacarıq, qabiliyyət, ustalıq tələb edir. Bütün gənc müəllimlərə ümumiyyətlə, bizim Naxçıvan Muxtar Respublikasının müəllimlərinə öz işlərində uğurlar arzulayıram.

APARICI: Fərman müəllim, qeyd etdik pedaqoji fəaliyyətiniz zəngin olub, dərs prosesinizə də nəzər saldıq. Ancaq bununla məhdudlaşmayıb, siz öz üzərinizə düşən vəzifələrdən birini də çalışmışınız edəsiniz. Qeyd etmək istəyirik ki, ərəb əlifbasının öyrənilməsi ilə bağlı, yəni əski əlifbanın öyrənilməsi ilə bağlı ümumtəhsil məktəblərinin birində kurs təşkil etmişiniz. Bu barədə nələri söyləyərdiniz.

FƏRMAN XƏLİLOV: Bəli, belə bir şey olubdur. Dediym kimi H.Cavid adına 5 nömrəli məktəbdə işləyəndə o vaxt bizim məktəbin direktoru Hüseyn Məmmədov idi. Ona bu fikrimi bildirdim ki, mən məktəbdə belə bir kurs təşkil etmək istəyirəm. Ərəb əlifbasını şagirdlərə öyrətmək. O da ədəbiyyatçı idi. Mən deyən kimi fikrimi tez tutdu. Çünki o da yaxşı bilirdi, hamı da yaxşı bilir ki, bizim ədəbiyyatımızın yaradıcıları ərəb əlifbası ilə yazıblar və 1930-cu illərə qədər bizim mətbuatımız da, ayrı-ayrı kitablar da hamısı ərəb əlifbası ilə çap olunub. Ona görə fikirləşdik ki, şagirdlərin belə bir əlifbanı öyrənməsi bilməsi çox faydalıdır. Heç olmasa onların on nəfərinin içərisindən üçü, ikisi, lap biri çıxıb bu əlifbanı öyrənməsinin nə ziyanı var? Bizim tariximizi, ədəbiyyatımızı, yeri gələndə arxiv materiallarını araşdırıb öyrənə bilər. Ona görə də bu təklifi o vaxt biz Naxçıvan Şəhər Maarif Şöbəsinin rəhbərliyinə bildirdik. Onlar da sağ olsun xüsusi əmrlə belə bir kursu yaratdılar və daha doğrusu, pulsuz bir kurs yaratdıq orada. Və mən o kursda ərəb əlifbasını şagirdlərə öyrətməyə başladım.

APARICI: Bu kursun nəticəsi nə oldu?

FƏRMAN XƏLİLOV: Bəli, indi də hərdən o şagirdlərlə rastlaşanda bəziləri, məsələn, tarix sahəsinə gedib, deyirlər ki, bu əlifbanı öyrənmək bizə çox böyük fayda verdi. İndiki işimizdə də, yəni araşdırmalarımızda da biz tarixi mənbələri öyrənmək istəyəndə bu əlifba bizə çox kömək edir. Lap elə bir nəfər də, iki nəfər də, neçə nəfər olur olsun əgər bu işdən fayda götürüb xalqımıza xidmət edərsə, elm sahəsində hər hansı bir töhfə verə bilirsə, mən özümü çox rahat hiss edirəm və o vaxt həmin

əlifbanı şagirdlərə öyrətdiyimə görə də peşman deyiləm, onlara halal edirəm.

APARICI: Fərman müəllim, qeyd etdik ki, fəaliyyətiniz çoxşaxəlidir və bu addımları atmanızda elmi fəaliyyətinizə doğru irəliləmişiniz. İstəyirik ki, elmi fəaliyyətinizdən də bizə söhbət edəsiniz.

FƏRMAN XƏLİLOV: Mən pedaqoji fəaliyyətimi davam etdirə-etdirə elmi fəaliyyətlə də məşğul olmuşam. 1970-ci illərdən – hələ tələbə olan vaxtımdan mənim bəzi məqalələrim – Naxçıvan teatrının tarixinə aid, maarif xadimlərinə aid və digər məsələlərə aid məqalələrim çap olunubdur. Sonra mən xüsusi, yəni ayrıca götürülmüş mövzu üzərində işləmişəm. Bu, bizim Cənubi Azərbaycan şairi, görkəmli satirik Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılığı ilə əlaqədar olubdur və həmin mövzunu işləmişəm, 1982-ci ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişəm.

APARICI: Bəli, bunun əyani göstəriciləri də buradadır, əziz tamaşaçılarımız. Mirzə Əli Möcüzlə bağlı Fərman müəllimin bir çox kitabları işıq üzü görüb. Proqramımızın irəliləyən dəqiqələrində bu kitablardan söhbət edəcəyik.

İndi isə istəyirik ki, digər tədqiqat sahələrinizi öyrənək.

FƏRMAN XƏLİLOV: Dediym kimi, tələbəlik dövründə mən Naxçıvan teatrının tarixi, Naxçıvan maarif tarixi ilə daha çox maraqlanırdım və onunla əlaqədar də məqalələr yazıb çap etdirirdim. Bir mövzu məni daha çox maraqlandırdı, Möcüzdən başqa. O da təsadüfən oldu. Naxçıvan Dövlət Arxivində işləyərkən bir dəftər rastıma çıxdı və gördüm ərəb əlifbası ilə burada yazılar var. O vaxtları, görünür, diqqətsizlik üzündən həmin dəftər

gedib maarif sahəsinə aid olan əmr dəftərlərinin arasına düşmüşdür. Vərəqlədim, gördüm çox qiymətli materialdı bu. Yəni 1925-1928-ci illərdə Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin 41 protokolidur. Oxuduqca gördüm ki, burada çox zəngin materiallar var. O dövrdə həmin cəmiyyətin üzvləri gördükləri işlərin hamısını orada protokollaşdırıblar. Ona görə də əvvəlcə o cəmiyyətin işi haqqında bir geniş məqalə yazıb “Şərq qapısı” qəzetində dərc etdirdim. Sonra gördüyünüz kitab ki, orada var.

APARICI: Bəli, elə bundan söhbət edirsiniz. “Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət” kitabı.

FƏRMAN XƏLİLOV: Bəli, materialların hamısını topladım, fotoşəkillər, əlyazmaları həmin cəmiyyətin yaradıcıları Mirbağır Mirheydərzadə, Vahab Həsənzadə kimi bizim maarif xadimlərimizin, elm xadimlərimizin fəaliyyətini orada əks etdirdim. Yeri gəlmişkən onu da deyim ki, indi bizim elmlər akademiyası Naxçıvan Bölməsinin təməli idi bu təşkilat.

APARICI: Bəli, qeyd etdiniz burada 41 protokol öz əksini tapıb, vərəqlədikcə görürük ki, burada da ərəb əlifbası ilə nümunələr var.

FƏRMAN XƏLİLOV: Bəli, Naxçıvan çox qədim torpaqdır. Burada arxeoloji qazıntılar apardıqca yeni maddi mədəniyyət nümunələri aşkara çıxır. Mən də seçib onun üz qabığına diqqəti cəlb edən bəzi şəkilləri verdim ki, oxucular maraqlansın və bizim tarixi öyrənsinlər.

APARICI: Yenidən qayıtmaq istəyirik Mirzə Əli Möcüzün üzərinə. Bu kitab “Mirzə əli Möcüzün əlyazmaları” adlanır. Kitabda nələr var?

FƏRMAN XƏLİLOV: Bu kitabda Mirzə Əli Möcüzün 100-dək öz əli ilə yazdığı şeirlərin surəti, faksimile deyirlər ona, vardır. Həmin o əlyazmalar S.Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində mühafizə olunur. 1970-ci illərdə o əlyazmaları üzərində mən çox araşdırmalar apardım.

Möcüzün kitablarına daxil edilən şeirlərlə müqayisələr etdim. Gördüm ki, Möcüzün şeirləri çox təhrif edilmiş şəkildə çap olunubdur. Bu əlyazmaların çoxuna uyğun deyil. İmkan daxilində çalışırdım ki, Möcüzün əlyazmalarını kütləvi şəkildə çap etdirib oxuculara çatdıraq.

APARICI: Bəli, ona görə də mən uzun illər onların üzərində araşdırmalar apardım. O, üç kitab olacaqdır. İkinci kitab üzərində işləyirəm. İkinci kitaba İrandan əldə etdiyim Möcüzün avtoqraflarını daxil edəcəyəm. Birinci kitaba geniş bir müqəddimə yazdım. Möcüzün əsərlərinin toplanılması, təbliği, nəşri tarixindən bəhs etdim. Bu kitab ərsəyə gəndən sonra mütəxəssislər həmin kitabdan faydalanıb Möcüzün indiyə qədər çap olunmuş əsərlərindəki təhriflərlə əyani şəkildə tanış ola bilərlər. Həm də bu kitab gələcəkdə Möcüzün əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin hazırlanmasına bir başlanğıcdır.

APARICI: Fərman müəllim, Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılığı, onun ədəbi irsinin toplanması, nəşri və tədqiqi məsələlərinə həsr olunmuş bir çox məqalələriniz həm respublikada, həm də xarici ölkələrin mətbuatında dərc olunubdur. Bu barədə nələr söyləyə bilərsiniz?

FƏRMAN XƏLİLOV: Bəli, sərhədlər bağlı olan vaxt, yəni sovet dövründə bizim Möcüzlə, o cümlədən başqa yazıçılarımızla əlaqədar ayrı-ayrı ölkələrdə aparılan

tədqiqat işlərindən çox geniş xəbərimiz yox idi. Elə ki, sərhədlər açıldı, ondan sonra bizim mütəxəssislər - ədəbiyyatşünaslar, tarixçilər və başqa ixtisas sahibləri ayrı-ayrı ölkələrə getdilər, orada kitabxanalarda, arxivlərdə bizim zəngin ədəbiyyat xəzinəmizin çoxlu nümunələrini aşkara çıxardılar. Mən də yollar açılandan sonra 1990-cı ildən bu günədək dəfələrlə İranda, Türkiyədə olmuşam. Müxtəlif arxivlərdə, kitabxanalarda, hətta ədəbiyyat həvəskarlarının şəxsi arxivində saxlanılan Möcüzlə əlaqədar olan materialları toplamışam. Onlar çox zəngin materiallardır. Orada fotosəkillər, xatirələr, məktublar, müxtəlif arxiv sənədləri vardır. Və bunların hamısını toplayandan sonra onların üzərində araşdırmalar aparmışam, eyni zamanda bu səfərlər zamanı İran və Türkiyədə çalışan, fəaliyyət göstərən bir sıra mütəxəssislərlə, ədəbiyyatşünaslarla tanış olmuşam və bu da Möcüzün mühiti, müasirləri, ədəbi irsinin nəşri və tədqiqi tarixi mövzusu üzərində işləyərkən mənim köməyimə gəlib çatmışdır.

APARICI: İndi isə biz növbəti kitaba nəzər salmaq istəyirik. “Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz”. Bunun içərisində oxucuları nələr qarşılayır?

FƏRMAN XƏLİLOV: Bu kitab beş fəsildən ibarətdir. Birinci fəsildə Möcüzün mühiti. Düzdür, bizdə Möcüz haqqında yazılıbdır. Lakin bayaq dediyim kimi sərhədlər bağlı olduğuna görə bizim İran möcüzşünaslarının araşdırmalarından xəbərimiz olmayıb, Türkiyədə Möcüz haqqında yazılanlardan xəbərimiz olmayıb. Hətta onu sizə deyim ki, Amerikada yaşayan, Vaşinqton Universitetində çalışan bir iranlı – Hadi Sultan Qürayi Möcüz haqqında doktorluq dissertasiyası yazmışdır. Bütün

bunları əldə edəndən sonra bu kitab onların elmi ümumiləşdirməsidir. Birinci fəsildə Möcüzün mühiti, ikinci fəsildə Möcüzün müasirləri, üçüncü fəsildə Möcüzün yaradıcılığının bəzi xüsusiyyətləri, dördüncü fəsildə Möcüzün əsərlərinin nəşri və nəhayət sonuncu – beşinci fəsildə Möcüzün əsərlərinin tədqiqi məsələlərindən bəhs olunmuşdur. Bu fəsildə Mirzə Əli Möcüz haqqında indiyədək demək olar ki, həm respublikamızda, həm də xarici ölkələrdə aparılan tədqiqatlar nəzərdən keçirilmiş və onların elmi dəyəri müəyyənləşdirilmişdir. O gördüyünüz bibliografiyada (2007-ci ildə çap olunan Mirzə Əli Möcüzün bibliografiyası) Möcüz haqqında 2007-ci ilədək çap olunan məqalələr, şairin ayrı-ayrı əsərləri, Möcüz haqqında bədii ədəbiyyatda rast gəlinən nümunələr, fikirlər hamısı öz əksini tapmışdır.

APARICI: Çox maraqlı bir kitabdır. Yeni tədqiqat sahəniz də bu istiqamətdədir. Qeyd etmək istəyirik ki, “Möcüz: mühiti, müasirləri və ədəbi irsi” mövzusunda da doktorluq dissertasiyası yazmışınız. Bu barədə nə deyə bilərsiniz?

FƏRMAN XƏLİLOV: Bütün bu işlər elə həmin doktorluq dissertasiyasına hazırlıq işləri idi. Mən bunların hamısını və bundan başqa digər materialları da tədqiqata cəlb etməklə “Möcüz: mühiti, müasirləri və ədəbi irsi” adlı doktorluq dissertasiyasını yazıb müdafiə üçün təqdim etmişəm. Bir faktı qeyd edim ki, Möcüzü indiyə qədər bizim oxuculara düzgün təqdim etməyiblər. Sovet ideologiyasının təsiri nəticəsində Möcüz kommunistruhlu bir şair kimi təqdim olunmuşdu oxuculara. Yeni əldə etdiyimiz faktlar, məlumatlar isə tam sübut edir ki, bu belə

deyildir. Dissertasiyada yeni elmi baxış nəticəsində bu məsələlər aydınlaşdırılmışdır.

APARICI: Fərman müəllim, maraqlı olardı, nə üçün Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılığı sizin araşdırmalarınızda öz əksini tapıb?

FƏRMAN XƏLİLOV: Az işlənən bir mövzu idi. Belə bir mövzuda işləmək, eyni zamanda, bu mövzudan istifadə edərək həm də yazdığımız məqalələrdə, çap etdirdiyimiz kitablarda bizim oxucuları, xüsusilə gənc oxucuları vətənpərvərliyə çağırmaq, vətəni tanımasına kömək etmək, gənclərimizin vətənpərvərlik ruhunda böyüməsinə kömək edə biləcək işləri ortaya qoymaq üçün belə bir mövzuya müraciət etmişik.

APARICI: Ən əsas elmi fəaliyyətinizə yeni ruh vermək istəyirdiniz, yeni mövzu gətirmək istəyirdiniz. Yəni araşdırılmamış bir mövzu üzərində çalışdınız. Ümid edirik ki, buna nail olmusunuz. Bu kitablar da bunun əyani göstəricisidir.

Fərman müəllim, siz həm də “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antalogiyası”nın ikinci cildinin tərtibçilərindən birisiniz. İstərdik ki, bu barədə də məlumat verəsiniz.

FƏRMAN XƏLİLOV: 1976-cı ildə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda bir şöbə yaradıldı: Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi. Bu şöbəyə bizim görkəmli yazıçı, akademik Mirzə İbrahimov müdir təyin edildi. Mirzə İbrahimov işə başlayan əməkdaşlara dedi ki, (mən onda həmin şöbənin dissertantı idim) bizim birinci vəzifəmiz Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antalogiyasını hazırlamaqdır. Və o vaxt bu üç cildə nəzərdə tutulmuşdu. Sonra bir cild də əlavə çap olundu. Və mövzular paylandı. Hamı material toplamaq üçün arxivlərə, kitabxanalara

getdi. Bu işə mən də cəlb edilmişdim. Müxtəlif materialları toplayırdıq. Xüsusilə Möcüzlə əlaqədar materialları mən toplamışam. Kitab çap olundu və dörd cildlik bu antologiyaya şifahi xalq ədəbiyyatından başlayaraq Cənubda yaranan müasir ədəbiyyatı əks etdirən materiallar daxil edilmişdir. Bu kitab Cənubi Azərbaycanda çox sevilə-sevilə oxunur. Mütəxəssislər onu çox yüksək qiymətləndirirlər.

APARICI: Naxçıvan Dövlət Arxivində şəxsi fondların yaradılmasının təşəbbüskarlarından biri də siz olmusunuz. Bu barədə nə deyə bilərsiniz?

FƏRMAN XƏLİLOV: Bəli, vaxtilə mən evlərdə, bizim yaşlı müəllimlər və ziyalıların zəngin şəxsi arxivlərindəki fotosəkil, məktub, qəzet və jurnallar ilə tanış olardım. Bəziləri səxavət göstərərək onlardan bir qismini mənə verərdilər, bəzi materiallardan qeydlər götürərdim. Görürdüm ki, evlərdə zəngin xəzinələr vardır. Düşünürdüm ki, insan dünyanı tutub qalmayacaq ki, bunlar da bir gün dünyasını dəyişəcək, həmin sənədlər itib-batacaq. Ona görə həmişə fikirləşirdim ki, bu sənədləri bir yerə toplayıb arxivə təhvil vermək lazımdır. Bir çoxları ilə söhbətlər aparırdım, məndən yaşlı olsalar da. Sənədləri verməyənlər də olurdu, verməyənlər də heç bəziləri. Amma mən vaxtilə Naxçıvanda işləyən görkəmli maarif xadimi olan Murad Tutayuq, o dövrün qabaqcıl qadın ziyalılarından olan Qəşəng Baharova, Naxçıvanın əməkdar incəsənət xadimi rəssam Şamil Qaziyev, Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi, şair Hüseyn Razinin sənədlərini, Naxçıvan teatrının aktyorlarının rol dəftərlərini və müxtəlif sənədlərini toplayıb arxivə təhvil verdim və orada adı çəkilən maarif və mədəniyyət

xadimlərinin şəxsi fondu yaradıldı. Mənim özümün də həmin arxivdə şəxsi fondum vardır. Müxtəlif arxiv və kitabxanalardan əldə etdiyim çox qiymətli materialların əksəriyyəti bu fonda daxil edilib. Bir məsələni də qeyd edirəm ki, mən Möcüz haqqında araşdırmalar aparanda İrandan, Türkiyədən xeyli materiallar əldə etmişəm. həmin materialları Bakı arxivinə yox, Naxçıvan arxivinə təhvil vermişəm. Çünki bizim Naxçıvan Dövlət Arxivinin zənginləşməsi faydalı bir iş olar, alimlər, hətta mərkəzdə yaşayan alimlər öz yollarını Naxçıvana salarlar. Təkcə Bakının ayrı-ayrı arxivlərində bütün sənədlər mərkəzləşməyəcək ki. Naxçıvanda da gərək bu işlər görülsün.

APARICI: Təbii ki, bu da sizin simanızda bütün ziyalılarımızın öhdəsinə düşür ki, köməklik göstərsinlər.

FƏRMAN XƏLİLOV: Mən arzu edirəm ki, Naxçıvanda bir ədəbiyyat və incəsənət arxivi yaradılsın. Düzdür, Naxçıvanda Hüseyn Cavidin ev muzeyi, ədəbiyyat muzeyi, digər muzeylər və dövlət arxivi fəaliyyət göstərir. Lakin ədəbiyyat və incəsənət arxivinin yaradılması çox vacibli bir iş olar. Bizim vaxtilə yerli ziyalılarımızın, yazıçılarımızın, şairlərimizin əsərlərini, onlarla əlaqədar olan sənədləri orada toplayıb mühafizə etmək olar. Ayrıca belə bir arxiv olsa, Naxçıvan bir elm və mədəniyyət mərkəzi kimi nəinki Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında yaşayan alimlərin, eyni zamanda qonşu respublikalar və başqa ölkələrin alimlərinin diqqətini cəlb edə bilər. Və onların da Naxçıvana gediş-gəlişi olar, elmi əlaqələrimiz, mədəni əlaqələrimiz güclənər və bunun xeyirdən başqa heç bir ziyanı olmaz.

APARICI: Fərman müəllim, artıq verilişimiz başa çatmaq üzrədir. Yekun olaraq daha nə sözlünüz vardır?

FƏRMAN XƏLİLƏV: Əvvəla, mənə bu verilişə dəvət etdiyinizə görə sizə təşəkkür edirəm. Bütün tamaşaçılara xoş ovqat, işlərində uğurlar arzu edirəm. Gənclərimizə möhkəm cansağlığı ilə bərabər, çalışdıqları sahədə böyük enerji ilə xidmət göstərmələrini arzu edirəm.

APARICI: Çox sağ olun, biz də sizə öz təşəkkürümüzü bildiririk ki, bu səhər bizim proqramımızın qonağı oldunuz.

2011.

4.3.ANAM HAQQINDA KİÇİK BİR XATİRƏ. Onu niyə Bülbül çağırdılar. Körpə doğularkən ona nə münasibətləsə müəyyən bir ad qoyulur. Biri öz babası, nənəsi, atası, anası, qardaşı, bacısı və başqa qohumlarının, başqası məşhur ədəbi qəhrəmanların, yaxud yazıçı, şair və alimlərin digərləri isə mənə və səslənməsinə görə xoşuna gələn adları övladlarına verir.

Keçmiş vaxtlarda azərbaycanlılar övladlarına daha çox dini mənə daşıyan adlar verirdilər. Həsən, Hüseyin, Allahverdi, Əliqulu, Fatma, Zəhra, Zeynəb, Səkinə və sairə. Mənim anama isə təbiətin füsunkar varlığı, ecazkar səsi ilə, klassik qəzəl ədəbiyyatının şah obrazı olan bülbülün adı verilmişdir. Əslində bu ad onun ana nənəsinin adı olub. İndi demək çətindir ki, mənim ulu nənəmin adını nə üçün Bülbül qoyublarmış. Çox güman ki, bülbül adının insana, özü də qadına verilməsi həmin quşun Şərq xalqlarının bədii zövqündə və ədəbiyyatında işğal etdiyi sarsılmaz mövqe ilə əlaqədar olmuşdur. Ulu nənəmin nə üçün məhz Bülbül çağırılmasının dəqiq səbəbini deyə bilməsəm də, bu adın onun oğul nəvəsinə verilməsinin tarixçəsini şəxsən anamın dilindən eşitmişəm.

Anamın ata babası öz dövrünün tanınmış ziyalısı, Azərbaycan SSR əməkdar müəllimi Həsən Xəlil oğlu Qazıyev (1878-1950) bəy, ana babası Süleyman Əsədulla oğlu Kalbalıxanov (?-1939) isə xan nəslindən olmuşdur. Süleyman xan Qarabağlarda, Həsən bəy isə İrəvanda məskən salıblarmış. Süleyman xanın Naxçıvan şəhərində də mülkü olmuşdur ki, həmin mülk indi də qalır.

1921-ci ildə Həsən bəy Qazıyev Naxçıvan şəhərinə köçür. Bir az sonra onun arvadı Bülbül xanım qəflətən vəfat edir. Onun ölümü təsadüfi bir hadisə ilə bağlıdır. Yatdığı yerdə pişiklər başına tullanıb boğuşur. O, diksinərək oyanır və bərk qorxur. Bir neçə gün xəstə yatdıqdan sonra həyatla vidalaşır. Bu vaxt 22 yaşlı Cavad, ondan kiçik olan Şamil, Şəfiqə, Şölə və Əqildən ibarət olan ailənin bütün ağırlığı H.Qazıyevin üzərinə düşür. O, belə qərara gəlir ki, böyük oğlu Cavad Qayıevi (1900-1963) – mənim babamı evləndirsin və bir qədər yüngülləşsin. Bu fikirlə də S.Kalbalıxanovun qızı Zərri xanımı (1908-1965) oğlu üçün gəlin gətirir.

Deyə bilmərəm ki, Cavad bəylə Zərri xanım necə tanış olub, bir-birlərini sevib, ya sevməyib. Ancaq qərribə burasıdır ki, altı nəfərlik bir ailəni yola vermək üçün gələn gəlinin o vaxt 16 yaşı var imiş!

Bu izdivacdan bir il sonra – 1923-cü ildə anam dünyaya gəlir. Qəflətən həyatdan getmiş nənəsinin adını ona verirlər. Beləliklə, 56 illik ömrü boyu hamı onu Bülbül çağırır...

Qayğısız illər. Anam 1947-ci ildə yazdığı tərcümeyi-halında göstərir ki, “1930-cu ilə kimi ev tərbiyəsi alıb”. Deməli, körpələr evi və uşaq bağçasının üzünü

görməyib. Yəqin ki, anası evdar qadın olduğu üçün uşağın bağçaya göndərilməsinə ehtiyac hiss edilməyibdir.

Anamın aldığı ev tərbiyəsi layiqli və nümunəvi olmalı idi. Çünki onun ailəsi istər maddi, istərsə də mənəvi baxımdan buna imkan verirdi. Ata babası Həsən bəy Qazıyev pedaqoq, ana babası Süleyman xan əsl ziyalı, atası Cavad bəy isə gimnaziya təhsili görmüş, açıqfikirli şəxs idilər. Ev tərbiyəsinin nəticəsi idi ki, bir qədər sonra görəcəyimiz kimi yeniyetmə Bülbül texnikumda və institutda əla əxlaq və əla qiymətlərlə oxuyacaqdır.

Anamın dediyinə görə, bütün ailə üzvləri onu lap körpə vaxtlarından çox istəmiş, əzəzləmək mənasında ona “Bıbış” deyə müraciət etmişlər. Axı balaca “Bıbış” həm də ailənin ağbirçəyi Bülbül xanım idi.

Budur, təxminən 60 il bundan əvvəl (15 yanvar 1924-cü il) çəkilməmiş bir fotosəkil qarşımdadır. Bir yaşlı təzəcə tamam olan Bıbış atasının dizində, atası isə stulda oturub. Onun solunda Bıbışın anası, sağında isə xalası Cəvahir xanım aiaq üstdə dayanıblar. Atasının onu ikiəlli qucaqlamasından və balaca Bülbülün üzünün ağlamağa oxşar ifadəsindən belə anlayıram ki, görünür, anam şəkil çəkilən zaman foto-apparatdan qorxurmuş...

Ümumiyyətlə, anamı bütün ömrü boyu bir qorxaqlıq təqib etmişdir. Bu, pis mənada qorxaqlıq deyildi. Sadəlövhlikdən, açıqqəlblilikdən, ehtiyatlılıqdan irəli gələn qorxaqlıq idi bu. Məsələn, küçədə bir çığırta eşitsə idi, tez özünü evdən eşiyə atardı ki, görsün övladları Mehribana, Fərmana və Yusifə bir şey olmayıb ki, yaxud 25 yaşlı oğlu evə bir qədər gec gəlsə idi, qorxu və narahatçılıqdan bilməzdi ki, nə etsin. Eşitsə idi ki, keçdiyi filan küçədə savaşıma olub, çalışardı ki, bir də o küçədən keçməsin. Bir

sızlê, o, fitrêtn tez hêyêcanlanan, narahat olan, adi bir şey üstê qorxu keçirên adam olub.

Yêqin ki, anam yuxarıda haqqında söhbêt gedên şêkil çêkilêrkên dâ belêcê hêyêcan keçirirmiş...

Têbiidir ki, hêr bir adamın özünêmêxsus uşaqlıq macêraları vê mêzêli sêz-söhbêtlêri olur. Anamın da belê macêralarının olmasî şübhêsizdir. Onlardan biri haqqında daha çox êşitmişêm.

Anam özündên 15 yaş bôyûk olan êmisini “Şêmil”,- deyê çağırirmiş. Ondan têlêb edêndê ki, “êmi” demêk lazımdır, şıltaqlıqla cavab verirmiş: “Nê üçün, mêgêr onun adını bilmirêm ki, êmi deyim?”

Anamın dediyinê görê, evin bûtün uşaqları kimi o da ana babası Süleyman xandan çikinêr vê ondan qorxarmiş. Çünki Süleyman xan sêrt têbiêtli, zêhmli adam imiş. Ata babası Hêsên bêy isê daha ünsiyyêtli olduğundan onun yanında şıltaq hêrêkêtlêr etmêk mûmkün imiş. Bıbış da bu fûrsêti vermêzmiş.

O lap uşaqlıqdan bûtün ailê üzvlêri kimi Hêsên bêyê “ağâ” deyê mûraciêt edêrmiş. Sonralar da Hêsên bêyden sêz düşêndê bu sêzû işlêdêrdi.

Bir dêfê Hêsên bêy dâ “fûrsêti fêvtê vermêyêrêk” uşaqlıqda etdiyi şıltaqlıqların “êvêzini çixmaq üçün” ona institutda dêvlêt imtahanında verilêcêk “êla”nın êleyhdarlarından biri olmuşdu...

Têhsil uğrunda. Anamın têhsilinê dair sênêdlêrin êksêriyyêti qalır. Têkcê ibtidai têhsilinê aid sênêdlêrdên başqa.

Öz êli ilê yazdığı têrcüme-yi-halında göstêrilir ki, o, 7 yaşında Naxçıvanda “Zêhmêt” mêktêbinê daxil olaraq 1934-cü ildê ibtidai têhsilini bitirib Naxçıvan İnternasional

Pedaqoji Texnikumunun hazırlıq, bir il sonra isə birinci kursuna qəbul olunur. 1940-cı ildə həmin texnikumu bitirərək ibtidai məktəb müəllimi hüququ qazanır.

İbtidai məktəbin III vəIV siniflərində oxuyarkən bütün siniflə birlikdə çəkdiyi fotosəkillərə əsaslanaraq demək olar ki, anam çalışqan şagirdlərdən biri olmuşdur. Çünki adətən kollektiv şəkil çəkdirərkən müəllimin yanında oturmaq şərəfi çox vaxt çalışqan şagirdlərə nəsib olur. Texnikumun II və III kurslarında oxuyarkən aldığı tərifnamələr isə göstərir ki, anam doğrudan da təhsilə xüsusi fikir verir, dərslərinə ciddi şəkildə çalışmış. Bu fikri 1940-cı ildə ona verilən attestatdakı qiymətlər də sübut edir. Attestatda göstərilir ki, o, “əla” əxlaqla 28 fəndən imtahan vermiş və hamısından “əla” almışdır.

Görünür təhsilə xüsusi marağı olduğu üçün anam texnikumu bitirən kimi (1940) sənədlərini C.Məmməd-quluzadə adına Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutunun dil-ədəbiyyat fakültəsinə vermiş və instituta qəbul olunmuşdur. O, iki il bu institutda oxumuşdur. İnstitut illəri onun üçün müvəffəqiyyətli olmuşdur. Oxuduğu müddət ərzində verdiyi 18 imtahanın 2-dən “yaxşı” (4), 16-dan “əla” (5) qiymət almışdır. Təəccüblüdür ki, dövlət imtahanlarını belə müvəffəqiyyətlə verə bilməyən anam üç imtahanın birindən “kafi” (3), birindən “yaxşı” (4), birindən isə “əla” ala bilmişdir.

Bu gün bunun səbəbini göstərmək mənim üçün mümkün olan iş deyil. Ancaq onu deyə bilərəm ki, bu fakt istisna olmaqla, sənədlərdən anlaşıldığına görə, anam istər texnikumda, istərsə də institutda tükənməz enerji, böyük həvəs, yüksək qiymətlərlə oxuyaraq nümunəvi tələbə olmuşdur.

Anamın texnikum müəllimlərindən Murad Tutayüq, Xəliləğa Hacılarov, İbrahimxəlil Axundov, Həsən bəy Qazıyevi, institut müəllimlərindən indi tanınmış dilçi professor Məmmədağa Şirəliyev, Həsən bəy Qazıyev, Əli Hüseynovu göstərmək olar. Sonralar professor olan Əli Sultanlı o vaxt institutun direktoru idi.

Anamın babası H.Qazıyev ona həm texnikumda, həm də institutda rus dili fənnindən dərs demişdir. Anamın onunla bağlı söz-söhbəti çox olardı. Deyərdi ki, babam çox tələbkar, hazırlıqlı və rus dilini mükəmməl bilən bir adam idi. Çox səliqəli geyinərdi.

1947-ci ildə V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun qiyabi şöbəsinin direktoru Mustafazadəyə yazdığı ərizədən aydın olur ki, anam təhsilini davam etdirmək, ali təhsil almaq arzusu ilə yaşayırmış. O vaxt C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutunu bitirdiyi üçün anamın imtahansız, birbaşa V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsinin III kursuna qəbul olunmaq hüququ vqr idi. Ancaq anam həmin il insitututa getməmiş, ali təhsil almaq arzusuna 20 ildən sonra çatmışdır.

Anamın 1947-ci ildə təhsil ardınca Azərbaycan Pedaqoji İnstitutuna getməməsinin səbəbkarı atası olmuşdur. O, qızına uzaqda – Bakı şəhərində oxumağa icazə verməmiş, bununla da məsələ bitmişdir. Atasının qızını gözündən kənara qoymamasının səbəbi heç də qısqancılıqdan irəli gəlmirdi. Onu bu hərəkətə vadar edən ifrat dərəcədə ehtiyatlı olması və qorxaqlığı idi. Bəli, o, təbiət etibarını ilə fağır və qorxaq adam idi. Bu sözləri yazarkən mən yaddaşıma və eşitdiklərimə əsaslanıram.

1963-1967-ci illərdə anam V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə qiyabi yolla ali təhsil almışdır. Onun həmin təhsil illəri haqqında yaddaşımda müəyyən izlər qalmışdır.

40-45 yaşlarında olmasına baxmayaraq, anam dərslərinə çox məsuliyyətlə hazırlaşır. Həm vaxtilə ondan eşitdiyim söhbətlərdən, həm də onun bu günədək saxladığım mühazirə dəftərlərindən aydın olur ki, sessiys müddətində o, mühazirə və seminarlara necə diqqət yetirmiş. Onun məndə saxlanılan qiymət cədvəlində sessiyalar zamanı 8 fəndən imtahan qiyməti “kafi” (3), 4 fəndən “yaxşı” (4), dövlət imtahanından isə 3 fəndən “kafi”, 1 fəndən “yaxşı” göstərilmişdir. Mənə elə gəlir ki, qiyabi yolla təhsilini davam etdirən anam üçün pis nəticə deyildi. Çünki o həm məktəbdə işləyir, həm də evdə bizə qulluq edirdi. Əvvəllərdə olduğu kimi hazırlığını o səviyyəyə çatdırmağa imkanı yox idi ki, imtahanlardan yüksək qiymətlər alsın.

Anam imtahanlara vicdanla hazırlaşardı. Sessiyalar zamanı bəziləri kimi qohumlarını və tanışlarını üzdən-gözdən salmazdı. Bu və ya digər imtahandan çıxmaq üçün kimdənsə xahiş etməyi heç kimə rəva görməzdi.

O, Azərbaycan dilçiliyini yaxşı bilirdi. Məhz buna görə də sessiyalarda, həm də dövlət imtahanında həmin fəndən “yaxşı” almışdı.

Anam sessiyalara gedəndə Bakıda öz qohumalarından olan “Surə xalaqızı” dediyi qoca bir arvadın evində qalardı. Bu arvad haqqında o, çox-çox tərifli sözlər deyirdi.

Əmək cəbhəsində. Anam 18 yaşında əmək fəaliyyətinə başlamış, təxminən 40 ilə yaxın müəllimlik etmişdir. O, əvvəllər (1941-1943 və 1954-1957) Naxçıvan şəhərindəki Ü.Hacıbəyov adına 1 nömrəli orta məktəbdə, eyni vaxtda (1943-1960) Naxçıvan Kənd Təsərrüfatı Texnikumunda, 1957-ci ildən ömrünün sonunadək isə H.Cavid adına 5 nömrəli məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi işləmişdir.

Anamın dərslərə necə məsuliyyətlə hazırlaşdığıın şahidiyəm. O özünü şagirdlərə sevdirməyi, şagird qəlbini fəth etməyi bacarırdı. Uşaqlar onu sevir, hörmətini saxlayırdılar. Bu fikri anamın müxtəlif illərdə öz şagirdləri ilə birlikdə kollektiv və ayrı-ayrı çəkirdiyi fotosəkillər, şagirdlərin 1 may, 8 mart, yeni il, bahar bayramı, 7 noyabr bayramı münasibəti ilə ona yazdıqları yüzlərlə təbrik otkrtkaları da sübut edir.

Anamın bir müəllim kimi ən yaxşı keyfiyyətlərindən biri şagirdlərə fərdi yanaşmağı bacarması idi. Necə deyərlər, o, şagirdlərin “dilini” bilirdi. Ona görə də anamın dərsləri maraqlı və keyfiyyətli olurdu.

Anam orta məktəbin birinci sinfindən tutmuş onuncu sinfinədək bütün siniflərdə dərs aparmışdır. O, məktəbə böyük həvəslə gedərdi...

Mən 1975-ci ildən etibarən onunla həm də iş yoldaşı olmuşam. Pedaqoji kollektivdə necə böyük hörmətə və nüfuza malik olduğunu görmüşəm.

Texnikumdakə fəaliyyətindən söz düşərkən anam deyərdi ki, mən o vaxt dərslərə çox böyük həvəslə hazırlaşardım. Məsələn, növbəti dərsdə imla yazdıracağımsa, hər qurupun (aqronomluq, baytarlıq, əkinçilik və s.)

ixtisasına uyğun mətnlər seçir və əzbərləyirdim. İmlanın mətnini kitabdan oxumur, əzbərdən deyirdim.

Bu sözlərin səmimiliyinə o vaxt da inanırdım, indi də inanıram. Çünki mən həmişə, hətta səhətinin ən ağır vaxtlarında belə onun necə məsuliyyətlə dərslərə hazırlaşdığını görmüşəm. O bu və ya digər mövzunu şagirdlərə daha asan başa salmaq üçün müxtəlif yollar axtarırdı. Son zamanlar dərslər barəsində mənimlə tez-tez məsləhətləşərdi. Elə mən o vaxt başa düşürdüm ki, onun “kəşf etdiyi” üsul və yollar necə də səmərəlidir. Bu istiqamətdə mən ondan çox şey öyrənmişəm.

Müvəqqəti həyatın daimi yadigarları. Anamın yaxşı bir adəti var idi. Çəkdiyi fotoşekillərin arxasını vaxtında yazar, tarixini göstərər və onları göz bəbəyi kimi qoruyardı. Onun həyatı və fəaliyyətinin müxtəlif dövrlərinə aid çoxlu fotosəkil qalmışdır. Körpəlik dövrü şəkilləri istisna olmaqla onları 3 qrupa ayırmaq olar.

1. Gənclik illərinə aid şəkillər
2. Əmək fəaliyyəti ilə bağlı şəkillər
3. Müxtəlif münasibətlərlə çəkilən şəkillər.

Gənclik illərinə aid şəkilləri içərisində anamın müxtəlif rəfiqələri ilə birlikdə çəkdiyi şəkillər göstərir ki, bütün gənc qızlar kimi o da özünə münasib adamlarla oturub-durmuş, gənclik düşüncələrini onlarla bölüşmüş, romantik-sentimental aləmə qapılmışdır. Onun rəfiqələri Kubra Camalbəyova, Tovuz Cəfərova, Pəri İbrahimova, Həcər Əliyeva, Nəcibə Axundova, B.Rəna və başqaları idi... Bu rəfiqələr tükənməz gənclik həvəsi ilə yaşayır, sevib-sevilmək eşqi ilə çırpınır, gələcəyə böyük ümid bəsləyirdilər. Romantik aləmə qapılan bu qızlar bir-birlərinə yadigar verdikləri fotoşekillərin arxasını da

obrazlı ifadələrlə yazmağa çalışmışlar. Budur, belə nümunələrdən bir neçəsi:

“Yadigar olaraq Bülbülümə verirəm, çünki buna baxdıqca məni yada salsın

Dağ başına yağar qar,
Ağaclar gətirər bar,
Bu şəkli verdim sizə
Qalsın əbədi yadigar.

İmza: sənin və ailənizin istədiyi Kubra Camal-bəyova. 27.XII.39”.

“Cahanda olarsa əfsanə, mənim bu cansız əksim qalsın sizə nişanə. Unutma məni, unutmam səni.

Bacım Bülbülə. Bacın Cəfərova Tovuz. 30.V. 42”.

“Yadigar olaraq yazıram və verirəm qəlbən səmimi bacım Bülbülə. Solğun çöhrəmə və xəttimə baxıb məni yad edərsən (xəstə idim). Sizi unutmayan Rəna B. 26.V.48”.

Anamın 1939-1948-ci illər arasında kollektivlə birlikdə çəkdiyi fotosəkillər də vardır. 1939-cu il iyulun 20-də çəkilən bir şəkildən məlum olur ki, anam pedaqoji texnikumda oxuyanda həm də döyüş əlaçısı imiş. Bu şəklin arxasında yazılıb: “Naxçıvan pedaqoji məktəbi, hərbi lager... döyüş dərsi əlaçıları”.

8 iyun 1942-ci ildə çəkilmiş bir şəklin arxasında isə anam yazır: “1942-ci ildə avtomatçı qızlarla birlikdə çəkildilər. Yadigar üçün birini də mən aldım. (müharibənin qızgın dövrü idi)”

Bu şəkildə mən tanıdığım iki nəfər vardır. Anam və onun rəfiqəsi Tovuz Cəfərova.

Şəkildəki 20 nəfər qızın əksəriyyəti rusdur. Şəklin çəkildiyi heyət indi M.T.Sidqi adına 4 nömrəli 8 illik məktəbin heyətidir.

Haqqında danışacağım üçüncü kollektiv şəkil isə 1947-ci ilin avqust ayında çəkilmişdir. Şəklin arxasındakı qeyddən aydın olur ki, anam o vaxt Ordubadın Dırnıs kəndində fəaliyyət göstərən piyoner düşərgəsində işləyirmiş. Bu şəkildə pionerlər, musiqiçilər dəstəsi (tar, kamança, qaval) və müəllimlər görünürlər.

Yuxarıda təsvirini verdiyim şəkillərin biri İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində, digəri müharibənin qızğın çağında, üçüncüsü isə dinc dövrdə, özü də şən əhval-ruhiyəli bir yerdə çəkilmişdir. Şəkillərdə gülənlər də var, gülümsəyənlər də. Anam isə hər 3 şəkildə eyni vəziyyətdə – ciddi tərzdə dayanıb. Ümumiyyətlə, o, ciddi adam idi...

Anam 1943-cü ilin 1 yanvarında tək çəkirdiyi ən yaxşı şəkillərdən birinin ardında bu sözləri yazmışdır: “müvəqqəti həyatımın daimi yadigarları”.

Mənə elə gəlir ki, bu yadigarlar o vaxt daimiləşər ki, onun övladları, nəvə, nəticə, kötücə və sonrakılar həmin şəkilləri yaxşı qoruyub saxlasınlar. Bu yolla həm də onlar öz ana-nənə və ulu nənələrini –əcdadlarını mükəmməl tanıyarlar.

Gənclik duyğuları. Anamın məndə qalan yadigarları içərisində bir “qeydiyyat dəftəri” də vardır. 95 vərəqlik bu dəftərin cəmi 16 vərəqi yazılmışdır. Nədir bu 16 vərəqdə yazılanlar?

El bayatılarından tutmuş Firdovsi, Xəyyam, Nizami, C.Cabarlı, M.Aranlı, H.Mehdi, C.Ələkbər, Ə.Yusif-oğlunun müxtəlif əsərlərindən və Rəşad Nuri Güntəkinin “Çalıqşu” romanından edilən qeydlərdir bunlar. Sevgi,

məhəbbət, ailə, insanlıq borcu, gənclik duyğuları, həyatda sınaqdan çıxmış müdrik sözlərdir bu qeydlərin məğzini təşkil edən.

Dəftərdə göstərildiyinə görə 1947-1949-cu illərdə yazılıbdır bu qeydlər. 24-26 yaşlarında olan gənc bir qızın ürək sözləridir bunlar.

Diqqətli müşahidə göstərir ki, bu vaxt dəftər sahibi düşündürən ən çox sevgi və məhəbbət məsələləri olmuşdur. Bir neçə nümunə:

“Ağlama, bacı, sevgi qəlbin hökmdarıdır, ona tabe olmaq pis deyil” (Mehdi Hüseyndən)

“Məhəbbətin qabağında keçilməyən bir səhəd yoxdur”.

Anamın fikrincə “vəfalı ürəklər yalnız bir dəfə, yalnız birini sevə bilər”. Heç vaxt:

“Bir ürəkdə olmaz iki sevgili,

İki sevgilinin düz olmaz dili” (Nizami).

Məhəbbət saf və təmiz olmalıdır. Anam belə düşünürdü: “Mavi göylərə and içirəm ki, mənim məhəbbətim anamın südü qədər saf, atamın namusu qədər təmizdir”.

Anam məhəbbətin gücünü duyurmuş, hətta bəlkə də o fikrə inanırmış ki, “ən böyük günah məhəbbətdir... insanı ən alçaq xəyanətlərə sövq edən bir qüvvət varsa o da yalnız məhəbbətdir” (Firdovsi).

Anam belə bir qənaətdə imiş ki, məhəbbət qarşılıqlı olmalıdır. Əks halda “başqalarının könül qapısına açar salmaq oğurluqdan da çirkin işdir”.

Məhəbbət haqqında əsasən doğru istiqamətdə düşünən anamın “qeydiyyat dəftəri”ndə necə olubsa belə bir cümlə də özünə yer tapıbdır: “Acın birinə ərə getmək-dənsə, qəbirə getmək yaxşıdır”.

Anamın ər-arvad münasibətlərinə dair gənclik düşüncələri də maraqlıdır. Şübhəsiz ki, özü də tam o qənaətdə olduğu üçün Ə.Yusifoglunun “Ucalın anası” hekayəsindəki doktorun Dilbərə nəsihətini öz dəftərinə yazmağı lazım bilmişdir: “Sərbəst ol, özün öz arzularının ağası ol. Çalış ki, Cəlalədan (ərindən – F.X.) asılı olma. Sərbəst olmaq insanın həyatında birinci şərtidir”.

Anamın bütün həyatı və ərinə sədaqəti sübut edir ki, o burada haqqında söhbət gedən “sərbəstlik” sözünü astar tərəfdən başa düşməmişdir. Bu, ola da bilməzdi. Çünki elə o vaxt onun özü də bilirdi ki: “Xoşbəxtliyi namussuzluq üzərində qurmağın özü də bir bədbəxtlikdir”. Ancaq gəncliyində və bütün ömrü boyu anam bu fikirdə olmuşdur ki, ailədə “qadın hüquqsuzluğu fəlakətdir”.

Öz “qeydiyyat dəftəri”ni yaza-yaza anam eyni zamanda müdrik sənətkarlarımızdan sanki öyüd-nəsihət dərsi alırdı. Məsələn, Firdovsi ona başa salırdı ki: “Bəzən insanın zahirinə baxıb aldananlar olur”. Sən aldanma.

Nizami deyirdi:

*İş doqquz addımla atılsa, sən bil
On addım atmağın məsləhət deyil.
Hər kəsin əhdinə bel bağlama gəl,
Onun iç üzünə atmayınca əl.
Gecəni, gündüzü çox vermə bada
Yaxşı ad uğrunda çalış dünyada.*

Ömər Xəyyam bildirirdi:

*Bu həyat kədərlə vurulmaz başa,
Ömrün xoş vaxtını çırpmazlar daşa.*

El bayatısı öyrədirdi:

*Aşıq, Vətən yaxşıdır,
Köynək kətan yaxşıdır,*

*Qəriblik cənnət olsa,
Yenə Vətən yaxşıdır.*

Bu gün mən təxminən 35 il bundan əvvəl yazılmış gənc Bülbülün “Qeydiyyat dəftərini vərəqlədikcə onun keçirdiyi hiss və həyəcanlar, arzu və düşüncələri, sevinc və kədəri təsəvvürümdə canlandırır, düşünür, daşınıram, həyatdan vaxtsız getmiş anamın halına yanırım, dəftərdən köçürdüyüm bayatıdakı hala düşürəm:

*Yaralarım oyuldu,
Qabıq qoydu soyuldu,
Köhnə yaram üstündən
Təzə yara qoyuldu.*

Bizdən əbədi olaraq ayrılan anam isə sanki sonuncu dəfə dilə gəlib deyir:

*Mən aşıq ay qalasız,
Şəhər olmaz qalasız,
Mən ki gedərgi oldum,
Sağlıq ilə qalasız.*

1984.

**4.4.İMAM XOMEYNİNİN VƏFATININ 26-cı İLDÖ-
NÜMÜ MÜNASİBƏTİLƏ 1-6 İYUN 2015-Cİ İLDƏ
İRANDA KEÇİRİLƏN TƏDBİRLƏR HAQQINDA
TƏƏSSÜRATIM.** Azərbaycan Respublikasından – Naxçıvan Muxtar Respublikasından bu mərasimə dəvət olunan iki nəfərdən biri mən idim. Öz təssüratımı xronoloji ardıcılıqla ifadə edəcəyəm.

1 iyun. Tehrandə “Göy künbəzi” adlanan məkanda olduq. Burada göy cisimlərinin nizamlı düzülüşünü əks etdirən qurğu insanı uca Allahın böyük qüdrəti haqqında bir daha dərinlən düşünməyə vadar edir.

Buradan çıxıb Taleqani parkı ilə Ab-atəş, yaxud Həzrəti İbrahim parklarını birləşdirən 700 metrlik əzəmətli dəmir körpü ilə hərbi texnika nümayiş etdirilən Müdafiə Muzeyinə getdik. “Təbiət” körpüsü adlandırılan bu körpüdən Tehranın bəzi gözəl mənzərələrini seyr etmək bizə nəsisb oldu və şəxsən məndə xoş təəssüratlar yaratdı.

2 iyun. Səhər yeməyindən sonra Xarici İşlər Nazirliyinin Beynəlxalq Müdafiə Komitəsində İmam Xomeyniyə həsr olunan iclasda iştirak etdim. Burada İmamın nəvəsi ağayi Seyid Əlinin və “Ettelaat” qəzetinin məsulu, bizə deyilənə görə, İran İslam Respublikasının İraqdakı ilk səfiri ağayi Duayinin çıxışları oldu.

Ağayi Seyid Əli öz çıxışında İmam Xomeyni ilə bağlı bəzi məqamlara aid maraqlı fikirlər söylədi. O qeyd etdi ki, İmam bütün fəaliyyəti boyu demokratiyanı dəstəkləyirdi, sülh tərəfdarı idi, qarşıya çıxan problemləri danışıqlar yolu ilə həll etməyə üstünlük verirdi. Ağayi Duayi isə çıxışında daha çox İmam Xomeyni ilə bağlı xatirələrindən bəhs etdi. Onun çıxışı İmamın yüksək insani keyfiyyətləri, həmçinin rəhbərlik etdiyi hərəkətdə mahir bir yolgöstərən olması haqqında dinləyicilərdə təsəvvür yarada bildi.

Həmin gün nahardan sonra Tehran Milli Kitabxanasında olduq. Bu möhtəşəm kitabxanada müxtəlif bölmələr fəaliyyət göstərir. Bir böyük bölmədə İran haqqında xarici ölkələrdə müxtəlif dillərdə çap olunan nadir kitablar saxlanılır. Həm iranlı, həm də xarici ölkə müəllifləri tərəfindən yazılan bu kitabların bir qismi islamaqədərki dövrə, əksəriyyəti isə iranşünaslıq və islamsünaslığa aiddir. Kitabların müəyyən hissəsi ərəb, fars, çoxu isə türk, alman, ingilis və fransız dillərindədir.

Kitabxanada korlar üçün nəzərdə tutulan bölmə daha çox marağımıza səbəb oldu. Burada zəif görən insanlara kömək üçün müxtəlif kitabların yazılarını böyütməyə imkan verən kompyuterlər, Breydin korlar üçün ixtira etdiyi makina və Breyd yazıları, həmçinin müxtəlif əlifbaları Breyd əlifbasına çevirən xüsusi cihaz haqqında bələdçinin verdiyi məlumatlardan çox şeylər öyrənə bildik.

Kitabxananın iclas zalında mərasimin təşkilat komitəsinin sədri məlumat verdi ki, bu mərasimə 45 ölkədən 400-dək qonaq dəvət olunmuşdur. Qonaqlar Azərbaycan, Türkiyə, İraq, Pakistan, Cənubi Amerika, Afrika, Hindistan, Macarıstan və başqa ölkələrdən gəlmişdir.

Burada əvvəlcə İmamın nəvəsi ağayi Seyid Həsən, sonra isə ağayi Rəfsəncani saatyarımlıq maraqlı çıxışlar etdilər. Ağayi Seyid Həsən İmam Xomeyni hərəkətini Rusiya, Çin, Kuba inqilabları ilə müqayisə etdi və öz müsbət cəhətləri ilə İran inqilabının onlardan xeyli dərəcədə fərqləndiyini nəzərə çatdırdı.

3 iyun. Tehrandə Əlborz dağının ətəyində səfalı bir yerdə yerləşən Cəmaran məhəlləsində İmam Xomeyninin evində, onun xalqla daha çox görüşdüyü Hoseyniyyəyi-Cəmaran məscidində, Sədəbad məhəlləsində keçmiş İran hökmdarı Məhəmməd Rza şahın yay sarayında olduq. Bu iki məkanı müşahidə edərkən bir tərəfdən İmam Xomeyninin çox sadə, təmtəraqsız və təmənnəsiz həyat tərzi, digər tərəfdən isə şahın dəbdəbəli və haram pullar hesabına keçirdiyi zəngin və harın yaşayışı gözlərim önündə canlandı. Belə bir vəziyyətdə birinciyə rəğbət, ikinciyə isə nifrət bəsləməmək olmur.

4 iyun. İmam Xomeyninin dəfn olunduğu çox əzəmətli bir yerdə olduq. Həm yerli müsəlmanlar, həm də

xarici ölkələrdən gələn qonaqlar burada idi. Burada İmam Xomeyninin nəvəsi ağayi Seyid Həsənin qısa çıxışından sonra söz Ayətullah Xameneiyə verildi. O. çox məzmunlu bir çıxış etdi. Ayətullah Xameneyi çıxışının əvvəlində İmam Xomeyninin ideyalarının xüsusiyyətlərindən danışdı və qeyd etdi ki, bu ideyalar bizim getdiyimiz yolun əsas istiqamətləridir. Gənclərimiz inanır ki, onun yolunu davam etdirməklə qarşıya qoyulan məqsədə çatacaqlar. Bəli, biz bu ideyalardan yayınsaq zərbə alırıq. Sonra Ayətullah Xameneyi İmam Xomeyninin şəxsiyyəti və hərəkətinin təhrif olunmasından söz açdı və bunun çox böyük səhv, həm də zərərli bir iş olduğunu vurğuladı. O dedi ki, ölkəmiz zəngindir. Vətənimizə göz dikənlər var. Biz onu qorumalıyıq. İmamın şəxsiyyəti ilə bağlı təhriflər qorxuludur. Məhz buna görə də onun həyatı və hərəkəti haqqında ali məktəblərdə və hər yerdə izahat işləri aparılmalıdır. Biz İmamın yolunu onun prinsipləri əsasında davam etdirməliyik. Bu prinsipləri yaxşı öyrənsək, onun həyatı, şəxsiyyəti və hərəkətini olduğu kimi başa düşərik.

Sonra Ayətulla Xameneyi İmam Xomeyninin ideyalarının 7 əsas prinsipi üzərində dayandı:

1. Amerikanın müdafiə etdiyi “islami” rədd etmək.

Çünki o, ekstremist xarakterlidir. İmam həqiqi, təmiz islamın tərəfdarı idi.

2. Allahın vədlərinə əsaslanmaq.

Buna ümid etmək və inanmaq lazımdır. İmam heç bir böyük və güclü dövlətə inanmırdı. O, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prezidenti Reyqanın məktubuna da cavab vermədi. Çünki o, Amerikanın yalançı siyasətinə inanmırdı.

3. Xalqın əqidəsi və gücünə arxalanmaq.

Keçirilən bütün seçkilərdə xalqın səsinə hörmətlə və inamla yanaşırdı.

4. Daxili siyasətdə sosial ədaləti bərpa etmək.

Yoxsulluğu aradan qaldırmaq istəyirdi. O inanırdı ki, sosial ədalət bərpa olunsa, iqtidar daha çox müdafiə olunar.

5. Xarici siyasəti özünəməxsus idi.

6. İrənin müstəqilliyi onun amalı idi.

Müstəmləkəçiliyin əleyhinə çıxırdı. Monarxiyanı istəmirdi. İstismar əleyhinə idi. Amerikanı “böyük şeytan” adlandırırırdı. Əfqanıstan və Fələstini müdafiə edirdi.

7. Milli birliyi qorumaq.

Düşmənlərin sünni-şiə məsələsini qızıqdırmasını pisləyirdi. Bu istiqamətdə iş aparan Amerika və İngiltərəni şeytanın qardaşları hesab edirdi.

Ayətullah Xameneinin bu çıxışını maraqla dinlədim və onun irəli sürdüyü fikirləri bəyəndim.

6 iyun. Məşhəddə İmam Rzanın məzarını ziyarət etdik. Hamı kimi mən də dualar etdim.

Nahardan sonra Tusa getdik. Burada böyük fars şairi Ə.Firdovsinin məzarını ziyarət etdik.

Səfər zamanı İrənin haqqında məlumatlarım xeyli genişləndi. Həm də burada müsəlmanların bir yerə toplaşmasını görüb çox xoşhal oldum.

2015.

QAYNAQLAR

1. Abbasova S. Naxçıvan Muxtar Respublikasında qadın hərəkatının inkişaf tarixi. Bakı, 2007, 169 s.
2. Abbasova S. Naxçıvan Muxtar Respublikasında qadın hərəkatının inkişaf tarixi. Filol. elm. namz. ... dis. Avtoref. Naxçıvan, 2004, 23 s.
3. Axundov N., Tağıyev R. Azərbaycan sovet ədəbiyyat-şünaslığı. Biblioqrafiya (1920-1975). Bakı: Elm, 1-983, s. 944 s.
4. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun Fərman Xəlilova məktubu / Ömür yolu. Fərman Xəlilov – 60. Tərtib edən S.İbranimov. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2013, 280 s.
5. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. İki cildə. II c. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın Nəşriyyatı, 1967, 503 s.
6. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkatlar Arxivi, f. 95, siy. 1, iş 36, vər. 13.
7. Бабаев Г. Межнациональные связи Азербайджанской литературы. Библиография. Баку, ЭЛМ 1978, 640 s.
8. Birinci Ümumnaçıvan müxbirlər qurultayı. “Şərq qarısı” qəz., 1925, 23 avqust.
9. Cəfərov C. Əvəz Sadıq / Əvəz Sadıq. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958, s. 3-8.
10. Cəfərov F. Naxçıvan teatrı 1920-1940-cı illərdə // Naxçıvan teatrı. Məqalələr, xatirələr. tərtib edənlər: F.Xəlilov, F.Cəfərov. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, s. 114-124.

11. Сәғәров М.С. Хатирәләг.Бакы: Çаşıоғлу, 2010, 316 s.
12. Древности Нахичеванской ССР. Нахичевань, Ордубат, Ордубатский уезд, Хараба Гилан. Отдельный оттиск из 4-го выпуска “Известии Азкомстарис”а. Баку, 1928, с. 87-215.
13. Əhmədov T. Azərbaycan Yazıçıları (XIX-XX yüzilliklərdə). Ensiklopedik məlumat kitabı. Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi., 2011, 1056 s.
14. Əhmədov T. Əvəz Sadiq / Azərbaycan yazıçıları (XIX-XX yüzilliklərdə). Ensiklopedik məlumat kitabı. Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2011, s. 312.
15. Əsədli Səbri Mirsadiq oğlunun şəxsi işi. Naxçıvan MRDA f. 213, siy. 3, iş 28/407.
16. Gəncəli S. Ömürdən səhifələr. Bakı: Işıq, 1973, 136 s.
17. Həbibbəyli İ. Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 846 s.
18. Hüseyn Razi. Biblioqrafiya. Tərtib edəni F.Xəlilov. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2015, 304 s.
19. Xəlil F. Proletar Yazıçılar Cəmiyyəti qurmalyız // “Şərq qapısı” qəz., 1929, 24 dekabr.
20. Xəlilov F. Mirzə Əli Möcüzə aid edilən saxta bir şeirin tarixçəsi // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası). 2008, № 3, s. 180-185.
21. Xəlilov F. Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi: Seyid Səbri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2018, 264 s.
22. Xəlilov F. Naxçıvanı Öyrənən Elmi Cəmiyyət. Bakı: Nurlan, 2005, 196 s.
23. İbrahimov M. Təmiz duyğular // “Kommunist” qəz., 16 oktyabr 1964.

24. İdarə. İki bayram. “Şər qapısı” qəzetinin 1924-cü il 26 iyul tarixli 33 (54)-cü nömrəsinə əlavə.
25. İsmayılov N. Nüseyn Razinin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm, 2003, 248 s.
26. Kərimli X. Etiraf insanı ucaldır / Xatirələr işığında. Tərtib edəni R.Oday. Bakı: Nurlan, 2004, s. 45-49.
27. Quliyev V. XX əsrdəki ilk elmi qurumumuz (müqəddimə) / H.Xəlilbəyli. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin fəaliyyətində filologiya məsələləri. Bakı: Ozan, 1999, s. 3-7.
28. Quluzadə A. Epiqrafik irsin toplanılmasında Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti (ATTC) Naxçıvan şöbəsini və Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin rolu // Azərbaycan arxeologiyası, 2010, № 2, s. 115-125.
29. Məmmədquluzadə C. M.F.Axundov dinlər haqqında // “Şər qadını” jur., 1928, № 5-6, s. 4-7.
30. Məmmədli Q. Azərbaycan teatrının salnaməsi (1920-1930). II hissə. Bakı: Yazıçı, 1983, 299 s.
31. Məmmədli Q. Ömür dəftərindən səhifələr. Bakı: Təhsil, 2016, 184 s.
32. Möcüz M.Ə. Şeirlər. Toplayan və çapa hazırlayan Q.Məmmədli. Bakı: Azər nəşr, 1948, 254 s.
33. Möcüz M.Ə. Tazə tapılan şeirləri. Təbriz: Nəşr-e Behruz, Tərtibçisi və nəşr ili göstərilməyib, 202 s.
34. Möcüz M.Ə. Tazə və çap oımayan şeirləri. Üçüncü cild. Toplayan Yəhya Şeyda. Təbriz: Azərbaycan, ilsiz, 228 s.
35. Möcüz Şəbüstərinin şərh-halı // “Azərbaycan” qəz., I dıvrə. Təbriz, 1320 ş. (1942, 22 fevral).

36. Musayev H. Birinci Türkoloji Qurultayı xatiratu // “Şərq qapısı” qəz., 1926, 18 fevral.
37. Müzəffər Nəsirli / Naxçıvan ensiklopediyası. İki cildə. II c. Naxçıvan, 2005, 379 s.
38. Naxçıvan MRDA f. 376, siy. 2, iş 583.
39. Naxçıvan MRDA f. 50, siy. 2, iş 40.
40. Naxçıvan MRDA f. 529, siy. 2, iş 14/22.
41. Naxçıvan MRDA f. 578, siy. 1, iş 1-205.
42. Naxçıvan MRDA f. 578, siy. 11.
43. Naxçıvan MRDA, f. 1. siy. 1. iş 35.
44. Naxçıvan MRDA, f. 2, siy.1, iş 16.
45. Naxçıvan MRDA, f. 2, siy.1, iş № 12.
46. Naxçıvan MRDA, f. 2. siy. 1. iş 54.
47. Naxçıvan MRDA, f. 23^m, siy. 1. iş 447.
48. Naxçıvan MRDA, f. 728, siy. 7, iş 14.
49. Naxçıvan yazıçıları Biblioqrafiya. Tərtib edən M.Bağirov. Bakı, 1977, 74 s.
50. Naxçıvanda seçkilərin tarixi (1937-2002). Ensiklopedik toplu. Bakı: Qanun, 2003, 564 s. s. 282.
51. Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin iclas protokolları. Naxçıvan MRDA, f. 1, siy. 2, iş 13.
52. Naxçıvanın elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və maarif xadimlərinin şəxsi arxivi. Seyid Səbri. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. Q-1, qovluq 1-11.
53. Naxçıvanın elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və maarif xadimlərinin şəxsi arxivi. Müzəffər Nəsirli. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. qutu 2-3, qovluq 1-31.
54. Nəsirli M. Mirzə Cəlil Şürbi / Cəlil Məmməd-quluzadənin naxçıvanlı müasirləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1967, s. 84-90).

55. Niqabi M. Mirzə Əli Möcüzün həyatı. Təbriz, 1395 ş. (3016), 285 s.
56. Niqabi M. Naxçıvan Dövlət Universitetinin əməkdaşı Seyid Surəyə yazdığı 29 noyabr 2000-ci il tarixli məktubunun surəti. Naxçıvan MRDA, F.Y.Xəlilovun şəxsi fondu 701, siy. 2, iş № 23.
57. Razi H. Ayrılmaram (şeirlər). Bakı: Azərənşr, 1981, 244 s.
58. Razi H. Həmişə bahar (şeirlər və poemalar). Bakı: Azərənşr, 1974, 240 s.
59. Razi H. Sahil həsrəti (şeirlər). Bakı: Yazıçı, 1985, 296 s.
60. Razi H. Gözün aydın (şeirlər). Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1996, 232
61. Rəhimov N. Balabəy Əlibəyovun Naxçıvan muzeyi//Naxçıvan bu gün: islahatlar perspektivlər (3-6 oktyabr 2007-ci ildə Naxçıvanda keçirilən beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Nurlan, 2008, s.185-189).
62. Rəhimov N. Naxçıvanda ilk muzey // Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər. Xüsusi buraxılış. Naxçıvan: Qeyrət, 2004, s. 64-66.
63. Rəhimov N. Naxçıvanda ilk muzey. “Azərbaycan” qəz., 2004, 3 avqust.
64. S.Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Mirzə Əli Möcüzün fondu 454, siy.1, iş № 1-121.
65. Sadıq Ə. Təbriz teatrı tarixindən // Azərbaycan incəsənəti (Azərbaycan teatrının tarixinə aid materiallar). III c. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1950, s. 217-227.

66. Seyid S. “Şərq qapısı” qəzeti və Naxçıvanda ədəbi mühit. Bakı: Elm və təhsil, 2010 208 s.
67. Səbri S. İblis. “Yeni fikir” qəz., 1926, 4 iyun.
68. Səbri S. Oqtay Eloğlu. “Yeni fikir” qəz., 1926, 23 may.
69. Səbri S. Yaddaşından bir neçə söz. “Şərq qapısı” qəz., 1971, 2 iyul.
70. “Şərq qadını” jurnalı.
71. “Şərq qapısı” qəzeti.
72. Tarverdiyev M. Naxçıvan Yazıçılar Cəmiyyəti hanı // “Şərq qapısı” qəz., 1929, 12 dekabr.
73. “Vətən yolunda” qəz., 1942, 25 fevral.
74. Zehtabi M.T. Mirzə Əli Möcüzün Bakı çapı // “Varlıq” məcəlləsi. Tehran, № 4, s. 93-106.

FƏRMAN XƏLİLOV

NAXÇIVANIN ELMI, ƏDƏBİ VƏ MƏDƏNİ MÜHİTİ: TƏDQİQLƏR

Çapa imzalanmış 08.07.2021.
Formatı 64X90 1/16 “Tayms” qarnituru.
Ofset çap üsulu. Ofset kağızı. Həcmi 13,5 ç.v.
Sifariş № 543. Tiraj 110 nüsxə.

Naxçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi, 14.